दशमोध्यायः

शांकरभाष्य
आनंदगिरिकृत टीका
स्वामिकृता श्रीधरी
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊत्तमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लाक्षिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १

शांकरभाष्यं

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च अथेदानीं
येषु येषु भावेषु चिंत्यो भगवांस्ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यं
उक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो भगवानुवाच भूय इति भूय एव भूयः पुनः
हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं
वचो वाक्यं यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात् प्रीयसे त्वमतीवा
मृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते सप्तमइति तत्त्वं सोपाधिकं निरुपा
धिकं च विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्युपयोगिन्यः उत्तराध्यायस्या
ध्यायद्वयेन संबंधं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति अथेति वक्तव्याः सविशेषध्या
ने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च शेषत्वेनेति शेषः ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो
रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत् किमिति पुनरुच्यते तत्राह उक्तमपीति तद्यदि
तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मत्वेत्यतः श
ति योजना प्रकृष्टत्वं वचसः स्पष्टयति निरतिशयेति तदेव वचो विशिनष्टि यत्प
रममिति सकृदुक्तेऽर्थे सिद्धे सकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह प्रीयमाणायेति
ततो वक्ष्यामि इति तुभ्यं इति पूर्वेण सम्बन्धः १ ॥

स्वामिकृतटीका

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः दशमे ता वितन्यंते सर्वत्रेश्वरदृष्टये पा
वेतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वररूपं निरूपितं तद्विभूतय
श्च सप्तमे रसोऽहमप्सु कौंतेय इत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः अष्टमे किं तद्ब्रह्म किमध्या
त्ममित्यादिना ज्ञेयतया सप्त पदार्था उपन्यस्ताः ताः परमेश्वरस्य विभूतय एव साधि
भूताधिदैवं मामित्युक्तत्वात् नवमे च अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना अथेदानीं ता
एव विभूतीः प्रपंचयिष्यन् स्वभक्तेष्वावश्यकरणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवा

श्री·
गी·टी·
८·

उवाच भूय एवेति महात्मनो ब्रह्मादिसर्वात्मनो महत्त्वविचर्यां चक्रे श्लोका
हृयस्यहेमहाबाहो भूय एव पुनरपि मेवचः शृणु कथंभूतं परमं परमात्मनि
र्णयमद्वयसाय्यमृतेनेवप्रीतिप्राप्नुवते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्या
मितत् १॥

शैवभाष्यटीका

एवमर्जुनाय विज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमुपादिश्य इदानीं येषु भा
वेषु चिन्तनीयो भगवांस्ते भावा भगवन्मतं च प्राग्नुक्तमपि दुर्विज्ञानत्वात्पुनर्वक्त
व्यमिति कृत्वा भगवानुवाच भूय एव भूयोपि महाबाहो शृणु आकर्णय मे मम
परमं श्रेष्ठं वचनं यदहं ते तुभ्यं प्रियमाणाय ममर्थ्यमाणाय वक्ष्यामि श्रभिष्या
मि हितकाम्यया हितेच्छया १॥

रामानुजभाष्यटीका

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरंकुशैश्व
र्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रव
र्त्यत्वं च प्रपंच्यते श्रीभगवानुवाच भूय एवेति मम माहात्म्यश्रवणात्प्रीयमाणाय ते म
द्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपहितकामनया भूयो मम माहात्म्यप्रपंचविषयमेव परमं व
चो यद्वक्ष्यामि तदवहितमनाः शृणु १॥

श्रीभिनवगुप्तकृतटीका १

प्राक्तनैर्नवभिरध्यायैर्यथावार्थो लक्षितः स एव प्रतिपदपादैरस्मिन्नध्याये प्रकाश
नेनेत्याह भूय एवेत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टीकर्तुं पुनः कथ्यमानं शृणु इति अर्जुनो
प्येवमेवाभिधास्यति भूयः कथय [illegible] त्वद्ध्यायनात्सर्वं शिष्टं निर्गतमाख्यात
मिति किं पुनरुक्तेन संदिग्धं तन्निर्णीयते ॥ १ ॥

[illegible]प्रणीतटीका २

एवं द्वितीयाध्यायमारभ्याध्यायाष्टकेन क्रमेण देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपदर्शना
नन्तरं तत्साक्षात्कारोपायभूतकर्मनैष्कर्म्याभ्यासभक्तियोगांतरंगांश्च विनिरू
प्य[illegible]मूलप्रपंचमिथ्यात्वदर्शनप्रसंगेन स्वस्य च प्रकटयन्नमुख्यप्राणापरपा
र्यायमपंचीकृतभूतविग्रहं हैरण्यगर्भात्मकं स्वस्वरूपं निरूपितमिदानीं मध्यमप्रा
णापरपर्यायपंचीकृतभूतविग्रहं स्थूलं व्यष्टिसमष्ट्याकारविराड्रूपात्मकं स्वरूपं
दर्शयितुं दशमैकादशाध्याययोः प्रवृत्तिः तत्र दशमे व्यष्ट्यपरपर्याया विभूतिर्नि

श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥ १॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥

श्लो॰ २

१०

रूप्यते तत्रालौकिकसामर्थ्यवतीश्वरैव विभूतिः सा च विश्वरूपेणैव भूतदे
वदेवर्षिगंधर्वसिद्धावतारपहिस्समयच्छेदः पञ्चमनुष्याणां प्रह्लादिरूपैरनंता
स्तितत्र श्रुतिप्रसिद्धाः किंयतो पि दर्शयितुं भगवानुपक्रमते भूय इति महा
९५ बाहो इति संबुध्यः श्रमस्यस्तानां भूतत्रयं प्रवावयेपरमं प्रकृष्टार्थाधिष्ठानतत्
मुक्तं भूय एव पुनरपि मे वचः शृणु भूयः पदेन तन्मया न वक्तव्यमेवोक्ताः कास्ति
द्विभूतयः सन्तीति सूचितं किंभूतं वचः परमं परमार्थनिष्ठं प्रकटयद् भूतो पा
मेते तुभ्यं प्रियमाणाय प्रीतिं प्राप्नुवते हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामि [illegible]
[illegible] १ ॥

वनमाली टीका ८

भक्तिविह्वलहृदयेषु येषां दशमे करुणानिधिः सर्वं तत्त्वं विभूतीनां भेदानब्रवीत्तिका
स्मिन्नध्याये अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादिना अनन्तविभूतिमनोहरैश्वर्यानन्तमुक्तं सम्प्रमेयि
रसो हमित्यादि विभूतिविशेषाश्चोक्ताः नवमेध्यायेहं क्रतुरित्यादिनोक्ता भगा
वतस्तत्त्वस्थानिर्द्धविषयानापुनरपि ध्यानायज्ञानायच विभूतयो निरूप्यन्ते तत्रा
दौ परमहंसपराणां एष्णेभ्यस्तेन स्वास्मिन्नपि प्रीतिमन्तं मत्वान: सर्वावात्वमपिति
रतिशायनिरंकुशैश्वर्यं वक्तुं स्वस्य तद्द्रपरिश्रमसत्त्वं प्रकटयन्नर्जुनं प्रोत्साहया
ति भूय इति भूयः पुनरपि मे परमं सर्वोत्कृष्टममृतसंदोहं वचः शृणु यत्ते
तुभ्यं प्रियमाणाय मद्वचनादमृतपानादिव प्रीतिं प्राप्नुवते परमात्मोहं तव हि
तकाम्ययेहमाशीक्षयाव[illegible]ष्यामि १ ॥

[illegible]वैजयंतीटीका १

सप्तमनत्ये येन स्वात्मतत्त्वं हृदये च महात्मना दशमे सविभूतिस्तत्तद्गुणहेविशेषो वि नी४
ष्वंसमसमादिष्ठध्याये तु सैश्वर्यं वर्णितेन पार्थसारथिना सपरिकरः सभक्ति
योगः स्वाभिन्नायोपदिष्टः इदानीं तस्यात्मतयेन हि हृदये च स्थितं संक्षेपेणोक्ता
स्वविभूतिं विस्तरेण वदन्पार्थसारथिर्भगवानुवाच भूय एवेति हे महाबाहो
प्रजानुभुजेन्यनेननवप्रकृष्ठलक्षणसम्पन्नेनात्मेव मद्भक्तिश्रवणाधिकारी
नान्य इति सूचितं भूय एव पुनरपि मे मम परमातिगुह्यं शास्त्रसारभूतं दिव्य
महाविभूतिविषयं यत्तदो निरस्तसंबंधात्तद्वचो वचनं शृणु श्रवणेक्रुरु शृण्वं वा
ते प्रतिशृण्वित्यक्तिस्तु मदुपदेशपमर्थ्यं सावधानतया विचारयेति सूचयति
असावधानेन प्रकृष्ठतत्सर्वं श्रुतेनतं भवति तदुक्तं विष्णुरेणातनरात्तुरुति ना

श्री॰
गी॰ टी॰

हे सम्यक् देयतितेन हे त्वां कथम् अश्रुणवति अनात्मनिष्ठत्वेन हेनहेच्छन्मन ग्निकमि
तियदवः प्रीयमाणाय मत्वाहासंपवारंवारं श्रुत्वापि पुनः श्रवणे मृतपा
नादिवत्प्रीतिपुष्णायतेनपुमहं सर्वे पुनरेव वक्ष्यामि किं विहितस्तेरणकथया
मि कयेत्यपेक्षायामाह हितकाम्ययातवैवमद्वक्यमेतन्तूहितूंयहितेन ति४
स्वांक्षयात्तु किंचित्प्रयोजनसिद्धिवांक्षयेत्यर्थः १॥

मधुसूदनी टीका १

एवं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं
च दर्शितं तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चो
पायभूताः सप्तमे रसोहमप्सुकौंतेयेत्यादिना नवमे अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादि
नानवमे संक्षेपेणोक्ताः अथेदानीं तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्याना
य तत्त्वमपि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः तस्य वक्तव्यं ज्ञानायेति दशमोऽध्याय आर
भ्यते तत्र प्रथमं अर्जुनं प्रोत्साहयितुं ^ भूय एव पुनरपि हे महाबाहो शृ
णु मे परमं प्रकृष्टं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय मद्वचनादमृतपानादि
व प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमात्मा तव हितकाम्यया हितप्राप्तीच्छ
या १॥

^ श्रीभगवानुवाच

आनंदी टीका १

पवित्रं श्रीभूमिं सकलगुणलक्ष्मीनिधिनिधिं सविज्ञेनर्थ्यं विमल
मतिसेव्यं गतितिं ध्यायीशायीशंनिखिलजगदीशंकृतयतिं विधीशे ग१
शंश्रीशंभजजनं मङ्गंदं श्रुतिपदं सप्तमादिषु येणकं सोपाधिनिरु
पाधिकं श्रीमद्भगवतस्तत्त्वं तत्पदार्थस्यवेकृते १ सविशेषस्य तस्य ध्या
नध्यानोपाया विभूतयः निर्विशेषस्य तस्य वेज्ञानोपायास्तत्रैरिताः २
अथेदानीं पुनस्तासां वक्तव्यो विस्तरो यतः दुर्विज्ञेयपरं तत्त्वं श्रीमद्भगव
तो हरेः ४ अतो ज्ञानाय तत्त्वं तद्ध्यानाय विभूतयः दशमे संप्रपंच्यंते
मुमुक्षूणां हिताय च ५ प्रोत्साहयितुमत्रादौ श्रोतारं हरिरब्रवीत् श्रु
णु मे परमं वच आदरात् ६ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय श्रुत्वा या
नादिवाक्येन प्रीतिं प्राप्नुवते नित्यं मद्वाक्यादतनम वक्ष्याम्यहं परो
ण्याप्तत्वाभीष्टसिद्धं वांछया ७ १॥

नीलकंठी टीका १

सप्तमे तत्पदवाच्योर्थो निरूपितः तदुपासनाकर्मसमिक्रिं विष्टमे प्रोक्ताः

२४

नवमेत्वदुक्तस्यार्थउक्तस्तत्मयेच विधूतो मत्सेवे सर्वत्र भगवद्भावभा
वनात्मकं भगवद्भजनमुक्तं तद्रागद्वेषकलुषितमनसा न शक्यमि
ति मत्वा तेो भगवांस्तन्निहृद्ये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवा
द्बुद्धिविधानार्थास्तावद्दर्शयति दशमे तत्फलभूतं विधूतोत्सवेस्यो
पासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे द्वादशे तु तत्त्पदलक्ष्यस्या
व्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थ
शोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच
भूय एवेति हे महाबाहो भूयः पुनरपि तु मे परमं निरतिशय
वस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु प्रीयमाणायामृतपानादिवत्महद्य
नात्मीतिमद्भवने वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया १॥

श्रीधरीटीका

प्रपंचविस्तरस्य प्रकृष्टत्वेन नानात्वविभूतिभेदं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच
यथोपदिष्टे तथारजस्तमसो तपात्सतैऽहं केण प्रीतिमेव भज
नेऽस्मष्यः हितकाम्यया यत्तेऽहं वक्ष्यामि तत्परमं प्रमत्तत्वस्तत्पोप।
दिष्टं त्वहमेवव भूय एव शृणु [illegible] १

रामकंठी भासकी [illegible]टीका

भूय एवेति पूर्वमुक्तमप्यपरोक्षतया विस्पष्टीकर्तुं पुनः कथ्यमानं
परमं परमार्थोपलब्ध्युपायभूतं मम तद्वचः शृणु तत्र हेतुमभ्य
तिवचनीयमिमत्वेहेतमाह यद्वचसामृततुल्येन प्रीयमाणाय
भक्त्यतिशयवशेन प्रीतिं भजते तुभ्यं भक्तोत्कृष्टाय हितकाम्यया
हितस्य प्राकाश्यात्स्येश्वररूपस्य प्राप्त्येच्छया अहं भक्ताधीनो वक्ष्या
मि उपदिशामि अनेन भक्तपरवशस्य ममोक्तिरप्रस्तुतापि नात्र।
पपत्रा [illegible]
[illegible] १॥

[illegible]टीका

येषापि प्रायेण निरवशेषमुपदेशं वस्तु वितत्य प्रतिपादितं तत्।
यापि तदतिसूक्ष्मत्वात्परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपि हृदये कगिति म

ॐ नवमेध्याये भगवत्तत्त्वमि
त्क्रमपि भजनीयमैश्वर्यं रूपं
तयार्जुनेनानुभूतप्राय मन्य
मानो भगवद्वचनश्रवणाद्रोम
दिलदं भक्त्यतिशयस्तवक म
विर्भावमर्जुनस्य प्रश्नमकान्त
कतयाहैतत्सर्वस्वं भक्ताय
कुर्वाणे ऐश्वररूपसाक्षात्कारे
भूतं विभूतियोगं तदनुक्रम
भक्तिपारवश्येन विवक्षुः श्री
वानुवाच॥

ॐ नवमाध्यायपर्यन्तग्रन्थग्रथितप्रसन्नगम्भीरभणितिभेदाभिहितनानाविद्यानादि परमरहस्यरूपाश्री
श्रवणादुपजातपरितोषविशेषतामप्यन्तर्द्वारवधारपरमार्थत्वादस्यार्थस्यासन्नप्रहृद्यतां चार्जुनस्यो
पलक्ष्य प्रसादातिशयमनुकम्पां चोपगच्छन्ननेकदेशाय योक्तपरतत्त्वसाक्षात्कारकारणभूतनिरति
शयानुग्रहं चिकीर्षुर्विष्कारिताकं भगवानुवाच ॥

गी॰
टी॰
द॰
3

तिष्ठाम्यनेन इतिभूयो बहुतरमेव पूर्वोक्तं तन्मदीयं परमपुरुषार्थ-
प्रतिपादकमात्मकर्तृवचनमिदमाकर्णय बहुतरवचनकथनेका-
रणमाह यत्तवते प्रीयमाणाय परितोषं भजते हितकाम्यया त्वन्नि-
कानुकूलस्य करणेच्छया तव प्रमितानीमहं कथयिष्यामि किमनेनोक्तं
भवति यावत्प्रकारान्तरपुरुषमोहविषविषादहारिणा प्रतिपादिता
र्थपरमार्थोऽपूर्वपीयूषरसलेशस्पर्शनेनाह्लादितं हृदयं तावत्कृतः।
प्रीयमाणत्वं प्रतनत्वयाविधस्यहि प्रतनकथनाद्वेगएवस्यादतः
प्रीयमाणत्वेनाविहृतनिशशुश्रूषाविशेषायमह्यं तव विकीर्षणस्या
विष्टहृदयेन देशिकोत्तमेन विविधा किं प्रकारैस्तावदुपदेष्टव्यं याव-
दसौ मुग्धहीनार्थं न यातिरोकातत्तमापाद्यत इति भूयो वचनक-
थनेन भवताहितनीयमिति भगवतोभिप्रेतम् अथवानितरां मो-
हमयीहरस्त्व महसैवान्तः प्रवेशप्रियं तत्त्वमर्थिपुंसां किं तावद्वि-
षयावद्योग्यमाधायि पुण्यैः शुभैर्विषयोन ह्यमज्जति तेनोद्वेगत्वमाप।
ल्पेनैनेष्टवाभिनवीभवत्त्व भगवद्वाक्यपकवैतनतः इह मत्स्वरूपवि
ज्ञानलक्षणपवार्थौवसनेजन्तव नतुमत्स्वरूपं त्वयनमत्वात्ततोन
प्रयत्नेन प्रतिपन्नं प्रतिपाद्यं च अतो बहुतरवचनाकर्णने वहितो
भवयतः १॥

पंडोलीटीका

एवंसप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैः भजनीयं परमेश्वरस्य स्वरूपं नि-
रूपितं रसोहमप्सु कौंतेय इत्यादिना नवमे च अहं क्रतुरहं यज्ञ इ-
त्यादिना अध्यायद्वयेन तद्विभूतयश्च संक्षेपतः उक्ताः अथेदा-
नीं दशमे तामेवं विभूतिं प्रपंचयिष्यन् येषु येषु च भावेषु चिंत्यो-
सि भगवन् तान् तान् सर्वान् भगवतस्तत्वं च पूर्वं निरूपितमपि
अतिदुर्विज्ञेयत्वात् भक्तानुकंपया तदपि निरूपयति भूयए-
वेति हे महाबाहो भूयएव पुनरेव मे मम परमं परमात्मस्वरूप
प्रकाशकं वचः वाक्यं शृणु यदहं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वच-
नात् प्रीतिं प्राप्नुवते हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामि १॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ भूपालस्य प्रतापामरपालेर्वीरस्य धीमतः
विभूतियोगः ख्यातस्य भूतये केपावोदितः ॥ तदेवं सर्वाध्यायैर्ज्ञानं
प्रतिस्ववर्णोचितप्रवृत्तिरूपकर्मणोऽपीवधारणसमर्थहृदयं प्र
तिपाद्येदानीं निरतिशयानन्दलक्षणस्य धर्मावधारणदृढीकर
णाय विभूतीर्वितन्वन्भगवानुवाच भूय एवेति भूय एव बहुतरमे
व महाबाहो महान्तौ युद्धविषये प्रबलौ बाहू यस्य तेतस्संबोधनं मे प
रमं वचः पराङ्कृष्टमो नातिहीनस्य नेनेति श्रुत्युपायापरममभिमता
र्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टं निकृतं वा मह वचनं शृणु वधारय किं त
दित्याह यत्तेऽहमिति यत्परमं वचः ते प्रीयमाणाय संजायमानप्रव
र्तककर्मानुष्ठानसंतोषाय हितकाम्यया हितमैहिकमामुष्मिकं
च तत्रैहिकं राज्यसुखमामुष्मिकं स्वर्गादि तस्य काम्यये छया व
क्ष्यामि पूर्वोक्तस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य कर्मणः परमार्थसत्तायां वि
श्वसत्तापादकं वचनं त्वां प्रति प्रतिपादयिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

मधुभाष्य

उपासनार्थं विभूतीर्विशेषेण वक्तारमेवं वक्ते केषांचिदनेन ध्याये
नाहं प्रियमाणाय श्रुत्वा संतोषं प्राप्नुवते प्रभवं प्रभावं मदीयां
जगदुत्पत्तिं वा तद्धर्मावाप्तस्यैश्वर्यं यद्यस्ति तर्हि देवादयो जा
नंति सर्वज्ञत्वादतो नास्तीति भावः अहमादिर्हीतोत्पत्तिरपि य
स्यवशमाकृतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थं अहं सर्वस्य जगतः प्रभ
वः प्रलयस्तथेति वोक्तं उक्तं वेनतत्सर्वमन्यत्रापि को अद्धा वेद क
इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विस
र्जनेनाथा को वेद यत आबभूवेति न तत्प्रभाववत्सर्वपश्यद्देवा वि
दुः कुतो न्येऽल्पश्रुतिप्रमाणादि निरूपवेदविलेख अन्यत्रापि यो
मामजमिति वा कादेवतायते नमयत्स्वेप्सितानादिमसर्वस्यान्य।

नादिः अजत्वेनसिद्धेरितरस्य तत्प्रथयति १॥

भाषाअनुवाद

सप्तम अध्याय सेले कर नवम अध्याय पर्यन्त भगवानने अपनी विभूति। औ सर्वज्ञ ईश्वर बुद्धिहोनातथा आप आपना परमेश्वरत्व औ यज्ञ आदि सकलवस्तु मैंही हूं और अपनी अनन्य भक्तिपरमभक्त अर्जुन से संक्षेप रूपकहा अवदशम अध्यायसे वही अपनी विभूतियोंको विस्तार करि कहते। हुये स्वभक्तिकी अवश्य कर्तव्यता श्रीभगवानकहतेहैं किहेमहावाहो अर्जुन तुमफेरि हमारेवचन सुनो परमात्मा विषयक मेरेवचन अमृतअेसे श्रवण करिअतिप्रसन्न प्रीतियुक्त जोतुम सोतुमारी इच्छाकेअनुसार तुमारे हित वचनमे कहताहूं तुमश्रवणकरो ॥१॥

दोहा

भूपति शक्तिप्रतापयुत महावीरमतिवान केशवतादि विभूति
हित विभूतियोगव्याख्यान ॥ १ महावाहु फिरसुनहु यह परम
वचन जोउमोर पानेदि प्रियमेति तोहिहुं कहहुं हितकरतोर
॥२॥

नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः अहमादि
र्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः २ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यतआह नमइति नमे विदुर्नजानंति सुरगणाः
किंतेन विदुः मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं अथवाप्रभवं प्रभवनं
उत्पत्तिंवा नापि महर्षयोभृग्वादयोविदुः कस्मात्तेन विदुरित्युच्यते अहमा
दिः कारणंहि यस्माद्देवानां महर्षीणांच सर्वशः सर्वप्रकारैः २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

हितकाम्यया दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानं कश्चिदन्योपि परमं वचोमह्यं वक्ष्या
ति तेनैव मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतो भगवद्वचनमकिंचित्करमिति शं
कित्वा परिहरति किमर्थमित्यादिना इन्द्रादयोभृग्वादयश्च भगवत्प्रभा
वं नविदन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादिति निमित्तत्वेनोपादान
त्वेन चयतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्तेन नतत्प्रभावं
विदुरित्यर्थः २ ॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्विज्ञेयत्वंहेतुमाह नमेइति मेममप्रभवंजन्म
रहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोपि
नजानंति तत्रहेतुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिकारणंसर्वशः सर्वैःप्र
कारैरुत्पादकत्वेनवातोमदनुग्रहंविनामांकेपिनजानंतीत्यर्थः २ ॥

(margin: बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन)

पिशाचभाष्यटीका ४

नमेविदुःविजानंतिसुरगणाः प्रभवमुत्पत्तिं नमहर्षयः ममोत्पत्तिंसुरगणाः
महर्षयश्चनजानंतीत्यर्थः अहमादिःकारणंहियस्माद्देवानांमहर्षीणांसर्व
शः सर्वेषांयस्माद्देवानांसर्वेषांमहर्षीणांच अहमादिःकारणंतस्माद्देवा
महर्षयश्चममोत्पत्तिंनजानंतीत्यर्थः २ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नमेविदुरिति सुरगणाः महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽप्यधिकतरज्ञानाअ
पिमेप्रभवंप्रभावंनविदुः ममनामकर्मस्वरूपस्वभावादिकंनजानंति यत
स्तेषांदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः अहमादिः तेषांस्वरूपस्यज्ञानशक्त्यादे
श्चाहमेवादिः तेषांदेवत्वदेवर्षित्वादिहेतुभूततपःपुण्यानुगुणंमयादत्तंज्ञानं

5

परिमितं अनन्तस्य परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानंति २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थः २ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ स्ववचनस्य स्तुतिरहस्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वमाह ॥

नमेविदुरिति --- मे प्रभवं लीलया प्रादुर्भावं सुरगणास्तथा महर्षयो भृग्वादयोपि न विदुर्न जानंति कुतस्तत्राह अहमिति हि यस्मात्कारणादहं सर्वशः सर्वेषां देवानां महर्षीणां च आदिः कारणं अनादिसिद्धतया प्राचीनात्मतः सकाशाद्देवर्षीणामुत्पत्तिः श्रुतिरपि स्तुतो दिव्यात्प्रश्वात्प्राणाद्धा प्रजायन्तेति तथा सप्तऋषयः प्रविहिताः शरीरा इति तथार्क एवोऽपि तस्यासन् ऋषयः सप्ततीरे वा तान्हमीति भाष्येन तीर्थे स्तुवित्समीपेतेयः श्रीमन्नासाजिह्वारूपसमे इन्द्रियरूपाः सप्तर्षयः इत्यर्थः [illegible] ॥

वनमाली टीका ८

भगवद्भक्तयोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यामीत्यत आह नमे इति प्रभवं प्रभावं प्रभुत्वं निरतिशयाद्भुतानन्तनिरंकुशैश्वर्यं प्रभवनम् उत्पत्तिं निरतिशयानन्तानामिताद्भुतविभूतितया प्रकृतया विर्भावं वा सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः तेषां तद्ज्ञाने हेतुमाह अहं हि यतः सर्वेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन चेत्यादि कारणं अतो मदधीनदेहेन्द्रियचेतना मद्भक्तानादिशक्त्या अनन्तप्रभावं न जानन्तीत्यर्थः २ ॥

कृष्णवैजयन्तीटीका ५

मदनुग्रहं विना तज्ज्ञानं दुर्लभमित्याशयेनाह नमे विदुरिति मे सर्वकारणस्य सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तुः सर्वेश्वरस्य मम प्रभवं प्रकर्षेण भवनं मत्स्वातिसमं ततविभूतिभिराविर्भावं नामकर्मस्वभावादिकं वा यद्वा प्रभावं प्रभावं प्रतापमित्यर्थः यद्वा प्रभवं प्रभुत्वेन भवनमनाद्यनन्तादिरूपस्वरूपगुणविभूतिमत्तया वर्तमानं सुरगणाः ब्रह्मादयो न विदुः महर्षयो मरीचिभृग्वादयोपि न विदुः याथात्म्येन न जानन्ति कुतस्तेन विदुरित्यपेक्षायामाह अहमादिर्हि यस्मात्सर्वशः सर्वप्रकारैर्जन्मदातृतया ब्रह्मादिदातृतया ऐश्वर्यादिदातृतया च सर्वदेवानां महर्षीणां च अहमादिः कारणं अनन्तस्य परिमितज्ञानाः परिच्छिन्नैश्वर्याः अपरिमितज्ञानम

परिच्छिन्नैः सर्वैः स्वरूपं वेत्तुं दे मानज्ञानं नि श्रुतयोप्येवमेवाहुः को
ह्यावेद क इह प्रावोचत्कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिरर्वाग्देवा अ
स्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूवेति न देवा अभवन् एवं महर्षि
इत्याद्याः २ ॥

मधुसूदनीटीका १०

प्रागबहुधोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसि तत्राह ^ उत्पत्तिमनेकवि
भूतिभिराविर्भावं वा सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः
सर्वज्ञा अपि न मे विदुः तेषां तदज्ञाने हेतुमाह अहं हि यस्मात्सर्वे
षां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वैः प्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्या
दिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चादिः कारणं अतो मद्वि
कारास्ते मत्प्रभावं न जानन्तीत्यर्थः २ [illegible]
[illegible] ॥ २ ॥

४ प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं प्रभवन

सदानंदीटीका ११

चे अतः पूर्वोक्तमेव वक्ष्यसि चेत् शृणु नानाविभूतिभिर्दिव्यमा
विर्भावविलक्षणं १ न शक्राद्याः सुरगणा न भृग्वाद्या महर्षयः स
र्वज्ञा अपि मे विसोः प्रभावं ते विदुः परं २ यतस्तेषां हि देवानां महर्षी
णां च सर्वशः उत्पादकतया बुद्धिप्रेरकत्वेन सर्वथा ३ अहमादिर्जग
त्कर्ता नातो जानन्ति मत्कलां ४ २ ॥

नीलकंठीटीका १२

ईदृशं यद्वाच्यमन्यद्रूपं यस्मादहं तं ब्रवीमीत्याह न मे इति प्रभवं प्रकृष्टं भव
मैश्वर्यं वियदादिसृष्टिसामर्थ्यं न विदुः न च हेतुः अहमिति अयमभा
वः देहात्मत्वं नतरां हि देवादीनां बुद्ध्यादिलाभेन चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः
सोत्पत्तिमाकृलीनोर्थः परिच्छेत्तुं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः २ ॥

आनंदीटीका

उत्कर्षमेवाह ॥ सुरगणाः ब्रह्मादयः महर्षयो भृग्वाद्याः प्रभवमुत्पत्तिकारणम् उ
त्पत्तिमेव वा विभूतीनां प्रकृष्टं भवनमाविर्भावं वा न विदुः नास्ति जन्म
मे सर्वकारणमीश्वरोहम् मय्येव सृष्टास्ते ब्रह्मादयो मन्नवद्रूपक

गी॰ यो विदुः [illegible] २

टी॰ रामकंठीटीका

र॰ ममपरमार्थेनपकसैवसतानन्तस्यतत्त्वस्यप्रभवमुत्पादंप्रभाव
मितिवापाठेमाहात्म्यंसुरगणाब्रह्मेन्द्रसूर्यादयोदेवसमूहान।
विदुर्नजानन्तेमहर्षयोभृग्वादयोपिनैववेदहिमन्मायाशनस्य।
ज्ञावितत्तत्स्वरूपशक्त्यादिभेदात्तेतेस्वाधिकारमनुतिष्ठन्तः प्रा
तिकसंसर्गमलयायनिम्नभावसंबन्धावस्थाजुषः अहंतुनित्य।
त्वात्तेषामादिः प्रथममपवंप्रकर्षगमात्कस्मादिदीर्घकालस्थायि।
नोपिदेवादयोमदीयपरमसत्वापेक्षयाल्पवन्तः तेवमदीयमा।
यामोहिताःसन्तःस्वाधिकारनिर्वर्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यानस्व।
तोमांत्तेमतिनविदन्तिनतः २॥

लासिकी [illegible]टीका

ननुब्रह्मादिभिर्भृग्वादिभि स्तत्वेश्वरंस्वरूपंयत्रतत्रवर्णितं ततए वावधारयामः किंपुनः पुनरुक्त्योत्याशंक्याह॥

ममेश्वरस्यब्रह्मरूपतयानिरंजनस्यापिसतः प्रभवंमायायापहित
तयेश्वररूपाभिव्यक्तिंसुरगणाब्रह्मादयोमहर्षयोभृग्वादयश्च
विदुर्नजानन्ति तेषांमद्रूपाभिव्यक्तेः पश्चाद्भावित्वात् पितरमि
वाक्किंपुत्रश्व ग्रवहेतुमाह हिःप्रसिद्धोमहमीश्वरोवेदान्ताभिम
तोमायोपाधिकः अनुत्तराभिमतःक्रियाशक्त्यादिकप्रकःसर्वेषा
देवानांमहर्षीणांचादिःकारणम् यतोमदभिव्यक्तितान्तेरुवेट।
म् तस्मात्स्वरूपज्ञानेपवयनतीयंमत्तफलत्वादिमाह २॥

पंचोलीटीका

उक्तस्यापिपरमेश्वरस्यपुनर्वचनेनदुर्विज्ञेयत्वमाह नमइ
ति हेभारतमेममप्रभवंप्रभावंप्रसुप्राक्तित्वातिशयामनुत्पत्तिं
वसुरगणाःनविदुःमहर्षयोभृग्वादयोनविदुःहियस्मादहंस
र्वशःसर्वप्रकारैःदेवानांमहर्षीणांचादिःकारणमुत्पत्त्यादिहे
तः २

ननु पूर्वाध्याये संक्षेपेण स्वविभूतयो भुक्ता एव किमर्थं भूयः कथन-
मित्यत आह न मे इति मे मम प्रभवं प्रकृष्टां नानाविभूतिमत्त्वादनि-
र्वाच्यां प्रभुशक्तिं सुरगणाः इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयो न विदु-
र्नहि जानंति ते हि मद्विभूतीर्न जानंतो हं तु तेषामादिरनादित्वादतो
हमेव ता वेद्मि नतेऽत इति ता विभूतीर्मत्तः आकर्णयेति २॥

मधुभाष्य

२॥

भाषाअनुवाद

कही हुई बात का जो पुनर्वार कहना तिसमे हेतु यह कि मेरा तवजन
ना अति कठिनहै सोई कहते है किजन्म रहित होके भीजो विभूतियों
के द्वारा मेरा आविर्भाव कहे प्रगट होनासो देवता औभृगु प्रभृति महा-
र्षिभी नंही जानते है क्यो किदेवता औमहर्षियों के उत्पन्न करनेवाले ता
था बुद्धिके प्रहति देनहार आदि भूतकारणारूप हमहै इसीसे हमारीकृ
पाविना हमको कोई जानने नंही सकता है २ ॥

दोहा

मोरोजन्मनजानहिं सुरगण महाऋषिजोय में आदिसभदेवकर
महाऋषिनकोसोय २॥

योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् असंमूढः
समर्त्येषुसर्वपापैः प्रमुच्यते ३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच योमामिति योमामजमनादिंच यस्मादहमादिर्हि देवानां महर्षीणां
च नममाद्यः आदिर्विद्यते ऽहमजोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वे हेतुस्तं मा
मजमनादिंच योवेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्व
रमसंमूढः संमोहवर्जितः समर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैःपापैः मति
पूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किंचेति कोऽसौप्रभावोभगवतोयं
वहवोन विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तदधीनफलंच कथ
यति योमामिति पदद्वयोपात्तमर्थमाह अनादित्वमिति ३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्यते आदिः
कारणंयस्यतंमामादिं अतएव जन्मशून्यंलोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति
समर्त्येषुअसंमूढः संमोहरहितः सन्सर्वैःपापैःप्रमुच्यते ३ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

योमांपरमेश्वरंजन्मरहितंचवेत्तिविजानातिलोकमहेश्वरंलोकानांमहा
न्तमीश्वरं असंमोढःमोहरहितः समर्त्येषुमनुष्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ३

रामानुजभाष्यटीका ५

तदेतद्देवाद्यचिन्त्यस्वरूपयाथात्म्यविषयज्ञानंभक्त्युत्पत्तिविरोधिपापवि
मोचनोपायइत्याह योमामिति नजायतइत्यजः अनेनविकारिद्रव्यादचे
तनात् तत्संसृष्टात्सांसारिकचेतनाच्चविसजातीयत्वमुक्तं सांसारिकचे
तनस्यहिकर्मकृताऽचित्संसर्गोजन्म अनादिमित्यनेनपदेनाजत्वमितरवि
सजातीयतयोक्तंमुक्तात्मनोऽजत्वमादिमत्तस्यहेयसंबन्ध
स्यपूर्ववृत्तत्वात् तदर्हतास्तिअनादिमित्यनेनतदनर्हतयातत्प्रत्यनीक
तोच्यते निरवद्यंनिरंजनमित्यादिश्रुत्याचएवंहेयसंबन्धप्रत्यनीकस्वरूप
तयातदनर्हंमामजंलोकमहेश्वरंमर्त्येषुअसंमूढोयोवेत्ति इतरसजातीयत
यैकीकृत्यमोहः संमोहः तद्रहितोऽसंमूढः समद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः

सर्वपापैः प्रमुच्यते एतदुक्तं भवति लोके मनुष्याणां राजेन्द्रः मनुष्यसजातीयः
केनचित् कर्मणा न दायि पदं प्राप्तः तथा देवानामपि पतिरपि ब्रह्मलोकाद्यधिपति
रपीन्द्रः संसारिकसजातीयः तथापि भुवनत्रयान्तर्गतत्वात् यो ब्रह्माणं विदधा
तीति श्रुतेश्च तथान्येऽपि ये केचाणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः अयं तु लोकमहेश्वरः कार्य
कारणावस्थाद्वर्तमानात् वस्तुनः मुक्तात्मचेतनादीशितृत्वात् सर्वस्मान्नि।
खिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैकतानतयापि
यंत्रित्वैकस्वभावतया च विसजातीय इति स्वसजातीयतया मोहरहितो यो
मां वेत्ति स सर्वपापैः प्रमुच्यत इति

३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थं ३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ स्वज्ञाने फलमाह यो मामिति॥

सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं अत एवाजं जन्मरहि।
तं सर्वलोकानां भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपःसत्यानां महान्तमीश्वरं बालकमेवा।
विधं मां यो वेत्ति स मर्त्येषु असंमूढः मोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते २ ॥

३ ॥

वनमालीटीका ८

मोक्षाख्यमहापुरुषार्थदमद्भुतप्रभावज्ञानं मत्प्रसादभाजः कस्यचिदेव भव।
तीत्याह य इति सर्वकारणत्वान्न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं।
अनादित्वादजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्ये।
षु मध्ये असंमूढः संमोहवर्जितः सर्वपापैर्मतिपूर्वककृतैरपि मुच्यते मम
वासुदेवस्य सर्वजगदुदयादिकर्तृत्वेन सदेकाकारत्वेन सर्वनियामकत्वेन तथा
स्वीयं ज्ञानं तेन ततो विविक्तेन प्रेमप्रवाहरूपा भक्तिस्ततोऽनन्तगुणालयस्य मम मायेशो
दयेन ततो मत्प्रसादात् सर्वपापहेतोरविद्याया उच्छेद इति भावः ३ ॥

कृष्णमैत्रेयपतीटीका ९

ननु यदि देवानामृषयोऽपि तत्त्वतस्त्वामविदित्वा पापनिवर्तकं त्वद्विभूति
विषयकं ज्ञानं न प्राप्नुवन्ति तर्हि तज्ज्ञानाभावात्कस्यापि तदज्ञत्वं स्यादित्या
शंक्य कस्यचिदेव मद्विषयकं ज्ञानं भवतीत्याशयेनाह यो मामजमिति यः
कश्चिदनेकजन्मोपार्जितपुण्यपुंजैर्लब्धमद्भक्तसंगो मामजं वेत्ति स सर्वपा

यैः प्रमुच्यते इत्यन्वयः ननु नहि किंतं ब्रह्मासीतिवेत्तुस्याज्ज्ञाता संभवा

गा॰ त् तथाहि न जायते प्रकृतिरूपेण देहेन सह नो म्रियते इत्यजोऽहमेव

ब्रह्मा तु सनाभिकमलाज्जायते ततोऽस्याजत्वं नास्ति न च लोकप्रसिद्धमा

जा॰ जत्वमस्येति वाच्यम् तस्याप्यव्यक्तब्रह्मरूपात्मनः सकाशाज्जायते इति

श्रूयते अब्रह्मेति श्रुतेः अतो जन्मरहितोऽजोऽहमेव न ब्रह्मेत्यर्थः पु

नः कीदृशं मामनादिं न विद्यते आदिः पूर्वं कारणं वा यस्य स तथा त

स्मिन्नेनापि ब्रह्मादीनामादित्वं भगवतस्तेषामादित्वं वयोनितं अह

मादिर्हि देवानामिति स्मृतत्वात् ननु अजामेकामजो ह्येको जुषमाणः

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि अनादिर्भगवान् कालो नान्तो

ऽस्य द्विज विद्यते इत्यादिवाक्यैः प्रकृतिपुरुषकालकर्मणामजत्व

मनादित्वं च श्रूयते कथं तवैवेति चेन्नाह सर्वलोकमहेश्वरमिति

सर्वेषां प्रकृतिपुरुषकालादीनां लोकानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां जना

नां च महान्तं सर्वोत्कृष्टमीश्वरं नियन्तारं प्रकृत्यादीनामजत्वेऽनादित्वे

च सत्यपि मम सर्वलोकमहेश्वरत्वाद्द्वैतविषयोः अहमेव न तु प्रकृत्याद

यो ब्रह्मादयो वा न हि ष्वया इत्यर्थः स ईदृशं मन्त्रस्वरूपत्वात् ज्ञानवान् मर्त्येषु मनु

ष्येषु मध्ये ऽसंमूढः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवसजातीयतया मामेकीकृत्य यो भ

वति स संमूढस्तादितरोऽसंमूढः स तु सर्वपापैः सर्वैर्मङ्क्ष्वागन्ति

विरोधिरूपैः पापैः कलुषैः प्रमुच्यते यथेह लोके केनचित्सुपुण्यकर्म

णा तदाधिपत्यं प्राप्नोति मनुष्याणां राजेन्द्र मनुष्यसजातीय एव भ

वति तथा ब्रह्मादयोऽपि पतिरपि देवानामधिपतिरपीन्द्रः संसारेऽजीवा

सजातीय एव न तु न हि ज्ञानी यस्तस्यापि भुवनत्रयाणां गीतान् यो ब्रह्मा

णं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेश्च अन्ये येके च नागिणामाद्यैश्वर्यप्राप्ता

स्तेपि तथैव तत्स्वयोगाद्देहमत्वात् अहं तु सर्वलोकमहेश्वरः कार्यका

रणावस्थाद्वयेन नाहङ्कारात्मकावेषितत्वात् सर्वस्मादीशितव्यान्निखिला

हेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैकतानतया वि

यं तु नैकस्वभावतया विसजातीयोऽतएवमितरविसजातीयं मां य ए

वं वेत्ति स एव सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति तस्यैव मम ज्ञानमुत्पत्तिः स्यादित्यस्या

त्यभिप्रायः ३ ॥

श्री· गी· टी· २·

मधुसूदनीटीका ९

महाफलत्वाच्च कस्मिंश्चिदेव भगवतः प्रभावं वेत्तीत्याह ॥ सर्वकारणत्वान्न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिम् अनादित्वादजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्येषु असंमूढः संमोहवर्जितः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकृतैरपि प्रमुच्यते प्रकर्षेण कारणोच्छेदात् संस्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ३ ॥

सदानंदीटीका ९

महाफलतया कश्चिदेव जानातीत्युक्तः श्रीमद्भगवतो दिव्यप्रभावेऽर्थं न ग्रहात् १ सर्वहेतुतया यस्य तादृशादि कारणाद्धेतोः अनादित्वेन जन्मादिशून्यलोकस्य सर्वतः २ महान्तमीश्वरं यो मां वेत्ति मर्त्येषु मध्यतः असमः स च देहादावध्यासेन विवर्जितः २ मुच्यते किल्बिषैः सर्वैर्बुद्धिपूर्वकृतैरपि ३ ॥

नीलकंठीटीका १२

कस्तर्हि त्वां वेत्तीत्यत आह यइति यः असंमूढः सन् मां वेत्ति स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यते इति संबंधः जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः संमूढः तद्विपरीतोऽसंमूढस्तत्त्वज्ञानेन बाधिताध्यासः स एवात्मविवादिनरस्य जातिमनुभवन्तमात्मानं लोकमहेश्वरं अनादिमादिः कारणं तच्छून्यमजं एवा मामजानं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ३ ॥

आनंदीटीका

ईश्वरस्वरूपज्ञाने फलमाह अजेति माम् अजं जन्मरहितम् अनादिं मत्तः परतरं कोऽपि नास्तीत्यर्थः लोकमहेश्वरं लोक्यन्त इति लोकाः ब्रह्मादयः तेषां महान्तमीश्वरं नियन्तारं यो वेत्ति स मर्त्येषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः मिथ्याज्ञानहीनः सर्वैः नानायोनिजन्मप्रदैः पापैः कर्मभिः प्रमुच्यते ब्रह्मैक्यं याति ३ ॥

रामकंठीटीका

[illegible]

[illegible]

दुर्ज्ञानानेमहर्षयोः । यः कश्चिद्विरलो महात्मा मदनुग्रहाद्देवप्र
त्सहितसम्यग्ज्ञानशक्तिरजंनित्यत्वाज्जन्मरहितमतएवानादिमवि
द्यमानपूर्वपुरुषान्तरं तथा लोकमहेश्वरं लोकानां ब्रह्मादीनां लोका
नेहृदयस्थान्वेषयन्ते इतिलोकशब्दवाच्यानां जनानां महान्तमंतर्यामि
निमलत्वापूर्वस्याविधानसाधनत्वशक्तित्वादुत्तमं स्वा मिनं तेषा
मपिब्रह्मादीनांस्वविषयत्वान्तं समेश्वरं तं तत्कारणमित्यर्थः प्र
वेदितुं मां वेत्ति साक्षात्त्वेन प्रतिजानीते समयमेषु मायाकोटीकृतत्वा
न्मरणधर्मसु देहेषु देवादिषु सर्वजन्तुषु मध्ये संमूढः सम्यक्त्वेनिम
थ्यावसत्कात्मप्रमयत्वादिविपर्ययलक्षणः संमोहस्तेनत्स्यक्तवि
युतेत्यर्थः अतएव सर्वैर्निरवशेषैर्मनोवाक्कायनिर्वृत्तैः पापैर्ना
नायोन्यन्तरविशेषरहितैः किल्बिषैः प्रमुच्यते परिमुच्यते इहापनि
मवत्स्वव्यवस्थितानां हेकारमात्रेहि सर्वपापानां प्रमनिकारणं सम्यग्ज्ञा
नवत्तत्स्वत्वज्ञात्मानिमपवासंमूढः स्वत्वे [illegible]
[illegible] ३॥

यतोमदभिवाक्ति ज्ञानं ड लासिकी [illegible]टीका यदं तस्मात्सहृपज्ञानेपवयूतनीयंमहाफलत्वादित्या

ह– यः कश्चिद्विरलो महात्मा मामजे नित्यत्वाज्जन्मरहितम् तथानादिम
(ते) विद्यमानादिः पूर्वपुरुषान्तरं यस्य तम् तथा लोकानां ब्रह्मादीनां ईश्वराणा
मपि महान्तम् ईश्वरं एवं विधस्वरूपे शानशीलं मामीश्वरं स्वस्वरू
पत्वेनात्मतया प्रत्यभिजानाति सा मर्त्येषु मरणादिधर्मविशिष्टेषु सर्व
जन्तुषु मध्ये संमूढः भेदप्रत्ययरूपमायीयमोहरहितः सन् सर्वैस्त्रि
(पापैः) विधैः पुण्यपापात्मभिः कर्मभिर्योन्यन्तर संचारहेतुभिः प्रकर्षेण मु
च्यते पुनर्देहसंबन्धं नाप्नोतीत्यर्थः [illegible]
[illegible] ३॥

पंचोलीटीका

एवंभूतात्मज्ञाने कारणमाह योमामिति यः मामजमनादिंच पु
नः लोकमहेश्वरं तत्रैयावस्थं संसारं तत्कारणं मूलाविद्याद्वयरहि
तं मां वेत्ति स मर्त्येषु संमूढः संमोहवर्जितः सर्वपापैः उद्धिमुर्वा

बुद्धिःसर्वकृतैः प्रमुच्यते ३

भावीरसमिद्धोधिनी

अनादित्वेदेहमाह योमामिति यः पुरुषो मामजं जन्मादिरहि
तमतएवानादिं नकोपिममादिर्नियामकोयत्रियंतं तेनलो
कानसृजमित्येतादृशलक्षणं लोकमहेश्वरं लोकनाथंवेत्ति सध
र्माचरणकाले सएवलोकमहेश्वरः कर्मफलं कर्तारमभिल
षादयतीतीश्वरभावनया जानातीत्यर्थः पुरुषः सर्वमर्त्येषु स
र्वप्राणिषुमध्ये संमूढोगतभेदलक्षण संमोहः सन्सर्वपापैर्योगं
तत्कर्मजैः प्रमुच्यते विपापोभवतीत्यर्थः॥ ३॥

मधुभाष्य

३॥

भाषाअनुवाद

अबआत्मज्ञान काफल कहते हैं किसबकेकारणरूप हेतु औरजिसकाको ई कारण नहींहै ऐसे अनादि औ जन्मरहितसकललोकके महेश्वरजोमैं सो॰ मुझेजोकोई जाने हैतो मनुष्योंकेमध्यमेंवही अज्ञानरहमोहरहितहो केसमस्तपापोंसे छूटि जायहै ३ ॥

दोहा

जो मोहि अज अनादिको लोकनाथ कोउ जान मानुषमे सब पापसें सोनर छुटहिं सुजान ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमासत्यंदमः शमः सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ४ ॥

शांकरभाष्यटीका १

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानां बुद्धिरिति बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु दृश्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमाक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक् सत्यमुच्यते दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमोऽन्तःकरणस्योपशमः सुखं आह्लादः दुःखं संतापो भवः उद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भयंच त्रासोभयमेवच तद्विपरीतं ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह इतश्चेति मनुष्यैरभिलषितसिद्धये बाह्यमोक्षसाधने प्रत्यक्षाशेषजगत्प्रकृत्यधिष्ठानत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्स्वभावमभिधत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थो गृह्यते उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्वन्तमिति आत्मादीति तदवबोधवन्तंहि ज्ञानिनं वदन्ति अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति विशेषः ४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

लोकमहेश्वरत्वमेव स्फुटयति बुद्धिरिति त्रिभिः बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यं ज्ञानमात्मविषयं असंमोहो व्याकुलत्वाभावः क्षमा सहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाषणं दमो बाह्येन्द्रियसंयमः शमोऽन्तःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयं दुःखं तद्विपरीतं भव उद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतमस्य श्लोकस्योत्तरेण मत्त एव भवन्तीत्यनेनैवान्वयः ४ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

बुद्धिः सूक्ष्मार्थावबोधसामर्थ्यं ज्ञानं पदार्थावबोधः असंमोहः उपस्थितप्रतिपत्तिसामर्थ्यं क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्यवा अविकृतचित्तता सत्यं यथादृष्टश्रुतार्थप्रतिपादनं दमः कर्मेन्द्रियोपरतिः शमः अन्तःकरणोपरतिः सुखमाह्लादः दुःखं संतापः भव उद्भवः अभावः तद्विपर्ययः भयं त्रासः अभयं तद्विपर्ययः ४

रामानुजभाष्यटीका ५

+ बुद्धिरिति बुद्धिर्मनसश्चिदचिद्वस्तुनिरूपणसामर्थ्यं ज्ञानं चिदचिद्वस्तुवि

+ एवं स्वस्वभावानुसंधानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापनिरसनं विरोधिनिरसनादेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिंच प्रतिपाद्येदानीं स्वैश्वर्यसकल्याणगुणप्रकारानुसंधानेन भक्तिविवृद्धिप्रकारमाह ॥ +

शेषविषयोनिश्चयः असंमोहः पूर्वगृहीतरजतादेः विसजातीयशुक्तिकादिवस्तु
निसजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः क्षमामनोविकारहेतौसत्यपिविकृतमनस्कत्वंसत्यंयथा
दृष्टविषयेभूतहितरूपवचनंतच्चसत्यंतदनुगुणमनोवृत्तिरपिरीहाभिः अयत
मनोवृत्तिप्रकारकं दमः सर्वबाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्योनियमनंशमोंत
करणस्यतथानियमनंसुखमात्मानुकूलानुभवः दुःखंप्रतिकूलानुभवः भवोभ
वनं अनुकूलानुभवहेतुकमनसोभवनं [?]भावः प्रतिकूलानुभवहेतु
कोमनसोविषादः भयमागामिनोदुःखस्यदर्शनजंदुःखंतन्निवृत्तिरभ
यं ५ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६
स्पष्टार्थं ५ ॥
परमार्थप्रपाटीका ७
लोकमहेश्वरत्वमेव दर्शयति
बुद्धिर्ज्ञानमितित्रिभिः सारासारविवेकनैपुण्यंज्ञानमात्मविषयं असंमोहोऽव्याकुलीभावः क्षमा
सहिष्णुत्वंसत्यंयथार्थभाषणं दमोबाह्येन्द्रियनिग्रहः शमोऽन्तःकरणसंय
मः सुखमनुकूलवेदनंदुःखंतद्विपरीतंभवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भय
त्रासः अभयंतद्विपरीतं ५ ॥ वनमालीटीका ८
स्वस्यलोकमहेश्वरत्वंभक्तिविवृद्धयेप्रपंचयति बुद्धिरितिबुद्धिरन्तःकरण
स्यसूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थावबोधः असंमोहः
प्रत्युत्पन्नेषुबोद्धव्येषुकर्तव्येषुवाव्याकुलतया विवेकेनप्रवृत्तिः क्षमाक्रो
क्रुष्टस्यताडितस्यवानिर्विकारचित्तता सत्यंप्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य
तथैवभाषणंदमोबाह्येन्द्रियाणांनिवृत्तिः शमोन्तःकरणस्यसुखं
धर्मासाधारणहेतुकमनुकूलवेदनीयंदुःखमधर्मासाधारणहेतु
कंप्रतिकूलवेदनीयं भवउत्पत्तिः भावः सत्ता अभावोऽसत्ता भयंभा
व्यनिष्टबीजं दुःखंतदभावोऽभयं एतेसर्वेमत्तएवभवन्तीत्युत्तरेणा
न्वयः ५ ॥ अनन्तभवैमयन्तीटीका ९
एवंस्वस्यलोकमहेश्वरत्वादिस्वभावज्ञानेनभक्तिविरोधिनाशस्तन्नाशा
त्तनएवभक्त्यभिरुचिकेचन सद्गुणाश्चप्रकारेणानेनभक्तेः प्रवृद्धि
प्रकारमाह द्वाभ्यां बुद्धिर्ज्ञानमितिबुद्धिः स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुनिरूप
णसामर्थ्यंज्ञानंस्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविवेचनम असंमोहः पूर्वगृहीता
द्रजतादेर्विसजातीयशुक्तिकादिवस्तुविसजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः क्षमा
मनोविकारहेतौसत्यपिविकृतमनस्कत्वंसत्यंयथादृष्टविषयभूतहितरू
पवचनंदमः सर्वविषयेभ्योबाह्येन्द्रियनियमनंशमोन्तःकरणस्यतन्ना

सुखमात्मानुकूलानुभवः दुःखंप्रतिकूलानुभवः भवोजन्मअ
भवोमृत्युः भयमागामिदुःखकारणदर्शनाद्विनाशः अभयंत
न्निवृत्तिः एवकारश्चकारउक्तसमुच्चयार्थकः द्वितीयस्तुचकारोनुक्ताना
दिकंसमुच्चिनोति एवकारोयोगव्यवच्छेदार्थकस्तेनस्थितिप्रवृ
त्तिनिवृत्त्यादयःसंगृह्यंते ४ ॥

आत्मनोलोकमहेश्वरत्वप्रपंच मधुसूदनीटीका १

यति — बुद्धिरंतःकरणस्यसूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मसर्व
पदार्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेष्वबोद्धव्येषुकर्तव्येषुवा
अव्याकुलतयाविवेकेनप्रवृत्तिः क्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवापि
विकारचित्तता सत्यंप्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्यतथैवभाषणं
दमोबाह्येंद्रियाणांस्वविषयेभ्योनिवृत्तिः शमोंतःकरणस्य
स्वविषयेभ्योनिवृत्तिः सुखंधर्मासाधारणकारणकमनुकूल
वेदनीयं दुःखमधर्मासाधारणकारणकंप्रतिकूलवेदनीयं
भवउत्पत्तिर्भावः सत्ताअभावोसत्तेतिवाभयंचत्रासः तद्विपरीत
मभयं एवंच एकश्चकारउक्तस्यसमुच्चयार्थः अपरोनुक्ता
बुध्य ज्ञानादिसमुच्चयार्थः एवेत्येतेसर्वलोकप्रसिद्धाएवेत्यर्थः
मनएवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ४ ॥

सदानंदीटीका १

सर्वलोकमहेशत्वंदर्शयन्नात्मनोहरिः अंतःकरणसामर्थ्यंसूक्ष्मा
र्थावबोधने १ बुद्धिर्ज्ञानंतथात्मादिपदार्थेष्वात्मभिन्नता २ उपस्थि
तेष्वकार्येष्वबोधेष्वचनत्वरा ३ अव्याकुलतयासम्यक्प्रवृत्तिर्या
विवेकतः असंमोहः क्षमानिंदाताडनादौसमानधीः प्रमाणेनाव
बुद्धस्यतथ्योक्तिःसत्यमर्थितः दमःस्यात्त्वक्भोगेभ्योबाह्येंद्रियनि
वर्तनं शमोंतःकरणेशांतिस्थितस्याह्लादनेसुखं दुःखंविपरीतं
तापोजन्मनाशोभवाभवौ ५ भयंत्रासोभयंतस्याद्विपरीतमुदाहृ
तं ४ ॥ नीलकंठीटीका १

श्री·
गी·टी·
८·

मममहेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवंतीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिरं
तःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधनसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मादिपदा
र्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु अव्याकुलतया विवेकपू
र्विकाप्रवृत्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता स
त्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थेनैव भाषणं दमो बाह्येंद्रियनि
ग्रहः शमो मनोनिग्रहः सुखमाल्हादः दुःखं तापः भव उद्भवः
भावः सत्ता अभावस्तद्विपर्ययः भयं त्रासः अभयमेव तद्विपरी
तं ४ ॥

आनंदीटीका

बुद्धिः सूक्ष्मार्थबोधनम् ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं असंमोहः सं
मोहकारणे उपस्थितेऽनाकुलत्वम् ४

रामकंठीटीका

सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वेलोक मद्धे श्वरत्वं यदुक्तं तदे
व विवृण्वन्नाह॥ इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति बहुशः प्रतिपादितमेव ग्रंथेव
देवासुरभेदेन द्विप्रकारः तेषु तत्त्ववर्गो मत्स्वाधये वैषम्यमवभासितप
वंतस्य ते तत्त्ववर्गस्यापि तदहंकारावलम्बनेन प्रसरतो बुद्ध्याद
यः पृथग्विधा नानारूपा भावा मत्त एवैकस्मात्कारणाद्भवन्त्यमर्थेन
यतो हि विविधा भावभेदाः प्रवृद्धेस्तत्त्वतावद्दशापरामृष्यमाणाः प
रमात्मरूपात्मनो गापि न व्यतिरिच्यन्ते ततो मायामात्रमेवैतद्दे
नाऽवभासमानता भावानां मायवस्तु किरेवेति मत्त एव ते भावा भव
न्तीत्यर्थः केते भावा बुद्धिर्मुख्यमन्तःकरणं यया बुध्यते निर्विकल्प
तया निश्चीयते बोद्धव्यं वस्तु ज्ञानं स्मनः संज्ञोऽन्तःकरणविशेषो येन
बोद्धव्यं विकल्प्यते यतो सर्वप्रमातृस्वाधारणो बुद्धिज्ञानसंज्ञो भा
वो असंमोहः परमार्थनिष्ठं ज्ञानं ततो यद्विषयं सर्वमेव ज्ञानं विप
र्ययादिदोषसंबन्धात्संमोहात्मकं सत्वासंमोहलक्षणो भावो गु
रुलक्षणमेव संभवति क्षमा वाचा मनसा कर्मणा वा निर्विकारत्वं
सर्वात्मनाशक्तिमत्वेपि परापराधसहिष्णुत्वं यतोपि यस्माद्यस्वा
यात्मलक्षणमपवर्गोपायभूतो धर्मः प्रवस्वान्तेरहितामति ह

तयास्वकर्मपरित्यागस्यमोक्षसाधनत्वात्तमाशास्त्रयोर्हिनास
तीमोक्षसाधनेभवत्येव स समस्तमात्मनिकर्मनेहितपर्यवसायियथा
र्थार्थकथनमेतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनांचसाधारणं दमउप
पग्रहणानांसर्वेन्द्रियाणांबाह्योवैराग्यभावनादिकाभिवानाततः
प्रतिषेधनं शमः स्निग्धस्निग्धोनिर्विकारान्तःकरणताच तैयोगि
विषयैः सुखंतत्रदिष्टवस्तुशमेरभिकोलानिहतैःसंतप्तचित्तता
दुःखंतद्विपरीतता भवाभावोजन्ममरणे भयंदुःखहेतोर्दुष्करप्र
तीकाराशासः अभयंतदभावोविश्वस्तचित्तता यतेन्द्रियादयःप
स्तवेप्राणिसाधारणाभावाः ४ ।।

नवतत्त्वरूपाभिव्यक्तिज्ञा नासिकी [illegible]नीटीका नंजतोऽर्द्धर्यंटं यतोबुद्ध्यानिश्चीयतएवेत्याशंक्यबुद्ध्या दयोपिभावाअपिमत्तएव प्रभवंतिइत्याह ॥

बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मावबोधनसामर्थ्यं ज्ञानमात्मविषयेवबोधः
प्रमभितालक्षणः असंमोहः अनात्मन्यात्मपरमयरूपविपर्यासाभावः
क्षमासहिष्णुतयानिर्विकारचित्तता सत्यंहितपर्यवसायियथार्थभा
षणम् दमोबाह्येन्द्रियसंयमः शमोन्तःकरणसंयमः सुखमनुकू
लवेदनीयम् दुःखंप्रतिकूलवेदनीयम् भवउत्पत्तिः अभावस्तद्विप नी
र्ययः भयंत्रासः अभयंतदभावः ४ ।।

पंचोलीटीका

सर्वलोकमहेश्वरत्वेकारणमाह बुद्धिरिति बुद्धिरंतःकरण-
स्यसूक्ष्माद्यर्थप्रकाशनसामर्थ्यंज्ञानमात्मादिपदार्थानामव-
बोधः प्राप्तेषुबोद्धव्येषुविषयेषुविवेकपूर्विकाप्रवृत्तिरसंमोहः
आक्रुष्टस्यताडितस्यवाअविकृतचित्तताक्षमायथाश्रुतस्य
दृष्टस्यपरावेदनार्थमुच्चार्यमाणंवचनंसत्यंबाह्येन्द्रियनिग्रहो
दमः अंतःकरणस्यनिग्रहः शमः ह्लादः सुखंचित्तपरितापो
दुःखंभवः उत्पत्तिः अभावः विनाशः त्रासंभयंत्रासाभावअभ
यं ४

तदेव महेश्वरत्वमाह बुद्धिरिति बुद्धिः निश्चयात्मिकान्तःकरण
वृत्तिः ज्ञानं निश्चितार्थावबोधोऽस्वधर्ममेवश्रेय इति असंमोहो
बोध्यबोधकभावविवेकनिष्ठं ज्ञानं तद्धि स्वधर्मनिष्ठानामेव भव-
ति क्षमा अनर्थसहनं सत्यं दृष्टार्थकथनं दमो विषयविरागः श-
मो बुद्ध्याद्यन्तःस्थितविषयविकारोपशमः सुखं स्वधर्मनिष्ठानां
तदेकतानमतिमतां दुःखं तदभावो भवो देहादिष्ववस्तुष्वपि
वस्तुप्रतीतिः तदभावोऽभावो भयं च जन्माद्यभिनिवेशात्त्रासः
क्लेशात्तदभावो विश्वस्तविजनत्वमभयमुच्यते इति ५॥

मधुभाष्य

बुद्धिरित्यादिना कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः ज्ञानं प्रतीतिः
ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिर्णय इत्यभिधानं दमः
इन्द्रियनिग्रहः शमः परमात्मनिष्ठता शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम
इन्द्रियनिग्रह इति भागवते तुष्टिरलं बुद्धिः अलं बुद्धिस्तु प्राप्त
हीत्यभिधानात् पूर्वे सप्तमहर्षयः मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः वसिष्ठश्च महातेजा इति मोक्षधर्मोक्ताः ते हि सर्व
पुराणे श्रूयन्ते चत्वारः प्रथमाः स्वायंभुवाद्यास्तेषां इमाः प्रजाः
न हि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तविभागः प्राधान्यं तु प्रा-
थमिकत्वादेव भवति तेन मखिले पुर्वोक्तं स्वायंभुवरोचिषवै-
रैवतं चतथोत्तमं वेदयः सप्रजावानिति पूर्वेभ्यो युत्तरजाय-
त इति च तेषां प्राधान्यं प्रजाते पूर्वज्येष्ठ्यतापसत्वभगवद्व-
तारत्वादयुक्तिः तच्च भागवते प्रसिद्धं मानससंभवसवैषामन्
नामुक्तं भागवते ततो मनून् ससर्जाग्रे मनसा लोकभावनानि
ति अस्य पूर्वं च परित्यज्याविपरीतं तद्भवति प्रमाणं वो भव-

वियवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव सर्वइतिविशेषणंचैतत्सि
द्धिः मत्तोभावोयेषांतेमद्भावाः तएवतेब्रह्मणोमानसाजा
तास्तेमनएवजाता इतिभावः संतिचभजंतः केचिदित्याद
६॥

14/4

भाषाअनुवाद

अब तीन श्लोक से अपनी लोकमहेश्वरता प्रकाशकरतेहै किबुद्धि कहे
सार असार वस्तु विचारकीचातुरी औ ज्ञान तथा असंमोह औक्षमासत्यव
चन और दमकहे बाहरकी इंद्रियोंका दमन औशमकहे मनकानिग्र
ह औसुखदुःखजन्मनाशऔभय अभय ये सब हम सेहोतेहै ४ ॥

दोहा

बुद्धिज्ञान असंमोहहि क्षमासत्य दम शम जोय सुखदुखभाव
अभावहिं भय अभय दोउ सोय ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः भवंति
भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ ॥

शांकरभाष्यटीका १

अहिंसेति अहिंसा अपीडा प्राणिनां समता समचित्तता तुष्टिः संतोषः
पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु तप इंद्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्ति
संविभागः यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः भवं
ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात् पृथग्वि
धा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यथाशक्तीति पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुगुणे
न प्रतिपादनमित्यर्थः उक्तानां बुद्ध्यादीनां साधारणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रति
जानीते भवंतीति नानाविधत्वे हेतुमाह स्वकर्मेति ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता रागद्वेषराहित्यं तुष्टिर्दैवा
लब्धेन संतोषः तपः शारीरादि वक्ष्यमाणं दानं न्यायार्जितस्य धनादेः पात्रे सम
र्पणं यशः सत्कीर्तिः अयशो दुष्कीर्तिः एते बुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरी
ताश्च अबुद्धिरज्ञानमित्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव
भवंति ५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अहिंसा अपीडा प्राणिनां समता समचित्तता तुष्टिः संतोषः तपः इंद्रियनि
ग्रहपूर्वककायक्लेशः दानं यथाशक्तिसंभागो यशो धर्मनिमित्तकीर्तिः
अयशः अधर्मनिमित्तकीर्तिः भवंति जायंते भावाः पदार्थाः भूतानां प्रा
णिनां मत्तः परमेश्वरात् एवावधारणं नान्यस्मादित्यभिप्रायः पृथग्विधाः
पृथक्प्रकाराः ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अहिंसा परदुःखाहेतुत्वं समता आत्मनि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोः
सममतित्वं तुष्टिः सर्वेषु लाभालाभेषु संतोषस्वभावत्वं तपः शास्त्रीयभोग
संकोचरूपः कायक्लेशः दानं स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनं यशो गुण
वत्ताप्रथा अयशो नैर्गुण्यप्रथा एते कीर्त्यनुगुणा मनोवृत्तिविशेषा यतो मा
नोवृत्तिप्रकरणात् तपोदानेव तथा एवंभावाः सर्वेषां भूतानां भावाः प्र
वृत्तिनिवृत्तिहेतवो वृत्तयो मत्त एव मत्संकल्पायत्ता भवंति सर्वस्य भूत।

ज्ञातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारं स्वमात्मनं कल्याणप्रवहनं इत्याह ५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थं ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका १

अहिंसेति अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता रागद्वेषराहित्यं तुष्टिर्दैवलब्धे
न संतोषः तपः शारीरादि दानं न्यायागतस्य धनस्य पात्रेऽर्पणं यशः सत्की
र्तिः अयशोऽपयशः एवमेते बुद्ध्यादयस्तु पृथि ता अभूतानां पृथग्विधा भावाः
प्राणिनां स्वभावाः सर्वे मत्तः कोशाद्रूपात्मनः सकाशाद्भवन्ति श्रुतिरपि का
मः संकल्पो विविकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति ५ ॥

५ ॥

वनमालीटीका ९

अहिंसा कायवाङ्मनोभिः प्राणिपीडानिवृत्तिः समता चित्तस्य रागद्वे
षाद्यरहितावस्था तुष्टिर्भोग्येष्वेतावतालमिति बुद्धिः तपः शास्त्री
यमार्गेण कायेन्द्रियशोषणं दानं देशे काले श्रद्धया यथाशक्त्यर्थानां पात्रेस
मर्पणं यशः धर्मनिमित्ता लोकश्लाघाचानूपा प्रसिद्धिः अयशो धर्मनिमित्ता
लोकनिंदारूपा प्रसिद्धिः एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः सकार
णकाः पृथग्विधाः नानाधर्माधर्मादिसाधनवैचित्र्येण नानाविधा भू
तानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मादतः किंवा
च्यं मम लोकमहेश्वरत्वं ५ ॥

कृष्णमैवंजयंतीटीका ९

[illegible] किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडनाहेतुत्वास
मता आत्मनिमित्रे शत्रुपुत्रे वार्थानर्थयोः सममतिर्वा तुष्टिः अतिछल
ब्धे संतोषः तपो वेदोक्तदेहक्लेशः दानं स्वभोग्यवस्तूनां परस्मै अर्प
णं यशः स्वगुणावतादि विख्यातिः अयशो नैर्गुण्यविख्यातिः एवमा
दयो भूतानां स्थावरजंगमादीनां भावाः कार्यविशेषाः सकारणाः पृथ
ग्विधाः धर्माधर्मपापपुण्यादिसाधनवैचित्र्येण भिन्नलक्षणाः म
त्तः परमपुरुषात्सर्वेश्वरादेव भवंति मनोवृत्तेः प्रकरणात्तत्कल्पा
दिवोत्पद्यंते न तु मत्स्वरूपादित्यर्थः ५ ॥

मधुसूदनीटीका ९

अहिंसा प्राणिनां पीडया निवृत्तिः समता चित्तस्य रागद्वेषादिरहिता

वस्था तुष्टिर्भोगेषु एतावतालमिति बुद्धिः तपः शास्त्रीयमार्गेण ।
कायेंद्रियशोषणं दानं देशे काले श्रद्धया यथाशक्त्याऽर्थिनां सत्पा
त्रे समर्पणं यशो धर्मनिमित्ता लोकश्लाघा रूपा प्रसिद्धिः अय
शस्त्वधर्मनिमित्ता लोकनिंदारूपा प्रसिद्धिः एते बुद्ध्यादयो भावाः
कार्यविशेषाः सकारणकाः पृथग्विधाः धर्माधर्मादिसाधनवैचि
त्र्येण नानाविधाः भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवं
ति नान्यस्मात् तस्मात् किं वाच्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्यर्थः मत
त्त एवेति ५ ॥

सदानंदटीका ॥

अहिंसा प्राणिपीडाया निवृत्तिः समता मनसा चित्तस्य द्वेषरागादिशून्यता ।
स्या प्रकीर्तिता । तुष्टिर्भोगेषु लब्धेषु सदाऽलंप्रत्ययो धियः तपः शा ।
स्त्रीयमार्गेण शरीरेंद्रियशोषणं । यथाशक्ति स्ववित्तानां दानं पात्रे स ।
मर्पणं यशो धर्मोद्भवा कीर्तिरकीर्तिः स्यादधर्मजा एते बुद्ध्यादयो भा ।
वाः कार्यभेदाः सहेतुकाः धर्माधर्मादिहेतूनां वैचित्र्येण पृथग्विधाः
सर्वेषां प्राणिनां मत्तो भवंति परमेश्वरात् तस्माल्लोकमहेशत्वं किं ।
वाच्यं श्रीहरेर्मम ५ ५ ॥

नीलकंठीटीका ॥

अहिंसा प्राणिनामपीडा समता मित्रामित्रादौ समचित्तता तुष्टिः
संतोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः तपः इंद्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं य ।
थाशक्ति संविभागः यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः अयशोऽधर्मनिमित्ता
अकीर्तिः एते बुद्ध्यादयो विंशतिर्भावाः मत्त एव प्राणिनां भवंति पृ
थग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः ततउत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया
धारणीकरणीय इति भावः ५ ॥

आनंदीटीका

तुष्टिर्यथालाभसंतोषः एते बुद्ध्यादयो भावाः पृथग्विधाः स्वकर्म ।
वैचित्र्येण नानाप्रकाराः मत्त एवेश्वरादुत्पद्यंते यद्यहमीश्वरस्तत्क
थं विषमान् कुर्याम् नहि प्राणिनां तत्स्वकर्मणः तत्तत्कर्मफले वि

गी. टी. द.

विद्वेषु आदिकं कालान्तरे कउन्नवयेन् तस्मात्सर्वं तत्सर्वशक्तिरीश्वरः कर्मणो विपाकं विदित्वा तस्य तस्य शुभाशुभस्य सुखादिकस्य कारणमहमस्मीत्यर्थः [illegible] ॥५॥

रामकंठीटीका

अहिंसा सर्वभूतानामभिद्रोहात्सर्वात्मना विरतिः सावद्यमात्रवस्था। यैमैव मोक्षसाधने हिंसायास्त्वभावदस्यान्तरे मोक्षसाधनत्वात्। यतः शास्त्रचोदितेयत्तो वधादिसंग्रामेरिपुव्यापादनेऽपि नियहत्वहिंसात्मकत्वेपि तथाविधस्वकर्मनिष्ठानां सतां मोक्षसाधनम् समता सुहृन्मित्रार्युदासीनेमारिनाशगुरुकस्वरूपेकत्वदर्शिता शुभसत्वमेव धर्मः तुष्टिः सर्वभूतविषयाप्रीतिचित्तनाशुभत्वविषयेव सत्वेष्वेव सर्वसाधारणेपेनोकत्वात् तपो वाक्कित कायनिर्वर्त्तो नियमविशेषः दानमिष्टापूर्तविभागेन स्वद्रव्यस्य परद्रव्यत्वापादनं ज्ञानादीनां च स्वत्वनिवृत्तिं विना परत्र संक्रमणं दानमेतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनोः साधारणं यशः शास्त्रचोदितानां शुभकर्मणां सात्विकबुद्ध्या समाचरणे सर्वजनविषयामर्षेसाय पारस्तद्विपरीतावरणदयशोमे [illegible]

[illegible] ॥५॥

लासिकी [illegible]टीका

अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता हर्षविषादराहित्यम् तुष्टिरेव लब्धे न सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिः तपो वाक्चित्तकायनिर्वर्त्यो नियमविशेषः दानं स्वायार्जितधनादेः पात्रेर्पणम् यशः सत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एते बुद्ध्यादयश्चकारात्तद्विपरीताश्चान्येऽपि भावा नानानाविधाः प्राणिनां स्वकर्मानुसारेण मत्तः सकाशादेव भवन्ति अतो मदभिव्यक्तिर्दैवा[illegible]दीनामपि उरवधारा [illegible] ॥५॥

किंच अहिंसेति प्राणिनामपीडनमहिंसा सर्वप्राणिभुतसत्यचि
ततासमतासंतोषः तुष्टिः इंद्रियसंयमनपूर्वकंशरीरपीडनंत
पः यथाशक्तिपात्रेद्रव्यार्पणंदानंधर्मनिमित्ताकीर्तिः यशः।
अधर्मनिमित्ताअकीर्तिअयशः यथोक्ताबुद्ध्यादयः भावाप्राणि
नांस्वकर्मानुरूपेणमत्तएवानेकप्रकाराः भवंति ५

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

किंचाहिंसेति अहिंसा हिंसानाम परद्रोहस्तदभावो हिंसा सर्वभूता
भिद्रोहात्सर्वात्मनाविरतिः समता सुहृदादिषु समचित्तत्वं तुष्टिः
स्वधर्मलाभे पर्याप्तबुद्धित्वं तपः कायवाङ्मनोदंडस्तद्धिस्वधर्मनिर
तानामेवभवति दानमिष्टापूर्तनिमित्तं पात्रेभ्यस्तनार्पणं यशः स
त्कीर्तिस्तदभावोयशः इत्येवंपृथग्विधानानाप्रकाराभावाबुद्ध्यादयः
स्वभावचेष्टाभूतानांभावविकारिणां स्वस्वकर्मानुरूपेण मत्तएवफ
लदातुः मत्तःप्रकाशान्भवंतीत्यर्थः ५॥

मधुभाष्य

५॥

भाषाअनुवाद

औरअहिंसा शमता कहे प्रीतिविरोधका अभाव औरतुष्टि कहेवेमांगेय था लाभ सन्तोष औरतपस्याजो १० अध्यायमे कहेगे औरदान कहेस्वा धर्म से उपार्जित धन सत्पात्र को देना औरयश अयश ये नाना प्रकारके भाव सब हम ही सेउत्पन्न होतेहैं ५ ॥

दोहा

निहिंसासमतातुष्टि तपयश अपयश सोय पृथक पृथक
विधि जीवको भावहिं मोसों होय ५ ॥

19

महर्षयः सप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा मद्भावा
मानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच महर्षयइति महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेअतीतकालसम्ब
न्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णाइति प्रसिद्धाः तेच मद्भावा मद्गत
भावना वैष्णवेन वा सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जा
ता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणांच सृष्टिर्लोकइमाः स्थावरजंगमल
क्षणाः प्रजाः ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावात् मत्तएवेत्युक्ते नकेवलं भगवतः
सर्वप्रकृतित्वमेव किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह किं
चेति आद्याभृग्वादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्तकास्तथेति
मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकृष्यते केते मनवस्तत्राह सावर्णाइति इति
प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः महर्षीणामम
नूनांच तत्त्व विशेषणं तेचेतिमयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषांतेत
था भावनाफलमाह वैष्णवेनेति वैष्णव्या शक्त्याधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त
इत्यर्थः तेषां जन्मनोवैशिष्ट्यमाचष्टे मानसाइति मन्वादीनेव विशिनष्टि
येषामिति विद्यया जन्मनाच सन्ततिभूतामन्वादीनामस्मिन् लोकेसा
र्वाः प्रजाः इत्यर्थः ६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच महर्षयइति सप्तर्षयोभृग्वादयः सप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयं
गताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योपिपूर्वेयेचत्वारोमहर्षयः सनकादयः
तथामनवः स्वायंभुवादयः मदीयोभावः प्रभावोयेषुतेमद्भावाहिरण्य
गर्भात्मनोममैवमनसः संकल्पमात्राज्जातास्तत्प्रभावमेवाह येषांभृग्वा
दीनांसनकादीनांचमनूनांचइमाः ब्राह्मणाद्यालोकेवर्तमानायथायथं
पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्चप्रजावर्तन्ते ६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

किंच महर्षयो भृग्वादयः पूर्वे पूर्वकालसंबंधिनः चत्वारो मनवः सावर्णिकादयः मत्स्वभावा येषां ते मद्भावाः मद्भक्तिमन्तः मनसि भवाः मानसाः येषां महर्षीणां मनूनां च सृष्टिजा लोका इमाः प्रजाः स्थावरजंगमलक्षणाः ६ ॥

कृपा

रामानुजभाष्यटीका ५

महर्षय इति पूर्वे सप्त महर्षयो ऽतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्तर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः संभवाः नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिकादयः चत्वारो मनवः स्थिताः येषां संतानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमालयादयत्यानात्सृत्पादकापालकाश्च भवंति ते भृग्वादयो महर्षयो मनवश्च मद्भावमयो भावः स एव भावो येषां ते मद्भावाः मत्संकल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सृष्टिकर्तारोपि मत्त एवोद्भूता इत्याह महर्षय इति ॥

सप्त महर्षयो भृग्वादयस्तेभ्योपि पूर्वे चत्वारः सनकादयः तथा मनवश्चतुर्दश स्वायंभुवादयः मद्भावाः मत्सामर्थ्ययुक्ता हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसाः संकल्पमात्रजाताः येषां पुत्रपौत्रादिरूपा इमाः प्रजा लोके वर्तंते अत्र नेन ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतया सृष्टिः सा सांकल्पिकी काल्पनिका न कार्यकारणसंघातरूपा यया प्येवमकल्पयदिति स्मृतेः [illegible]
[illegible] ॥

वनमालीटीका ८

महर्षयो वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वस्या विद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृग्वाद्याः सप्त पूर्वसर्गाद्यकालाविर्भूताः तथा च पुराणे भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं वसिष्ठं च महातेजाः सोसृजन्मनसा स्मनान् सप्तब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयंगता इति तथा चत्वारो मनवः सावर्ण्याद्याः प्रसिद्धा यद्वा महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः तेभ्योपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्याः महर्षयः मनवस्तथा स्वायंभुवाद्याश्चतुर्दश मयि सर्वकारणकारणे सर्वेश्वरे भावो भावना येषां ते मद्भावा मद्विषयपरामद्भावनहेतुकाः मत्

प्रसादादाविर्भूतमदीयज्ञानबलैश्वर्ययशोदावृतइत्यर्थः मनसा मनः
संकल्पादेवजातानयोनिजाः अतोविशुद्धजन्मत्वेनसर्वप्राणिश्रेष्ठाः
हिरण्यगर्भात्मनः स्यानुमत्यएवजाताः सर्गादिकालेआविर्भूताः येषां
भृग्वादीनांसनकादीनांमनूनांचास्मिंल्लोकेविद्ययाजन्मनाचसंतति
भूताइमाब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ६ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ६

एवंमितरेचएवेत्याह महर्षयः सप्तेतिमहर्षयोयेभृग्वादयः सप्त
पूर्वेभृग्वादिभ्योपिप्रथमाश्चत्वारोयेसनकादयस्तथामनवोयेस्वाया
म्भुवादयश्चतुर्दशएवंपंचविंशतिसंख्यापन्नेमानसाहिरण्यगर्भमू
र्तेर्ममनसः संकाशात्जातानित्यसृष्टिप्रवर्तनायैवोत्पन्नाइत्यर्थः
यद्यपिपुराणादिषुहिरण्यगर्भस्यदेहादेतेषामुत्पत्तिः प्रसिद्धातथा
पिसंकल्पमूलत्वाद्भत्येतेमानसाइत्युक्ताः कीदृशाः मद्भावाः समपरमे
श्वरस्यैभावः संकल्पः सएवभावोयेषांतेतथामत्संकल्पानुवर्तिनो
नतुस्वसंकल्पानुवर्तिनोनतुस्वसंकल्पानुगताइत्यर्थः येषांमहर्षि
मनूनांलोकेचतुर्दशभुवनेसंतानमयेइमाब्राह्मणाद्याविद्यादिरूपाः
प्रजाः जन्मनापुत्रादिरूपाविद्ययाशिष्यादिरूपाश्चसंततयोभवंतिते
भृग्वादयः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकास्तस्मात्कालकाश्चभ
वंतीत्यर्थः ६ ॥

मधुसूदनीटीका ६ ॥ ततश्चैतदेवं ॥

महर्षयः वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्तकाभृग्वाद्याः
सप्तपूर्वेसर्गाद्यकालाविर्भूताः तथाचपुराणंभृगुंमरीचिमत्रिंचपु
लस्त्यंपुलहंक्रतुं वसिष्ठंचमहातेजाः सोसृजन्मानसान्सुतान् सप्त
ब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइति तथाचत्वारोमनवः सावर्णा
इतिप्रसिद्धाः अथवामहर्षयः सप्तभृग्वाद्याः तेभ्योपिपूर्वेप्रथमाश्च
त्वारः सनकाद्यामहर्षयः मनवस्तथास्वायंभुवाद्याश्चतुर्दश मयिपर
मेश्वरेभावोभावनायेषांतेमद्भावामच्चिंतनपराः मद्भावनावशादावि
र्भूतमदीयज्ञानैश्वर्यशक्तयइत्यर्थः मानसामनसासंकल्पादेवोत्प

ताः नत्वयोनिजाः अतोविशुद्धजन्मत्वेनसर्वप्राणिश्रेष्ठाः मत्तएवहि-
रण्यगर्भात्मनोजाताः सर्गाद्यकालेप्रादुर्भूताः येषांमहर्षीणांसप्ता-
नांभृग्वादीनांचत्वरांणांचसनकादीनांमनूनांचचतुर्दशानांलोके अ-
स्मिंल्लोकेजन्मनाचविद्ययाचसंततिभूताइमाः ब्राह्मण्याद्याः सर्वाः
प्रजाः [illegible]
६ ॥

सदानंदीटीका ५

वेदवेदार्थद्रष्टारः सर्वज्ञायेमहर्षयः सर्गाद्यकालेसंभूताःसंप्र-
दायप्रवर्तकाः १ सावर्णीमनवस्तद्वत्तारोयदिपूर्वे सप्तभृग्वा-
दयस्तेभ्यः प्रथमाः सनकादयः २ स्वायंभुवादयस्तद्वन्मनवोयेच-
तुर्दश मयेशभावनायेषांमच्चिंतनपराहिते ३ मद्भावनावशादा-
विर्भूतमज्ञानशक्तयः संकल्पादेवसंभूताननुयोनिसमुद्भवाः ४
अतोविशुद्धजन्मत्वात्सर्वप्राणिवराजनाः प्रादुर्भूताहिसर्गादौमत्तो
विश्वसृगात्मनः ५ येषांसप्तमहर्षीणांमनूनांचतथैवच चतुर्णां
सनकादीनामस्मिंल्लोकेचजन्मना ६ विद्ययाचप्रजाःसर्वाः
ब्राह्मण्याद्याइमाः किल ७ ६ ॥

नीलकंठीटीका ५

एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनेनद्रढयतिमहर्षयइति सप्तभृग्वाद्याः
चत्वारः सनकादयश्चपूर्वेप्रसिद्धाः महर्षयइतिसंबंधः तथामनवा-
श्चतुर्दशप्रसिद्धाः तेसर्वेमानसाः हिरण्यगर्भरूपस्यममनसएवो-
द्भूताअयोनिजाजातास्तेभ्यः इमाः प्रजाश्चविद्याश्चअयंलोकश्चतदा-
धारभूतः तदुभयंयेषांयत्संबंधिसंततिः येषांसंततिरित्यर्थः य-
द्वा येषामितिषष्ठीपंचम्यर्थे येभ्यः इमाः प्रजाः अयंलोकश्चजाताइ-
त्यर्थः तेपिमद्भावाः मय्येवभावोमनोयेषांते प्रसिद्धमहिमानोयेषां-
ते प्रसिद्धमहिमानोप्येतेयतोमामेवोपासते॰ तत्त्वमपिमामुपास्वे-
तिभावः ६ ॥

ज्ञानेदीटीका

अहमादिरिति यदुक्तम् तत्प्रपंचयति ॥ ॥ ॥

मद्भावाः मत्तः परमकारणादेव भावउत्पत्तिर्येषां अतएव मानसाः संक-
ल्पमात्राज्जाताः ६

एवंविधानां धर्माणामाश्रयम् रामकंठीटीका नाधर्मिण इत्याह प्रजापतिभ्योमत्तएव भवन्ती

त्याह॥ पूर्वेकल्पारंभभाविस्वायंभुवमन्वंतरतः पूर्वकालभाविनः सप्त
महर्षयो मरीच्यादयो ये ब्रह्मणः प्रजापतय उक्ताः केचित्तु हिमनसोम
हाभूतपंचकं चेति सप्तमहर्षीन्कथयंति प्रजासर्गहेतुत्वादेतेपि प्रजापत
य इति चाहुः चत्वारो मनवो ब्रह्मसावर्णो भद्रसावर्णो धर्मसावर्णो रुद्र-
सावर्ण इति दक्षस्य दुहितृरुत्पन्नाः प्रजासर्गप्रतिवर्णो वा तत्वर्णपि सप्रथ
मे पुरुषा ये ब्राह्मणादिवर्णसर्गहेतुत्वान्मनुत्वं प्रजापतित्वं च एते
मद्भावा मत्तः परमकारणादेव भाव उत्पत्तिर्येषां ते तथाविधाः कीदृशाः
संतो मद्भावा मानसाज्जाताः संकल्पजा इत्यर्थः येषां प्रजापतीनां सं-
तानसंबंधिन्यो लोके भुवने इमाः प्रजा ये प्रजासर्गकर्तारः कल्पारंभे प्रजा
पतयः श्रूयंते मदिच्छोद्भावितस्वभावा इत्यर्थः [illegible]
[illegible] ६॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच सप्तभृग्वादयो महर्षयः सप्तब्राह्मणानि भरणप्रसिद्धाः तथा तेभ्योपि पूर्वे
ये चत्वारो महर्षयः सनकादयः तथा मनवः स्वायंभुवादयश्चतुर्दश म
द्भावा मत्तो भवउत्पत्तिर्येषां ते कथमित्याह मानसाः संकल्पमात्राज्जाताः न
तु योनिजाः तथा च ब्रह्माणम् भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् व
सिष्ठं च महातेजाः सोसृजन्मनसा सुतानिति एवं महर्षीणामपि ममैव प्र
भवत्वान्मदभिव्यक्त्यपरिज्ञाने का कथान्येषां तदुत्तरकालभाविनामित्या
द जाता इति येषां भृग्वादीनामिमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्तमानाः प्रजाजन्म
ना विद्यया च संततिभूताः प्रवर्तंते [illegible] ६॥

पंचोलीटीका

किंच महर्षय इति पूर्वे अतीतकाले भवाः सप्तभृग्वादयो मह-
र्षयस्तथा सावर्णादयः इति प्रसिद्धाश्चत्वारो मनवः ते सर्वे एकाद-

गी॰ प्रामद्भावाः मद्विषितोवैस्रवसामर्थ्ययुक्तामनसैवउत्पादितामा-
टी॰ नसाजाताउत्पन्नायेषांप्रकादशानांलोकः सर्वाः इमाः स्थावर-
द॰ जंगमरूपाः प्रजाःपुत्रपौत्रादिरूपाःशिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्चप्र-
जावर्तते ६

२२

गणवीरसमिद्बोधिनी॥

अथयेवसर्वैमद्भूतास्तानप्याह महर्षयइति पूर्वैसप्तमहर्षयः पुराणप्रजापतयोयेपुराणेषुप्रोक्ताः मरीच्यादयस्तथाचसर्वैस्वायंभुवादयश्चत्वारोमनवस्तेचमानसास्संकल्पमात्रादेवजाताअपि तथापिमद्भावाममभावामयैवोत्पादिताभावाजन्मतुवश्यर्थः येषामिति पंचम्यर्थेषष्ठीयेभ्यः प्रजापतिभ्योलोकेजीवलोके इमाः प्रजाजाताभवंतीतिसूचयतेचेति ६॥

मधुभाष्य

६॥

भाषाअनुवाद टीका ६

और भृगु आदि सात महर्षियेई पुराणोंमे सात ब्राह्मण करके प्रसिद्धहै और तके भी पूर्वसनकादि चारि ब्राह्मण और स्वयंभू आदि चौदह मनु इन सबमे मेरा प्रभाव है औरये सकल हिरण्यगर्भजोमै सोमेरी इच्छासे प्रगटे हैं येई सात ऋषियों से पुत्र पौत्र शिष्य प्रशिष्य क्रम से प्रजारूप ब्राह्मणादि वर्ण सकलजन्मेहै ६ ॥

दोहा

सप्तमहाऋषि चारमनु पूर्वकहे हैं जोय मोरेमनसें यह भय
होइ प्रजा जिनसोय ६

93

एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्वतः सो

°कल्प्य

विकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ७ ॥

शांकरभाष्यटीका १

एतामिति एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्म
नो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं च योगजं योग उच्यते मम
मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् सः अविकल्पेना
प्रचलितेन योगेन सम्यक्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते
नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोस्ति ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह एतामिति
ब्रह्माद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह
विस्तारमिति ईश्वरस्य तत्तदर्थसंपादनसामर्थ्यं योगस्तदाह आत्म
नइति योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिता
तलेशमाश्रित्य मन्वादयो भृग्वादयश्च शाने जानतेव तदाह अथवेति
यथा तौ विभूतियोगौ तथा निरंकुशत्वेनेति वेदनस्य निरंकुशत्वं दर्श
यति यथावदिति सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह
सोविकल्पेनेति उक्तेर्थे प्रतिबन्धाभावमाह नास्मिन्निति ७ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यथोक्तविभू[illegible]त्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां भृग्वा
दिलक्षणां मम विभूतिं योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सः निःसं
शयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति नात्र संशयः ७ ॥

°अविकल्पेन

पिशाचभाष्यटीका ४

एतां विभूतिं विस्तारं योगं च विभूतेर्हेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतः या
थावत्त्वतः अविकंपेन योगेन समाधिना युज्यते ७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

एतामिति विभूतिरैश्वर्यं एतां सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां
मम हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाख्ययोगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति सोविकंपे

नाप्रकंपेन मद्भक्तियोगेन युज्यते नात्र संशयः मद्विभूतिविषयंक
ल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्द्धनमिति स्वयमेव वक्ष्यतीत्यभि
प्रायः १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथोक्तपरंपरापूर्वतत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां शृंगादिलक्षणां महिभूतिं योगमैश्वर्यलक्षणं न तत्त्वतो यो वेत्ति सत्य
अविकंपेनास्थिरेण मम मैश्वर्येणायुज्यते युक्तो भवति नात्र संशयः नात्रक
थेवादोषमित्यर्थः [illegible]
[illegible] १ ॥

वनमालीटीका ८

ऐश्वर्यज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां प्रागुक्तां महिभूतिं ब्रह्मादि
(दिरूपामाया) रूपां भगवतो ब्रह्मांडैर्नेनाद्य च एतद्वलनायटीयसी परमार्थभूतां
(तो) सत्येयान तिं इन्द्रजालवन्मृषेति तत्त्वतो यो वेत्ति योगं सर्वजगदुद्याधिक
(यो) र्तृत्वसामर्थ्यं च नाद्वशमेवेति सोविकंपेन नाशादिशून्येन योगे
(माधिना) न साधर्म्याख्येन मत्सू युज्यते नात्र संशयः १ ॥

कुसमवैजयंतीटीका ९

एवं स्वस्य प्रभावमुक्त्वेदानीं तज्ज्ञानफलमाह एतामिति मम सर्वेश्वर
स्य एतां ब्रह्मरुद्रेंद्रादिदेवसनकादिमहर्षिस्वायंभुवादिमनुप्रभवत्व
कृत्स्नजगज्जन्मदायतस्थितिप्रवृत्तित्वानेश्वर्यशक्तिकं भवतीत्येवंपा
रमैश्वर्यरूपां विभूतिं च पुनः अजत्वानादित्वसर्वलोकमहेश्वरत्वा
दिभिः स्वाभाविकानंताचिंत्यासंख्येयकारुण्यादिकल्याणगुण
गणैः सर्वैर्योगं स्वाभाविकरूपावस्थानमहत्त्वसंबंधं यो मद्भक्तस्तत्त्वतो
याथार्थ्येन वेत्ति सर्वज्ञेन सर्वेश्वरेणोपदिष्टमिदं नान्यथैव भवतीति
दृढविश्वासेन गृह्णाति सः अविकंपेनाप्रचलितेन योगेन मद्भक्तियो
गेन युज्यते युक्तो भवति नात्र संशयः अत्रास्मिन्नर्थे न वा संशयो न
कर्तव्यः भगवद्विभूतिविषयकं तत्कल्याणादिगुणविषयकं च ज्ञा
नं भक्तियोगवर्द्धनं भवतीति न वेति संशयस्त्वया कदाचिदपि मास्त्वित्य
भिप्रायः १ ॥

मधुसूदनीटीका १०

एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह ॥

एतां प्रागुक्तां ब्रह्मादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं विविधभावेन रूपेणावस्थि
तिं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं परमैश्वर्यमिति यावत् मम यो वेत्ति
तत्त्वतः यथावत् सः अविकंपेनाऽप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्थैर्यल
क्षणेन समाधिना युज्यते नात्र संशयः प्रतिबंधः कश्चित् [illegible] ७ ॥

सदानंदीटीका ९

एवमुक्तो भगवतः प्रभावं सविशेषतः तज्ज्ञानफलमाहात्म्यं भगवान्प्रा
ह नाथ पतिः १ विस्तारसंक्षिप्तिकामेतां विभूतिं पूर्वकीर्तितां योगं च परमै
श्वर्यं सर्वसामर्थ्यमद्भुतं २ यथावन्मम यो वेत्ति सोऽप्रचालितेन च सम्या
ग्धीस्थैर्यरूपेण युज्यते सत्समाधिना ३ न कश्चित्प्रतिबंधोऽत्र शंकनीयः
कदाचन ४ ७ ॥

नीलकंठी टीका १२

उपास्त्यावधिकारणमाह एतामिति एतां वक्ष्यमाणां विभूतिं योगं च वि
ष्णोर्मुख्ये भगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यग्जानाति ज्ञाने
न समर्थो भवति सः अविकंपेन अचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायोक्ते
न योगेन महर्षिप्रियेण समाधिना युज्यते नन्वप्रकृतं तत्कथं भवति नात्र सं
शय इति प्रकृतिशयार्थमुच्यते भगवद्वचसि संशयासंभवात् ७ ॥

आनंदीटीका

एतां तु हित्वा निमित्तादुक्तां विभूतिं सर्वकर्तृत्वादिकमैश्वर्ययोगं प्राणि
नां कृतस्य कर्मणः फलप्रापणो संबंधं यो वेद सोऽविकल्पेन निर्विघ्नेन
योगेन योगाभ्यासपूर्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयेन युज्यते संबद्धो भवति
एवंविधस्यैश्वर्यज्ञानफलमाह ॥

रामकंठी टीका

एतां यथोक्तां विभूतिं जगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यं तथा योगं नानाभाव
प्रपंचावभासनरूपकर्तृत्वादि संवेद्यः हृदयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिल
क्षणमत्यद्भुतमनन्यसाधारणं समाधिमम यस्तत्त्वतो वेत्ति जानाति स
मदीयत्वेनैवाविकंपेन सर्वदा निष्कंपत्वेन योगेन समाधिना युज्यते संब
ध्यते नात्रार्थे कश्चित्संदेहः संभवति एतो मदनुग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञान

गी॰
टी॰ ८॰

तयाममैवैकस्यतत्त्वस्यजगत्कारणताविभवंसम्यगेवाविभावयतिसम
त्वरूपसमाविष्टत्वात्मदीयेनसमाधिनासंबध्यतइतिकोऽत्रसंशयावका
शः यतएवंविधः ७ ॥

२५

एवंविधैश्वर्यज्ञानफलमाह॥ लासिकी [illegible]टीका

ममैश्वरस्यैतांयथोक्तांविभूतिंभगवदादिरूपेणाविशिष्टतयाविविधत्वेन
वाभवनंयोगंवतासुविभूतिषुमहाव्याप्तिलक्षणांचकिंचनतत्त्वत
ज्ञानात् नतुबौद्धेनबोधंनयोवेत्तिसाक्षात्करोति सोऽविकंपेननिरूप
त्वेनयोगेनसमाधिनायुज्यतेसंबध्यते नात्रार्थेयोगादप्रच्युतिरूपक
श्चित्संदेहः ननुकथंकारमेवंस्वात्माभिषिच्यतेइत्याशंक्यमेवम् नैतत्क
थनमात्रंयतोबुद्धिमन्तएवमामेवंज्ञात्वोपासतेइत्याह ८ ॥

पंचोलीटीका

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलंआह एतामितियःममए
तांविभूतिंविस्तारंयोगंचयोगजंसर्वज्ञत्वंयोगउच्यते अथवा
योगमैश्वर्यंतत्त्वतःयाथात्म्येनवेत्तिसोऽविकंपेनअप्रचलितेन
योगेनसम्यग्ज्ञानेनस्थैर्यरूपेणयुज्यतेसंबध्यतेअत्रसंशयोन ७

रागवीरसमिद्बोधिनी॥

एतां यथोक्तवक्ष्यमाणांचविभूतिमैश्वर्ययोगं सामर्थ्यंच यस्त
त्वतोयथावद्वेत्ति सअविकंपेननिर्बाधेन योगेन सामर्थ्येन स
हयुज्यते योगयुक्तोभवतीत्यर्थोनात्रसंशयइति ७॥

मधुभाष्य

८॥

भाषाअनुवादटीका ७

अबयह सब उक्त विभूति कहे अपनी सम्पति के तत्व ज्ञान का फल कहते है कियेई भृगु आदि हमारी विभूति औ ऐश्वर्य रूप योग हैं यह जो मनुष्य यथार्थसे जानै है सोसंशय रहित सर्वत्र सम्यक दर्शन होयहै ७ ॥

दोहा॥

याहि विभूतियोग मम तत्व कर जानहिं जोहि ।
जुडे सो निश्चलयोगमें इहांसंदेह न कोहि ७॥

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्तते इतिमा
त्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ८ ॥

शांकरभाष्यटीका १

कीदृशेनाविकल्पेन योगेन युज्यतइत्युच्यते अहमिति अहंपरं
ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्यजगतः प्रभवउत्पत्तिर्मत्तएव स्थितिनाश
क्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वंजगत् प्रवर्त्तते इत्येवंम
त्वा भजंते सेवंतेमांबुधा अवगतपरमार्थतत्वार्थाः भावसमन्विताः
भावोभावना परमार्थतत्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ताः
इत्यर्थः ८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कथंतावदेकविभूत्यैश्वर्यज्ञानसम्यक्योगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति की
दृशेनेति उक्तज्ञानमाहात्म्यात् प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिध्यतीत्याह
उच्यतइति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह उत्पत्ति
रिति सर्वज्ञात् सर्वेश्वरान्मत्तोनिमित्तात् सर्गस्थितिनाशादि भवति म
यान्तर्यामिणाप्रेर्यमाणंसर्वं यथा स्वमर्यादामनतिक्रम्यचेष्टते त
दाह मत्तइति इत्थंममसर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वंच
महिमानंज्ञात्वामय्येव निष्ठावन्तोभवंतीत्याह इत्येवमिति संसारासा
रताज्ञानवंतो भगवद्भजनेधिकारं योनयति अवगतेति परमार्थतत्वे
दृढीकरीत्याज्ञानेप्रमादरावभिनिवेशाख्या भवनस्तेन संयुक्तत्वंच भग
वद्भजने भवति हेतुरित्याह भावेति ८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेनसम्यक्ज्ञानावाभिलदर्शयति अहंसर्व
स्येतिचतुर्भिः जगतःप्रभवःभृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्ति
हेतुः मत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्त्ततएवंम
त्वानाःबुधाविवेकिनोभावसमन्विताः प्रीतियुक्तामांभजंते ८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अहंसर्वस्येति मांबुधाभावसमन्विताःप्रभवः उत्पत्तिकारणंमत्तः
परमेश्वरात्सर्वंक्रियाकारकफलरूपेनेनसमन्विताः संयुक्ताइत्यर्थः

भावसत्वार्थाभिनिवेशः जगत्प्रवर्तते इत्येवं मत्वा मां भजंते सेवंते मां बुधा
अवगतपरमार्थतत्वार्थाः ८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति अहमिति अहं सर्व
स्य चिदचित्प्रपंचस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं सर्वं मत्त एव च प्रवर्तत इति
इमं मम स्वाभाविकं निरंकुशैश्वर्यं सौंदर्यसौशील्यवात्सल्यादिक
ल्याणगुणगणयोगं च मत्वा बुधाः ज्ञानिनो भावसमन्विताः मां सर्व
कल्याणगुणान्वितं भजंते भावो मनोवृत्तिविशेषः मयि स्पृहालवा
मंजनं इत्यर्थः ८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थः ८ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यथाविभूतियोगयोर्ज्ञानेन तत्वज्ञानं भवति दर्शयति
अहमितिचतुर्भिः ॥ अहं सर्वस्य भूतादिमं वनप्रपंचस्य प्रभवः कारणं तथा मत्तः सकाशात्
सर्वं प्रवर्तते व्यवहरति मत्वानुभवेन ज्ञात्वा भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता
बुधा ज्ञानिनो मां भजंते ८ ॥

वनमालीटीका ८

यादृशेन ज्ञानेन सा पूर्वोक्तयोगप्राप्तिः तद्दर्शयति अहमिति चतु
र्भिः अहं वासुदेवः परंब्रह्म सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिकारणं स्थि
तिनाशादिकं च सर्वं मत्त एव प्रवर्तते मय्येवांतर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्व
शक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं प्रवर्तते चेष्टत इति व
इत्येवं मत्वा बुधा विवेकेनावगततत्वाः भावेन भक्तिप्रेमप्रवाहेन सम
न्विताः मां भजंते प्रेमप्रवाहः सर्वकोकैश्वर्यज्ञान मेवममात्मकृष्टम
जनमितिभावः ८ ॥

कृष्णमैवजयंतीटीका ९

ननु कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्यपेक्षायां मद्भक्तानां
मत्तुल्यादिकं तत्फलकं च पाच्यात्मयज्ञानमेवेत्याह अहं सर्वस्येति अ
हं सर्वेश्वरः परब्रह्म वासुदेवाख्यः पुरुषोत्तमः सर्वस्य चेतनाचेतना
त्मकस्य जगतः प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो निमित्ताभिन्नोपादान

कारणंमत्तः सर्वंप्रवर्ततेमयैवान्तर्यामिणानंतगुणशक्त्यैश्वर्य
माणंमत्तःस्वस्वमर्यादमनतिक्रम्यसर्वंब्रह्मादिस्थावरांतंजन्मस्थि-
तिनाशवन्मदधीनस्थितिप्रवृत्तिकंमत्तएवतत्समस्तंविश्वंप्रवर्तते
तिष्ठतिचेष्टतेवाइत्येवंप्रकारेणममसर्वकारणत्वंसर्वांतकल्याण
गुणयोगंचमत्वाज्ञात्वावामत्स्वरूपंवानिश्चित्ययथार्थः भावसमन्वि
ताः भावोऽनुरागः मयिभावेनानुरागेणसमन्विताः सम्यग्यु-
क्ताःबुधाज्ञानिनोमांसर्वेश्वरंभजंतेसेवंते ८ ॥

यादृशेनविभूतियोगयोर्ज्ञाने **मधुसूदनीटीका १०** नाविकंपयोगप्राप्तिस्तद्दर्शयतिचतुर्भिः ॥

अहंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यंसर्वस्यजगतः प्रभवउत्पत्तिकारणमुपा-
दानंनिमित्तंचस्थितिनाशादिसर्वंमत्तएवप्रवर्ततेभवति मयैवा-
न्तर्यामिणासर्वज्ञेनसर्वशक्तिनाप्रेर्यमाणंस्वस्वमर्यादामनति-
क्रम्यसर्वंजगत्प्रवर्ततेभवतिचेष्टतेइतिवा इत्येवंमत्वाबुधाः वि-
वेकेनावगततत्त्वाः भावेनपरमार्थतत्त्वाग्रहरूपेणप्रेम्णासम-
न्विताः संतोमांभजंते ८ ॥

सदानंदीटीका ११

अहंश्रीवासुदेवोस्यसर्वस्यजगतःप्रभुः उपादानंनिमित्तंचमत्तःसर्वं
लयस्थिती १ मयांतर्यामिणासर्वशक्तिनासर्ववेदिना प्रेर्यमाणंज-
गत्सर्वंस्वस्वकार्येप्रवर्तते २ इत्येवंसद्विवेकेनज्ञात्वा [illegible] सदाबुधाः त.४
स्त्री प्रे[illegible]वासत्त्वतत्त्वबोधेनसमन्विताः ३ भजंतेमांपरानंदघनंश्रीप-
विधान१ रमेश्वरं यस्मिन्निदंजगदशेषहेतौमायाविलासपरिभावि[illegible]तमस
त्स्वबोधे कालत्रयेऽर्कमहमूजलेवन्मृषैवसाभातिनवरमतोहृदयंबहेरो
मे ८ ॥

नीलकंठी टीका १२

उपासनास्वरूपमाहद्वाभ्यां अहमिति बुधाःमांप्रत्यगात्मानंइतिमत्वा-
भजंते इतिकथ्यं अहमेवसर्वस्यजगतःप्रभवउत्पत्तिःमत्तःमदनुग्रहा-
त्प्येवसर्वंबुध्यादिकंस्वस्वकार्यायप्रवर्तते अहमेवजगतःकर्तांतर्या

श्री. गी. टी. द.

२८

मीचेति अहंग्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः भावसमन्विताः भावनायु
क्ताः एतज्ज्ञा नराश्च ८ ॥

आनंदीटीका

अथवा तदेव एवं सर्वस्य जगत आदिकारणम् इतो मत्त एव सर्वलो
कयात्रानिर्वंधनेव आदिक मत्प्रेरणया जगत्प्रवर्तते इतीत्थं निश्चिता
भावेन परमार्थतात्पर्येण भावेन प्रेम्णा समन्विता बुधा मां भजन्ते
मेवाह ८

रामकंठीटीका

बुधा मां भजंते मदिच्छयैव देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावनात्मदनुग्रह
पात्रभूततया समाविर्भूतबोधास्ततो मुख्याधिपस्थिता मां प्रथाक्रू
पमुपासते नान्ये तत्र सर्गभावात्ततो मत्समाधिना युज्यंते ते च किं कृ
त्वा समुपासते इति मत्वा एवं मत्स्वरूपं निश्चित्य कथं अयं परमेश्वरः प
रमात्मा सर्वभावजातस्य प्रभवउत्पत्तिकारणं यस्माद्धक्ष्यः प्रतिपादि
तोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्तकारणान्तराभावादित एतस्मादेव हेतोः
सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति इदमत्र तात्पर्यं द्विविधं ज्ञानं निर्विकल्प
परमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशादृढप्रतिपत्तिजनकमेकं तद्दृष्टा
न्तक्रमेणातत्त्वसात्ताकारप्रभवमपरं तद्वंतो बुधा अपि द्विविधास्तेते
यथोक्तमहिमतियोगस्तामत्समाधिना युज्यंते तात्र संशयः रक्तक्ते
[illegible] ८ ॥

लासिकी [illegible]टीका

अहमीश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवः कारणमुपादानं निमित्तं च मत्त
एव सर्वं स्थितिनाशादि प्रवर्तते भवति इत्येवंविधैश्वर्ययुक्तं मामीश्व
रं मत्वा प्रमाणेन निश्चित्य बुधा आत्मबोधयुक्ता भावसमन्विताः प्रीति
युक्ताः संतो भजंते समुपासते इति [illegible] ८

पंचोलीटीका

अविकंपयोगस्वरूपंदर्शयन् तेनयथाज्ञानंभवतितंप्रकारमाह
अहमिति अहंपरंब्रह्मसर्वस्यजगतः प्रभवः सर्वजगत्स्थिति
नाशकर्मफलोपभोगरूपंविक्रियास्वरूपंमत्तएवप्रवर्तते इति
एवंमत्वाबुधाः अवगततत्वाः भावसमन्विताभावः परमार्थतत्
त्वाभिनिवेशस्तेनयुक्तामांभजंतेआश्रयंते ८

रत्नवीरसमिहोधिनी॥

बुधा अवगतपरमार्थतत्वा भावसमन्विताभावःस्वभावस्तेन
समन्विताःस्वधर्मनिष्ठाइत्यर्थः तेहि अहं सर्वस्यभावजातस्य
प्रभव उत्पत्तिकारणमतो मत्तएवसर्वंभावजातंप्रवर्तते प्रवर्तनी
ति मद्वचनं मत्वानिश्चित्यमांभजंतेउपासतइति मद्भजनेचेष्टितं
तेषामाह मच्चिताइति ८॥

मधुभाष्य

यद्यद्विभूतिमदितिविस्तरः विभूत्यादीनितत्स्वरूपाण्येव अन्या
नितुतेजोंशकानि तथाचपैंगिखिलेषु विशेषकारुद्रवैत्यै इ
देवाराजन्यापाश्चपाशुता अन्यजीवाः कलव्यासोरामकृष्णोबु
द्धमकपिलौयज्ञमत्स्यवाः स्वयंस इति सएवैकोभार्गवदाशरथि
कृष्णाधास्तत्वांशुता अन्यजीवाइतिगोतमखिलेषु [illegible]
सोदेवामनुपुत्रामहौजसः कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयःस्म
ताः एतेस्वांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिचभाग
वते मत्स्यादीनांशावेनोक्त्वाचराहादीन्स्वरूपत्वेनाह तथाहृएव
हि अन्यस्तुविशेषेणउक्तएवगतः अंशावतरणेव्यवगतेमह
हात्मनःकेशवाविति [illegible] वहुवचनंचाप्युक्तं नसंतत्यत्य
इत्काएवंमपरमत्स्यपतत्क्रियोव्यमानादशाउक्तवित् किमिति

वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थं ननु कनिष्कलत्वज्ञापनाय त
थास्तु तिनोच्येत अज्ञात्वेन सर्वविशेषणोक्ते देववरं को विमुच्ये
त वंयादितिच स्वेदरविलेषु नेत्रवृक्षफलमामियोग्यइति
तवेति विशेषणं अन्यस्तन्नुथैवेन प्रसिद्धश्चेकचकिंपाहः
रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनं तावुभौ यदि न स्यातां
तपसा किं प्रयोजनमित्यादेः प्राधान्येव सिद्धमेकवद्दर्शनात्स
र्वज्ञभगवद्दर्शनस्य योमोपपत्ति सर्वचेत्यादि ८ ।।

अब विभूति औ योग जानने से जिस प्रकार सम्यक ज्ञान प्राप्ति होती है सोई चारि श्लोकसे देखावते है कि मैंही समस्त जगत का प्रभव अर्थात भृगु आदि मनु आदि रूप विभूति के द्वारा उत्पत्ति का हेतु हों और हमी से बुद्धि औ ज्ञान सकल उत्पन्न होते यही जानिके विवेकी लोग प्रीतियुक्त होय हमारी भजन करते हैं ८

दोहा

में हों कारण सबनको मोसें यह सब होय ऐसें मानि भ
जत मोहि बुधजन भावहिसोंय ८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयं-
तश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ९ ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच मच्चित्ता इति मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणाः मा-
मुपगताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतक-
रणा इत्यर्थः अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतद्बोधयंतोऽवग-
मयंतः परस्परमन्योन्यं कथयंतो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तु-
ष्यंति च परितोषमुपयांति रमंति च रतिं च प्राप्नुवंति प्रियसंगत्येव ९

आनंदगिरिकृतटीका २

नकेवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनांतरं चास्तीत्याह किंचेति ईश्व-
रात् प्रतीचः प्रागुक्तादन्यच्च चित्तप्रवणतादिकं भगवद्भजनोपायमा-
ह मय्यीति चक्षुरादीनां भगवत्प्राप्तिर्न गोचरत्वात्तस्येत्याशंक्याह
मय्युपसंहृतेति भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तदपि मय्येवार्पि-
ते भक्तानामित्याह अथवेति आचार्येभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं
भगवंतं सब्रह्मचारिणो बोधयंति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह
बोधयंत इति आगमोपपत्तिभ्यां भगवंतमेव विशिष्टधर्माणं शिष्ये-
भ्यो गुरवो व्यपदिशंति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह कथयंतश्चेति भ-
क्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह तुष्यंतीति मनोरथपूर्त्या रति-
प्राप्तौ कांतकसंगमनमुदाहरणमाह प्रियेति ९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह मच्चित्ता इति मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ता मा-
मेव गताः प्राप्ताः प्राणा इंद्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणा मदर्पितजीव-
ना इति वा एवंभूताः संतो बुधा अन्योन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बो-
धयंतः बुद्ध्यावगमा कथयंतः कीर्तयंतः संतः तुष्यंति अनुमोदनेन ह-
र्षं यांति रमंति च निर्वृतिं यांति च ९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

मच्चित्तामद्गतचित्ताः मद्गतप्राणामय्येवावस्थिताः प्राणाः मद्गतजीवनाः
बोधयन्तः अन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरतिशयज्ञानबलवीर्यसंपन्नं र
मन्ति च प्रियसंगमेनेव ९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ९

कथंमच्चितेति मच्चित्तामयिनिविष्टमनसः मद्गतप्राणाः मद्गतजीविताः
मयाविनात्मधारणमलभमानाइत्यर्थः स्वैः स्वैरनुभूतान्मद्गुणान्
परस्परं कथयन्तः मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि च कर्माणि कथयन्त
स्तुष्यन्ति च रमन्ति च वक्तारः श्रोतृश्रवणेनानन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति श्रोतार
श्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ स्पष्टार्थम्

परस्परबोधनया [illegible] कर्मणामर्थं [illegible] नाः स्वकर्म
वशात् [illegible] तेनैव सर्वं [illegible] गत [illegible]
तेन [illegible] योगिनो भवः ९ ॥

परमार्थप्रपाटीका ९

प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चित्ताइति मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः अन्त
र्निष्ठा मयि गताः प्राणाः इन्द्रियाणि येषां ते बहिरपि मद्रूपं जगत्पश्यन्तः
एवमनुभूतमर्थं परस्परं श्रुतिवाक्यैर्बोधयन्तस्तथाभक्त्या मां कथयन्तः
कीर्तयन्तः संतुष्यन्ति तेन रमन्ति निर्वृतिं लभन्ते ९ ॥

वनमालीटीका ९

प्रेमपूर्वकं भजनमेव विवृणोति मदिति मय्यनन्तगुणालये वासुदेवे चि
त्तं येषां ते मच्चित्ताः तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गत
प्राणा मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मद्रूपसंदर्शनसर्वकरणा वा य
द्वा मद्गतप्राणा मद्भजनार्थजीवना मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्य
जीवना इति यावत् विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मा
मेव बोधयन्तः तत्त्वमुक्तकथया ज्ञापयन्तः तथा स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथ
यन्तः उपदिशन्तश्च मयि चित्तार्पणं तथा बाह्यकरणार्पणं तथा जी
वनार्पणं एवं समानानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनेभ्यश्च मदुपदेशनमित्येवं

तुष्यन्ति मद्भजनं तेनैव तुष्यन्ति च एतावतैव लब्धसर्वार्था वयमलमा-
न्येन लब्धव्येनेत्येवं प्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवंति तेन संतोषेण रमंति च
प्रियसंगमेनेवोत्तमं सुखमनुभवंति ९ ॥

क्रमसंवैजयंतीटीका ९

ननु केन प्रकारेण भजंतीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह मच्चित्ता इति
मयि सर्वकारणे सर्वगुणाभिविचित्रं मनो येषां ते तथा सर्वप्राकृतिकवा-
स्तवंचयनहेतुभूतमिति मत्वा मदेकमानसाः मद्गतप्राणाः मयि गताः प्रा-
प्ताः प्राणाः जीवनहेतवो येषां ते तथा मद्गतजीविताः क्षणमपि मयावि-
नात्मधारणमलभमाना इत्यर्थः यद्वा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयः
करणानि येषां ते मद्भजनप्रयोजना येव तु न सर्वकरणानामन्यप्रयोजनाये इत्यर्थः
बोधयंतः परस्परं स्वसमानगोष्ठीषु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादियुक्ति-
भिः स्वैः स्वैरनुभूतान्मद्गुणान्परस्परमन्योन्यं बोधयंतः मत्स्वरूपगुणावग-
त्या कथयाभ्यां मयि न मन तथा कथयंतः इत्येवं मां नित्यप्रतिक्षणमेव भजंतः
संतस्तुष्यंति एतावतैव लब्धमनेन वयं पूर्णार्थाः किमन्येन लब्धव्येनेत्येवं प्रत्य-
तिरूपं संतोषं प्राप्नुवंति च पुनः रमंति निरतिशयप्रियगुणकर्मलीलामृत-
पानादिसुखमनुभवंतीत्यर्थः चकारेण मन्निरपितोषयंति रमयंति चे-
ति सूचितं ९ ॥

मधुसूदनीटीका १०॥ प्रेमपूर्वकं भजनमेव विवृणोति

मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरा-
दयो येषां ते मद्गतप्राणाः मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मदुपसंहृ-
तसर्वकरणा वा अथवा मद्गतप्राणाः मद्भजनार्थजीवना मद्भजनाति-
रिक्तप्रयोजनशून्यजीवना इति यावत् विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रु-
तिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयंतः तत्त्वबुभुत्सकथयाज्ञापयंतः तथा
स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयंतः उपदिशंतश्च मयि चित्तार्पणं तथा वाह्य-
करणार्पणं तथा जीवनार्पणं एवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनेभ्य-
श्च मदुपदेशनमित्येवं रूपं यन्मद्भजनं तेनैव तुष्यंति च एतावतैव लब्ध-
सर्वार्था वयमलमन्येन लब्धव्येनेत्येवं प्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवंति च ते-
न संतोषेण रमंति च प्रियसंगमेनेवोत्तमं सुखमनुभवंति च तदुक्तं

पतंजलिना संतोषादनुत्तमः सुखलाभ इति उक्तं पुराणे यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति तृष्णाक्षयः संतोषः [illegible] ९ ॥

32

सदानंदीटीका ॥

विहरणानंतमेवेशो भजनं प्रेमपूर्वकं येषां मयीयसेश्चित्तं मद्गतेंद्रियहृत्तयः १ मद्गतं जीवनं येषां मद्भजनेनोन्मत्तावस्थाने मामेव सत्तभार्याय श्रुतिभिर्युक्तिभिः सदा २ तत्त्वजिज्ञासुकथया ज्ञापयंतः परस्परं स्वशिष्यं मममामेवोपदिशंतो निरंतरं ३ इत्येवं मत्परप्रेम्णा भजनेनैव सर्वदा संतोषं प्राप्नुवंत्यंतः आप्तप्राप्यतयादरात् ४ संतोषेण रमंते च मत्प्रेमविवशीकृताः प्रियसंगमेनैवानुभवंति सुखं परं ब्रह्मानंदमहासुखप्राप्तिः संतोषादेव नान्यतः ५ ९ ॥

नीलकंठीटीका ९

एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा तत्फलमाह मच्चित्ता इति अहमेव चित्ते येषां ते मच्चित्ताः तथाहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथाविधाः प्राणा इंद्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः चित्तेनेंद्रियैर्वा यद्गृह्यते तत्सर्वं ब्रह्मगतं मत्त्वा वासुदेव इति भावयंत इत्यर्थः इममेवार्थं परस्परं बोधयंतः श्रुतियुक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयंतः कथयंतश्च शिष्येभ्य इति तुष्यंति तेनैव ज्ञानेन तुष्टिमाप्ता रमंति च तत्रैव न तु स्त्र्यादावित्यर्थः ९ ॥

नैव

आनंदगिरीटीका

प्रेमैवाह ॥ मद्गतप्राणाः योगधारणाभिः मय्येव प्राणान् धारयंतः मदर्थं प्राणान् अर्थिभ्यो दित्सवो वा बोधयंतः परस्परम् स्वानुभूतं परानपि ज्ञापयंतः कथयंतश्च मां परेभ्योपि मत्कथां श्रावयंतः तुष्यंति स्वयं प्रीयंते रमयंति परानपि तोषयंति ९ ॥

रामकंठीटीका

येत्वमां भजंते तेषामेवंविधं चेष्टि

तमित्याह ॥ मच्चित्ता मयि चित्तं मतः करणमेषां ते तथाविधा मदेकनिष्ठज्ञानक्रियाप्रसराः संतोन्योन्यं बोधयंतः स्वानुभवसंवादेन ज्ञा[illegible]पयंतः तथा कथयंतः

नोयथाबोधमागमवचनैः कीर्तयंतश्च्छंति संवादात्स्वयंप्रीयंते परस्परं रम
यतिरतिमनुभवंति एवंविधानांच ९ ॥

तेषांप्रीतिपूर्वभजनस्वरूपमाह ॥ लासिकी वरजनीटीका

[illegible] मच्चित्ता अनन्येन मय्येव प्रतीविवित्तं वि
मर्षरूपमंतःकरणं येषां ते तथा मद्गतप्राणाः समाधिदशायां मय्येवात्मनिग
ताः संलीनाः प्राणा दशविधा अपि येषां ते तदुक्तम् उः स्वदौर्मनस्यं गमेज
यत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः अत्रभाष्यम् विक्षिप्तचित्तस्यैते भवंति स
माहितस्य तु नेति तथा च शिवोपनिषदि तामाश्रित्योर्ध्वमार्गेण सोमसूर्याव
भावपि सौषुम्ने धन्यस्तमितेहित्वा ब्रह्मांडगोचरमिति तथा च कुलार्णवे यो
गिनिद्रूपणावसरे प्राणाष्टवायुसंचारः पावक इव निश्चयः परजीवैकमर्मज्ञो
योगी योगविदुच्यते निष्पंदकरणग्रामः स्वात्मलीनमनोनिलः यत्रास्ते मृ
तवत्स्वास्तजीवन्मुक्तः स उच्यते इति तथा मामीश्वरमीश्वररूपत्वानसंक्रम
णाय परस्परं बोधयंतः न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्ज्ञापयंतः तथा मामी
श्वरं कथयंतश्च मज्ञाफस्मारसोह ह्लादयंतः नित्यमेवंविधाः संतस्तुष्यंति चैत
नावतेवलब्धसर्वार्थाविषयमलभमानेनलब्ध्येनेवं प्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवं
ति रमयंति च निर्वृतिं यांति [illegible] ९ ॥

पंचोलीटीका

[illegible] प्रीतिपूर्वकं भजनप्र
कारमाह मच्चित्ता इति मयि परमेश्वरे चेतो येषां ते मच्चित्ता मय्युपसं
हृतेंद्रियग्रामाः मद्गतप्राणाः मद्गतेंद्रियाः अथवा मद्गतजीवनाः प
रस्परमन्योन्यं बोधयंतश्च मां ज्ञानबलवीर्यादिविशिष्टं कथयंतस्तु
ष्यंति परितोषं यांति रमंति च प्राप्नुवंति ९

रसवीरसमिद्धोधिनी ॥

मच्चित्ता मय्येव चित्तं येषां मद्गतप्राणा मय्येव च गतः प्राणो जीवनं
येषां ते तादृशाः परस्परं बोधयंतः स्वानुभूत्यैव बोधनप्रकारं ज्ञापयं

तः तथा मांच मत्स्वरूपमेव यथा वोधमागमवचनैः कथयंतः सं
कीर्तयंतस्तानएव ते तुष्यंतिचानुमोदनेनतुष्टिंयांति तत्समकाल
मेवरमंतिच तोषउत्पन्नवाद्यैः संरज्यंते अन्यर्थः ९॥

मधुभाष

९

प्रीति पूर्वक भजन का स्वरूप कहते हैं कि जिसका चित्तमेरे हीमेंनिर
तहै सो मच्चित्त औरजिसके प्राण कहे सकल इंद्रिय अथवा जीवन मेरेमें
अर्पितहै ऐसे मद्गत प्राण विवेकी जन हमको श्रुति औ स्मृति प्रमाण
से जानतेहैं औरसर्वदा परस्परं मेरी ही चर्चा करते हुये सदा संतुष्ट म
नमेरे गुण गान मे रममाण पूर्णकाम इस प्रकार संसार के जंजाल से
मुक्ति पावतेहैं ९ ॥

दोहा

मोमेंहुं चितप्राणहै बोध परसपर मोहि कथैं सो मोकों नित्य
हि तोषहिं रमहिं सोहि ९

तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ददा
मिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते १० ॥

शांकरभाष्यटीका १

येयथोक्तैः प्रकारैर्भजंतेमां भक्ताः संतः प्रीतिपूर्वकं तेषामिति तेषां
सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां भजतां सेवमानानां किमर्थित्वादिना
कारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मांभजतामित्यर्थः
ददामिप्रयच्छामि बुद्धियोगंबुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्वविषयं तेन योगो
बुद्धियोगस्तंबुद्धियोगं येनबुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मांपरमे
श्वरमात्मभूतं आत्मत्वेनोपयांतिप्रतिपद्यंते १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यदुक्तं सोविकल्पेनेत्यादि तदर्थं भूमिकांकृत्वा तदिदानीमुदाहरतिये
यथोक्तेति नित्याभिक्तानामनवरतं भगवत्येकाग्रतां संपन्नानामित्यर्थः
पुत्रादिलोकत्रयहेतुत्वार्थित्वेन वागर्भदासत्वेनवा प्रवृत्तेर्जीवनोपायत्वा
द्वयेवा भजनमिति शंकित्वा दूषयति किमित्यादिना आयुक्तां तानां
त्वां भक्तिस्नेहेनकुर्वतामित्यर्थः तेभ्योहं तत्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह दा
दामीति उक्तबुद्धिसंबंधस्य फलमाह येनेति १० ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतानांचसम्यक्ज्ञानंददामीत्याह तेषामिति एवंसततंयुक्तानां
मय्यासक्तचित्तानांपूर्वकंभजतांहिरूपंयोगमुपायंददामितेषांतमिति
कंयेनतेयुक्तामांप्राप्नुवंति १० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तेषांसततंयुक्तानांनित्याभियुक्तानांमांप्रीतिपूर्वकंस्नेहपूर्वकंभजतांबुद्धि
योगंतंयेनबुद्धियोगेनमामीश्वरमुपयांति १० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेषामिति तेषांसततयुक्तानांमयिसततयोगमाशंसमानानांमांभजमा
नानामहंतमेवबुद्धियोगंविपाकदशामापन्नंप्रीतिपूर्वकंददामियेनतेमा
मामुपयांति १० ॥

35

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थं १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवंभूतानांज्ञानप्रदोहमेवेत्याहअवेताहू तेषामिति तेषांपूर्वोक्तानां सततयुक्तानांसततयुक्तानांमय्यासक्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतांबलंबुद्धियोगंददामियेनज्ञानयोगेनतेमामुपयांति

१० ॥

वनमालीटीका ८

सततंसर्वदायुक्तानांमय्येकाग्रबुद्धीनां अतएवलाभपूजाख्यात्याद्यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकमेवभजतांतेभ्यस्तंबुद्धियोगं अनंतगुणालयस्यममसाक्षात्कारणं येननिर्मुक्ताविद्याबंधनाः संतोमांश्रीवैकुंठाधिपतिंस्वसेवकतानंदप्राप्यपूर्णानंदाविर्भावरूपमोक्षभाजोभवंतीतिभावः १० ॥

अनुभवैजयनीटीका ९

नन्वचिन्त्यानंततयातिदुर्ज्ञेयंतत्त्वरूपगुणविभूतिविषयकंज्ञानंतैःकुतःप्राप्यंयेनतत्त्वरूपादिकंज्ञात्वातेतथाभजेरन्नित्याशंक्याहमेवतद्ददामीत्याह तेषामितिसततयुक्तानां नित्यमत्संयोगमभिकांक्षमाणानांप्रीतिपूर्वकंभजतांलाभपूजाप्रतिष्ठाख्यात्याद्यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकंनिरतिशयरुचिपूर्वकंयथास्यात्तथाभजतांमांसेवमानानांतेषांबुद्धियानांतंबुद्धियोगंबुद्धिमत्तत्वरूपगुणविभूतिविषयकंज्ञानंतदेवयोगोमत्प्राप्त्युपायस्तंददामि अहमेवसर्वेश्वरः प्रयच्छामियेनमत्तत्वरूपादिवेदनरूपेणतेतथाभूतासर्वकारणंसर्वानंतकल्याणगुणमनंतविभूतिकंसर्वेश्वरमुपयांतिप्राप्नुवंति १० ॥

येयथोक्तेन प्रकारेणभजंते

मधुसूदनीटीका १०

मां॥ सततंसर्वदायुक्तानांभगवत्येकाग्रबुद्धीनांअतएवलाभपूजाख्यात्याद्यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकमेवभजतांसेवमानानांतेषामविकंपेनयोगेनेतियः प्रागुक्तस्तंबुद्धियोगंमत्तत्त्वविषयंसम्यग्दर्शनंददामिउत्पादयामि येनबुद्धियोगेनमामीश्वरमात्मत्वेनोपयांतिप्रतिपद्यन्ते येमच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मांभजंतेते

१० ॥

सदानंदटीका ११

यथोक्तेनप्रकारेणभजंतेमांयद्धनर्मः तेषामेकाग्रबुद्धीनांसततंप
रमेश्वरे १ लाभाद्यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकमेवहि भजतांसेवमाना
नांबुद्धियोगेप्रेरितिं २ मत्तत्वविषयंसम्यग्दर्शनंतद्ददाम्यहं येनते
बुद्धियोगेनमामजंपरमेश्वरं ३ आत्मत्वेनोपयांत्येतेयेप्ररोक्ताश्चम
दृताः यस्मावतारचरितश्रवणादिशुद्धस्वांताः विवेकविरतिप्र
भृतीगुणांश्च प्राप्यात्मबोधमवधीरितवंधपाशास्तुकालमीश्वरमा
हेहविमाश्रयंतः ५९ ॥

नीलकंठीटीका १२

उपासनायाः फलमाह तेषामिति सततयुक्तानांनित्योत्साहवतां
प्रीतिः प्रेमतत्पूर्वकंभजतांसेवमानानांतेभ्योददामितंबुद्धियोगंतत्व
तत्रूपंयोगंसमाधिज्ञाननिष्ठामित्यर्थः तंददामियेनयथानिष्ठया
तेमामुपयांतिसमुद्रमिवनद्योभेदेनप्रविशंति १० ॥

आनंदीटीका

बुद्धियोगंबुद्ध्याज्ञानेनयोगंसंबंधम् येनज्ञानसंयोगेनतेमत्सायु
ज्यंयांति १०

रामकंठीटीका

तेषांबुधानांबुधत्वादेवप्रीतिपूर्वकंतत्वज्ञानजनितपरितोषपुरःसरं
सेवमानानामतएवनित्योद्यतानांबुद्धियोगंप्रज्ञासंबंधंवितरामियेन
तेहेतुभूतेनबुधामामुपयांतिमदीययोगसमापद्यंते इतिभक्तानांस्व
योगप्राप्तावसंशयमस्मकारणांप्रतिपादितम् १०

एवंभजनस्वरूपमुक्त्वातत्फ लासिकी

[illegible]टीका

लमाह॥ तेषांबुधानांसततंतत्परिमितंकालंयुक्तानाम् आत्मनिसमाहिता
नांतथाप्रीतिपूर्वकंमद्विषयपरमस्नेहपूर्वकं नतुलाभपूजाख्यात्याद्य
र्थंभजतामुपासीनानाम् तममलौकिकंबुद्धिरैश्वररूपविषयंसम्यग्दर्शनंतत्र
योगंसमाधानंसमावेशरूपंददामि तंकमित्यात्मबुद्धिसकाशाद्व्यतिरेकमि
त्याहयेनेति येनकरणभूतेनतेभक्तियुक्ताबुधामामीश्वरमुपयांति आत्मत्वे
नप्रतिपद्यंते [illegible] १० ॥१॥

पंचोलीटीका

एवंभजतामहंसम्यग्ज्ञानंददामीत्याह तेषामितितेषांसत
तयुक्तानांनित्याभियुक्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतांबुद्धियोगंम
त्तत्वविषयंसम्यग्ज्ञानंबुद्धिस्तयायोगःतंवयस्तंबुद्धियोगं
ददामियेनबुद्धियोगेनसम्यग्दर्शनलक्षणेनतेमांपरमेश्वरं
आत्मत्वेनउपयांतिप्रपद्यंते १०

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

तेषांसततयुक्तानांभगवत्यैकाग्र्यसंपन्नानामतएवप्रीतिपूर्व
केनहिसर्वकंभजतांमांपरिचरतांतंबुद्धियोगंबुद्धिःकार्याका
र्यविवेकस्तस्ययोगः कार्यंतत्स्वधर्मंनहिपरधर्मोकार्यंइति तंता
दृशंददामि येनबुद्धियोगेनतेबुधामामुपयांति मत्सारूप्यंसमा
पद्यंतइतिभावः १०॥

मधुभाष्य

भूद्रामित्यादिना ब्रह्मपरिसर्गनिश्चयकस्मादुच्यतेपरंब्रह्म बृंहति
बृंहयतिचेतिश्रुते हृदिहृदिस्थाविति वदंति परमंयोमद्ध
स्तिच विविधमासीदितिविभुः तथाद्विवाकरणपादवाधा विभु
प्रभुप्रथमपेदनावनइति सएवप्रामवहिविधोभवदितिसो
कामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिच विभूतयोविविधभूतयः
जनायतेअर्दयतिसंसारमितिजनार्दनः तथाचवाभ्रव्यप्रा
त्वाया सभूतःसजनार्दनइति मथासीत्मनासीत्सोदयति
विभुःसर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः विभुर्व्याप्तौविषाप्रवेशनइ
तिवदंति गतिश्चसर्वभूतानांप्रजानांचापिभारत व्याप्तोमेरो
दसीपार्थकांतिश्चाभ्यधिकाममप्रथिभूतानिविष्णुतहिम

स्वात्मनि भारत आप्नोमि रोदसी पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित इति
मोक्षधर्मे सत्वरूपं पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः
प्रीतिः सुखं कम् आनंद इत्यभिधानात् प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्र
ह्मेति च श्रुतिः परमर्षिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं
च पश्येत् सत्वानेनात्मपालनाह्लापनाद्वपुर्वै देवं कपिलमुदा
हरंतीति वा भव्यशाखायां आनंदरूपत्वात्सर्गत्वाल्लोकरमण
त्वाच्च रामः आनंदरूपो निष्कारिमाणवषः लोकस्थेन रस्माद्
मते तेन राम इति शाण्डिल्यशाखायां रश्मभश्चेति श्रुत्यतिः
आच्छादयति सर्वं वासयति वसति सर्वत्रेति वासुः देवः पाह
र्य उक्तः छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् इति च मोक्षधर्मे वि
ष्णुः सर्वस्मात् समन्तात् सर्वत्र वेतीति व्यासः तथा वात्रेयशाखा
यां सव्यासो वीति नम विस्तार्य सात्त्वत उत्तरतः सपक्षात्स
र्वस्मात् सदक्षिणतः उत्तरत इति यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्य
ते श्रूयतेऽपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः
इति मया विनायरूतं स्यात् नास्ति विश्वरूपे अनंतगते अनं
तभाग अनंतमत अनंते इत्यादि मोक्षधर्मे ॥ १० ॥

ऐसे ही भक्तोंको हम ज्ञान प्रदान करतेहैं सोई कहते हैं कि एवंभू
तमेरेमे सदा आसक्तचित्त औ प्रीति पूर्वक भजनकारी भक्तलोगों कोमैं।
सोई बुद्धि रूप योग कहे उपाय देताहूं और उस उपाय सेवेमेरे भक्तजके
अनायास प्राप्त होते हैं ९ ॥

दोहा

तिनहि निरंतरयुक्तजोविधिवत भजहि मोहि मैं देवों बुद्धियो
ग तिन मोहि मिलहि जिम सोहि १० ॥

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः नाश
याम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११ ॥

शांकरभाष्यटीका १

केन ते ये मच्चित्तादिप्रकारैः मां भजंते किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिबंध
हेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां भक्तानां ददामीत्याकांक्षायामाह तेषा
मिति तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकंपार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजं।
अविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहांधकारं तमो नाशयाम्यात्म।
भावस्थः आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदी।
पेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेश
वातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनापि विरक्तांतःकर।
णाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नि।
त्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठांगतांतःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभग
वद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकं भक्तानामधिकारित्वं दर्शयति केनेति
भगवत्प्राप्तिर्बुद्धिसाध्येत्यत्र सत्यानित्यत्वापत्तेस्तव भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्यनु
क्तमिति शंकते किमर्थमिति तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संबंधः
भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमि।
त्याशंक्याह कस्येति भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबंधकं विविच्य दर्शयति इत्या
कांक्षायामिति अविवेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकी
कृत्य तमो विवक्षितं नच तमःप्रकाशकं जडस्य कस्यचिदंतर्भूतस्य प्रकृते
नाहं नाशयामीत्युक्तं केवलत्वेनान्यस्य सद्बुद्धिहेतोरिवाज्ञानाद्यनाशकत्व
माशंक्य विशिनष्टि आत्मेति तस्याशयस्तस्मिन्नवस्थितिविशेषः वाक्योत्थबु
द्धिहेत्वभिव्यक्तश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः बु
द्धिबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्तमावाधे सद्बुद्धेस्तन्निवर्तकत्वमिति यत्नां
तेनाह ज्ञानेति देहाद्यव्यक्तांतानात्मवर्गातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह वि।
वेकेति भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहः।

श्री॰
गी॰टी॰
८॰

३८

तेनासेचनद्वारा सोऽन्यन्निमाह मद्गतेति मय्येव भावनायामभिनिवेशो वा
नसेन प्रेरितोऽयं जायते न हि वातप्रेरणामन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरि
त्याह मद्भावनेति ब्रह्मचर्यमहिंसादिशब्देन शमादिग्रहः तेन हेतुना
हितसंस्कारवतीया प्रज्ञा तया विषयवर्तिनिस्पृहत्वार्थं न हि वस्त्वतिरेकेण
दीपो निर्वर्तते तदाह ब्रह्मचर्येति नवाघाताद्दते दीपस्योत्पत्तिरत्र हेतु
दित्याह विरक्तेति यद्विषयेभ्यो व्याहृतं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव नि
वातमपवरकं तत्रस्थितत्वमस्य दर्शयति विषयेति भास्वतेति विशेषणं
विशदयति नित्येति सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्द
र्शनफलं तदेव भाः तद्वतः तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः तेनैतज्ज्ञाने सकार्ये निहते भगा
वद्भावाः स्वयमेव प्रकाशो भवतीति मत्वा व्याख्यानमेव पदमनुवदति ज्ञा
नेति ११ ॥

स्वामिकृतटीका ३

बुद्धियोगदानं चाऽस्यानुभवपर्यन्तं मायाया विद्याकृतं संसारं नाशया
मीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्ज्ञातं तमः सं
साराख्यं नाशयामि कुत्रस्थितः सन् केन वा साधनेन तं मोनाशयसीत्यत्रा
ह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणे
न दीपेन नाशयामि ११ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तेषामेवेति अज्ञानजमविवेकजं तमः मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्थः
ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव दीपः ज्ञानं प्रस्तेन भास्वता ११ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेषामिति तेषामेवानुकंपार्थमहमात्मभावस्थस्तेषां मनोवृत्तिविषया
तयावस्थितो मदीयान्कल्याणगुणगणाविःकुर्वन्मद्विषयज्ञानाख्येन
स्वसजातीयेन भास्वता दीपेन विरोधिप्राक्तनकर्मरूपाज्ञानजं मद्व्यतिरि
क्तविषयप्रावण्यरूपं पूर्वाभ्यस्तं तमो नाशयामि

॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थं ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नत्वज्ञानदात्वस्वपदे परमार्थप्रपाटीका ७ प्राङ्गवृति स त्व्रमानादूर्शनाभावात्कथंतत्त्वज्ञान

इत्याह तेषामि ति॥

नेषांप्रीतिपूर्वकंभजतामनुकंपयाकृपयाअज्ञानाज्ञानंतमःसंसाराख्यं
अहमेवनाशयामि कुत्रस्थितः आत्मभावस्थः बुद्धौवर्तमानः केन भा
भास्वताप्रकाशवताज्ञानदीपेन अत्र श्रुतिरपि अयमेवकठवल्लीषु नायमा
त्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य
स्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वामितिभाष्यं अयमात्माप्रवचनेनअ
कृंवेदवचनेप्रवचनमुपदेशस्तेननलभ्यः नमेधयाग्रन्थालभ्यःनापिब
हुनाश्रुतेनशास्त्रश्रवणेन किंतु एषआत्मायंपुरुषंवृणुतेअनुकंपते
नगृणातितेनस्यएषआत्मास्वांतनुंस्वस्वरूपंविवृणुतेस्वांतःकरणेहृति
स्थितः विवरयतिप्रकाशयति तदुक्तंवाशिष्ठे नशास्त्रैर्नापिगुरुणादृ
श्यतेपरमेश्वरः दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्त्वस्थयाधियेति धिया
णिकास्वपिआदर्शप्रतिरूपदर्शनमयीशक्तिर्निसर्गसिद्धानादृशातत्त्वम
लापकर्षणाविधिः संपाद्यते केवलंतावच्छ्रुत्यविरणामरूपमनसः
शावल्यसंशोधनेसत्कर्मेश्वरभक्तिभिः सततंदृश्यतेवात्मप्रकाशोभवेत्
नवेदपिपठनमात्राज्जनसचिविदेशतोयेनतस्यवाच्यपिभागोस्ति
यंदीक्षणेनफलकंश्रुणोतिनहिप्रवेदकृतस्यपंथामिति एवंभा
ष्यं अत्रसविशेषः साविवाची सचीनसात्वीनपरमेश्रमासप्तदान्वि
षयांवेतीतिसचिविनमुपकारकं अनपवसात्वोयपरमात्मानेयः पु
रुषास्तित्याजतमेकवात्मवहिर्मुखेरनर्थः तस्यपवनात्मिका
यामपिवाचिसत्यतभागोनास्तिकिं पुनर्गोल्परूपायां तयाप्रमि
त्ययंवहिर्मुखः यच्छृणोतिशास्त्रश्रवणंकरोतितत्अफलकंअलीक
मसत्यंहियस्मात्कारणात्सुकृतस्यसत्यस्यफलरणः पंथायथ्यानं
मार्गंनप्रवेदनजानातितथामुत्त्वंतन्मेभवितोजनानामनहांसाकंम
यवासूविरस्तिति भाष्यंजनानांसोजनाः अमितः सर्वप्रकारेणानुह
तमोहंशामुवंतपरंतित्तहशारीरेअस्माकंममृत्युणामिद्रापरपपी
यः परमात्मासूविहपदेशास्तु ११ ॥

वनमालीटीका ८

दीपमानस्य स्वापयोग्यज्ञानस्य मोक्षरूपे फले मध्यवर्तिनं व्यापारमा।
ह तेषामिति तेषामेवकथं मोक्षः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभाव।
स्थः आत्मनस्थितस्यभावेऽयथोक्तहेतौ विषय तयास्थितः मयाग्र
सन्नेनप्रकाशितैः स्वविषयकाम्यसत्यज्ञानावदीपेनभास्वताऽनादि
कालसंचिताविद्यानिवर्तिते दीपे भवानादिस्थानीयांसंभावना वि
परीतभावनरूपेणाज्ञानजमनाद्यविद्याहेतुकं देहगेहादावहंममे
ति विपरीतज्ञानरूपं तमस्तत्क्षणमेवनाशयामि ११ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

ननुवनादिकर्मरूपाज्ञानजन्यस्यानादिविषयप्रावल्यरूपस्य साधका
रस्यनाशं विनातेषां हृदये कथं बुद्धियोगः कथं स्यादस्तीति चेत्त
त्राह तेषामेवेति तेषामेवमदितरदेवभावरहितानां मदितरसा
यनसाध्यसंबंधादिरहितानां साधूनामेवनत्वमदितरदेवोपासका
नां अनुकंपार्थं कथं कल्याणं स्यादित्यनुग्रहार्थं मत्कृपापात्रता
र्थं वाहं सर्वेश्वरः आत्मभावस्थः आत्मनो मनसो यो भावोऽभिप्रा
यस्तस्मिन्नवस्थितः सन् तत्र मदीयाज्ञार्थदिव्यस्वरूपगुणान्प्र
काशयन्सन् भास्वताऽत्यर्थं ज्वलितोज्ज्वलेन ज्ञानदीपेन मत्स्वरूपगुण
विषयरूपं यज्ज्ञानं तदेव दीपस्तेन अज्ञानजं अनेकजन्मसंचितम
ज्ञानविरोधिकर्मतदेवाज्ञानंतस्माज्जातं मदितरविषयाशक्तिरू
पंतमोऽन्धकारं नाशयामि मदूर्ज्ञानमुद्राव्याज्ञानोद्भव तमो।
विनाशमेवकरोमीतिभावः ११ ॥

दीयमानस्य बुद्धियोगस्यात्म मधुसूदनीटीका ८ प्राप्तौ फलेमध्यवर्तिनं
व्यापारमाह ॥ तेषामेवकथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्थः आत्माका
रांतःकरणवृत्तौ विषयत्वेनस्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानंदाद्वया
लक्षणआत्मातेनैवमद्विषयांतःकरणपरिणामरूपेणज्ञाना।
दीपेनदीपसदृशेनज्ञानेनभास्वताचिदाभासयुक्तेनप्रतिबंधेन
अज्ञानजमज्ञानोपादानकंतमः मिथ्याप्रत्ययलक्षणं स्वविष
यावरणांधकारं तदुपादानाज्ञाननाशेननाशयामि सर्वभ्रमो

पादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वात्तदुपादाननाशान्निवर्त्यत्वाच्चोपादेय
स्य यथा दीपेनांधकारे निवर्तनीये दीपोत्पत्तिमंतरेण न कर्मणोभ्यास
स्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव वस्तुनोभिव्यक्तिस्तथानात्मत्वस्य कस्यचि
दुत्पत्तिस्तथाज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये न ज्ञानोत्पत्तिमंतरेणान्यस्य कर्म
णोभ्यासस्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव च ब्रह्मभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्ति
स्ततो नानोत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन तत्रापि कर्मादिसापेक्षत्वं वा भवेदिति रू
पकालंकारेण सूचितोर्थः भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिवासंभाव
नादेः प्रतिबंधकस्याभावः सूचितः ज्ञानस्य दीपस्य धर्मः स्वविषयाव
रणनिवर्तकत्वं स्वव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं स्वोत्पत्तिरिक्तस
हकार्यानपेक्षत्वमित्यादि रूपकबीजं द्रष्टव्यं

॥ ११ ॥

सदानंदीटीका ११

दीपमानस्य योगस्य ब्रह्मप्राप्तिफले हरिः स्वावबोधाय संप्राह व्यापा
रेमथ्यवर्तिने १ तेषामेव कथं श्रेयो भवेदित्यनुकंपया आत्मैकाकार
धीहत्तो विषयत्वेन संस्थितः स्वप्रकाशचिदानंदाद्वयात्माहं निरामये
धीपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन भास्वता ३ चैतन्याभासयुक्तेनाप्रति
बद्धेन सर्वतः अज्ञानहेतुकं ध्वांतं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं ४ सहैव ज्ञान
नाशेन नाशयामि स्वगोचरं यथा निवर्तनीये हि दीपेन तिमिरे खिले ५
दीपोत्पत्तिं विना नान्यं कर्माभ्यासाद्यपेक्षणं न यथाज्ञानेन वाज्ञानेना
शनीये त्वनर्थदे ६ ज्ञानोत्पत्तिं विना नान्यत्कर्माभ्यासाद्यपेक्षणं स्वच्छेन
ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययात्मना ७ हरिभक्तिप्रसादात्मसत्त्वस्नेहद्रु
तेन च मत्प्रेमाभिनिवेशाद्बहुलवातेरितेन च ८ ब्रह्मचर्यादिसंस्का
रयुक्तप्रज्ञास्ववर्तिना विरक्तपुरुषस्यांतःकरणाधारशोभिना ९ रागा
द्वेषाद्यसंस्पृष्टचित्तसमस्थितेन च ऐकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभा
स्वता १० नाशितं मोहतिमिरं समूलं सविलासकं येषां ते वयं निर्मुक्ताः
साक्षात्सद्यः पुरुषोत्तमाः ॥ ११ ॥

नीलकंठीटीका १२

किंच तेषां भक्तानामनुकंपार्थं स्वप्रयोजनमिष्यर्थं राजवत्

बुद्धियोगप्रदानेनअज्ञानजंअविवेकादुत्पन्नंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहांधा
धकारंतमोनामकंसर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेननाशयामि आत्म
भावस्थः आत्मनोभावोंतःकरणगृहंतत्स्थः ज्ञानरूपेणदीपेन भास्वा
ताप्रबलेन अयंभावः नतमसीतिवाक्यजाद्ब्रह्माकारांतःकरणवृ
त्तिःस्वोत्पत्तयेश्रवणमनननिदिध्यासनाशमादीनिकर्माणिचापेक्षते यथा
दीपःस्वोत्पत्तयेतैलवर्त्यग्न्यादीन् उत्पन्नस्तुतमोनाशेनस्वविषयप्रकाश
नार्थंप्रमयाहृतिलक्षणंप्रसंख्यानंचकर्माभिरूपकारंवानापेक्षते नहि
जातेघटेतदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वाकर्मापेक्षावाज्ञानदार्ढ्यायापेक्षते
प्रमाणमात्रसापेक्षत्वा ज्ञानस्य तस्माद्युत्पन्नज्ञानानामपिप्र
संख्यानापेक्षांकर्माभिरूपकारापेक्षांचवदंतितेबलादेवमोक्षस्यकृत
कतामनित्यतांचप्रापयंत इतिदिक् ११ ॥

आनंदटीका

तेषांप्रेम्णाभजतामेवानुकंपार्थंनतुप्रेमविनाकृतानामश्वमेधा
दियाजिनामित्यर्थः

रामकंठीटीका

यतस्तेषामेवदेवमार्गभाजामनुकंपार्थंसंसारक्लेशाविशेषघृणेन
कृपाकर्तुमहमज्ञानजंमोहसमुद्भूतंतमस्तत्त्वाप्रतिपत्तिमयंति
मिरंनाशयामिप्रध्वंसयामिकेनभास्वतापरसंविदात्मकदीप्तिय
क्तेनज्ञानदीपेनयथोक्तवैभवप्रद्योतकेनकीदृशः सन्नात्मभावस्थ
आत्मनःसंवेदितुर्भावआत्मत्वंतेनस्थितः यद्यपिसर्वगतएकए
वाहमात्मातथापिस्वेच्छयायानेवानुगृह्णामितेषामेवाहमात्म
त्वेनस्थितः अन्येषांतुदेहादावात्मप्रतिपत्तिरित्यर्थः एवंपरमेश्व
रोहंयानेवानुगृह्णामितएवयथोक्तप्रकारेणमांभजंतेमद्विभूति
योगयोस्तत्त्वविदःसंतोमदीयमेवयोगंसमापद्यंते मदभेदलक्षणंमो
तमासादयंतीत्यर्थः यदाहुर्ब्रह्मविदः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योन
मेधयानबहुनाश्रुतेन यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृ
णुतेतनूंस्वामिति

सार्थमर्जुनउवाच ११

तेषांबुद्धियोगदानेन लासिकी ... टीका मेणवांतरव्यापारमाह॥

तेषामेवबुधानामनुग्रहार्थमात्मभावेनात्मत्वेनस्थितः यद्यपिसर्वगतो
ह्मेकएवतथापियानेवानुगृह्णामितेषामेवात्मत्वेनव्यापकंमैश्वरंरूपंद
र्शयामि तथाचश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइति अज्ञानाद्वाप्रतिप
न्नेर्जातंतमोभिन्नवेद्यप्रथारूपमायीयमलाख्यमंधकारंनाशयामिप्रध्वंस
यामिकेनज्ञानदीपेनज्ञानसर्वात्मत्वदर्शनरूपंतदेवदीपस्तेनभास्वतानित्य
प्रकाशाविप्रकृष्टेन [illegible]
[illegible]
[illegible] ११ ॥

पेचोलीटीका

भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकस्याज्ञानस्यविनाशकबुद्धियोगदानेहे
तुंवदन्तस्यबुद्धियोगस्यफलंसकलसंसारबीजमज्ञानंविनाश
यामीत्याह तेषामितिअहंतेषामेवानुकंपार्थंकथंनामश्रेयःस्या
दितितयाहेतोःआत्मभावस्थःआत्मनोभावःअंतःकरणंतस्मिन्ने
वस्थितःसन्भास्वतानित्यप्रवृत्तप्रकाशध्यानजनितसम्यग्दर्शनेन
भास्वताज्ञानदीपेनविवेकप्रत्ययरूपेणअज्ञानजमविवेकतोजात
मिथ्याप्रत्ययलक्षणंतमोमोहांधकारंनाशयामि ११

रत्नावीरसमिद्धोधिनी॥

किंचतेषांपूर्वोक्तानामेवप्राह्णेषावधारणेनकंपार्थेयतोहमा
त्मभावस्थआत्मनोभावोभक्तान्मत्यनुग्रहेच्छातत्रतिष्ठतीति
तदज्ञानजमज्ञानमवस्तुनिवस्तुज्ञानंतज्जंयत्तमस्तत्वाप्रत्यय
लक्षणंतदहंनाशयामि साधनमाह ज्ञानदीपेनेति ज्ञानंयथा
वस्तुरूपलाभस्तदेवदीपोयथाहिदीपेज्वलितेतमसावृताना
पिपदार्थान्यथावज्जानाति उषाभास्वताभाःसंवित्प्रकाशस्तद्व
तेति ११॥

मधुभाष

११॥

धा

बुद्धियोग दे करके उन अपने भक्तोंका फेरि अविद्याकृत संसार नाश करता हों अवयह कहतेहैं कि उन पर अनुग्रह करने ही के अर्थ उनके अज्ञानसे उत्पन्न जो संसार अंधकार तिसकोनाश करता हूं जोकहो कि किसस्थानमें बैठो और कौन प्रकार से सो अंधकार हर करते हो तोकहते। हैं कि आत्मभाव कहे बुद्धिवृत्ति मे अवस्थान करके प्रकाशमान तत्त्वज्ञान स्वरूप दीपके द्वारा हर करता हों ११ ॥

दोहा

तादि कृपा हित पार्थमें अज्ञानजन्यतम कोय नाशौंमेहं
स्वभावस्थित ज्ञानदीपकर सोय ११

अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भ-
वान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं १२

शांकरभाष्यटीका १

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा अर्जुन उवाच परमिति परं ब्रह्म
परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान् पुरुषं शाश्व-
तं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभ-
वनशीलं १२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रू-
पं तद्विफलं च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाह्यत्वोक्तिपूर्व-
कं मन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतु-
मिच्छन् पृच्छतीत्याह यथोक्तामिति परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः त-
स्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणानि धामशब्दस्य स्थानवाचित्व-
मावर्तयन् आचष्टे तेज इति तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौ-
टस्थ्यं प्रकृष्टं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते यदेवं लक्षणं परमं ब्रह्म तद्भ-
वानेव नान्य इत्यर्थः कृतकत्वमेवमज्ञासीदित्याशंक्याभवाकादित्याह पु-
रुषमिति दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यः सर्वप्रपंचातीते दीव्यति
द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादत एवाजत्वं विभुत्वं सर्वगतत्वमाहुरि-
ति संबंधः १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासुः श्रीभगवंतं स्तुवन् अर्जुन उ-
वाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः परं ब्रह्म च परं धाम चाश्रयः परमं च पवित्रं भवा-
नेव कुत इत्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्व-
प्रकाशमादिश्चासौ देवश्च तं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथाजमजन्मानं
विभुं च व्यापकं त्वामेवाहुः १२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

भक्तानामंतःकरणस्थो भास्वता ज्ञानदीपेन विवेकेन मिथ्याप्रत्ययरूपं
तमो नाशयामीति भगवद्वचनं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानो-
त्यन्तमभिमतमर्थं मम वदतीति मत्वा पृष्टुकामोर्जुन उवाच परं ब्रह्म भ

एवंसकलेतरविसजातीयंभगवदसाधारणंस्वरूपंतन्निरतिशयानंदजनकंकल्या
णगुणयोगंतदैश्वर्यंचश्रुत्वा तद्विस्तारंज्ञातुकामः ॥

वान्परंधामपरमंतेजोभवान्परमंपवित्रंपावनंभवान् १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिपरंधामपरमंपवित्रमितियंश्रुतयोवदंतिसत्वं
एवभगवान् यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्य
भिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मब्रह्मविदाप्नोतिपरंसयोहवैतत्परंब्रह्म
वेदनारायणःपरंब्रह्मतत्त्वंनारायणः परःनारायणःपरंधामधामशब्दोज्योति
र्वचनः नारायणः परंज्योतिरात्मानारायणः अथयदतः परोदिवोज्यो
तिर्दीप्यतेपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेइत्यादिश्रुतेः
तथापरमंपवित्रंपरमंपावनंस्मर्तुरशेषकल्मषविनाशकंयथापु
ष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतेतद्यथेषीका
तूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतेनथास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतेपुरुषमिति १२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवंभगवदुक्तमवधार्यार्जुनः आहपरंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मादिभि
र्नवभिर्विशेषणैरुपेतंत्वांसर्वत्र १२ ॥

वनमालीटीका ८

भगवतोद्भुतविभूतियोगंश्रुत्वातंस्तुवन्नर्जुनःस्तौतिपरमितिपरंब्रह्मस
र्वोत्कृष्टंअनंतंबृहद्बृंहणंकंपरंधामसर्वजगदाश्रयंतेजोवा पवित्रंकटाक्ष
मात्रेणानादिकालप्रवृत्तानिवृत्ताविद्यारूपमलशोधकं पुराणपु
रुषात्पुरुषंपुरुषं वहतिपापानिहंतीतिवापुरूणिस्वतीतिपीतक
र्माणि अंतेप्रापयतीतिवापुरागणितःशेषतिपुरुकालेस्वीतिवापुरुषंत्वं
शाश्वतंसर्वदैकाकारंदिव्यंलोकविलक्षणप्रकाशरूपं अजंजन्मशून्यं
नित्यदेहमित्यर्थः विभुं १२ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

एवंसंक्षेपतोभगवदसाधारणंकल्याणात्मकंगुणयोगंतद्विभूतियोगं
चश्रुत्वेदानींविस्तरंश्रोतुकामोऽर्जुनःसप्तभिःश्लोकैरुवाच परंब्रह्मे
तिब्रह्मविदाप्नोतिपरंब्रह्मतद्विजिज्ञासस्वसयोहवैतत्परमं ब्रह्मवेद

नारायणः परंब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः तत्त्वं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयः श्रु
तयो यं वदंति स भवानेव ब्रह्मैव अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते
नारायणः परं ज्योतिरात्मा नारायणः परः परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यादयः श्रुतयो यं ज्योतिः
शब्देन वदंति सोऽपि भवानेव यद्वा धामशब्दो गृहवाचकस्तस्मिन्ते
वाश्रितास्सर्वे नश्यंतीति कस्मिन्नेत्यादयश्च यं सर्वाश्रयरूपं वदंति सक
लचेतनाचेतनाश्रयरूपो भवानेव यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यं
त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदू
येतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते तानादेव प्रमुच्यते सर्वपापेभ्यस्सर्वं

तरति नैनं पाप्मा पाप्मानं तरति इत्यादयः श्रुतयो यं परमशुद्धं पवित्रं पावनमघ्यवनस्मर
णकर्तृदोषपापहरं वदंति सोऽपि भवानेवेत्यहं वेद्मीति शेषः १२ ॥

एवं भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा

मधुसूदनी टीका १

परमोत्कंठितः अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम आश्रयः प्रकाशो वा परमं पवित्रं पावनं च भवानेव
यतः पुरुषं परमात्मानं शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिव्यं परमे व्योम्नि स्व
रूपे भवं दिव्यं सर्वप्रपंचातीतं आदिं च सर्वकारणं देवं च द्योतनात्म
कं स्वप्रकाशमादिदेवं अत एवाजं विभुं सर्वगतं त्वामाहुरिति संबंधः
१२ ॥

सदानंदी टीका ११

एवं भगवतो योगं विभूतिं चाद्भुतां श्रुत्वार्जुन उवाचेदं परमोत्कं
ठितो हरौ १ परं ब्रह्म हृद्यानंदं परं धामाश्रयोऽर्हः प्रकृष्टं पावनं यस्मा
द्भवानेव परं पदं २ पुरुषं परमात्मानं सर्वदैकरसं यतः दिव्यं व्यो
म्नि भवं सर्वप्रपंचातीतमद्भुतं ३ समस्तकारणं देवं स्वज्योतिर्द्योत
नात्मकं अत एवाजनैः शून्यं विभुं सर्वगतं ध्रुवं ४ १२ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं एतां विभूतिं योगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदर्कं श्रुत्वा त
त्रोत्सुकः प्रथमं तत्त्वा भगवंतमावर्जयन्नर्जुन उवाच परमिति
परंब्रह्मेत्यनेन परमुपास्यं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति ।

श्री·
गी·टी·
द·

श्रुतेः परंधामज्योतिः तत्वपरंब्रह्मस्वरूपंज्ञानं एतस्यक्षीर्थीश्रीतिश्रेयनन्त
र्वमनपवेतिश्रुतेर्हेतिरूपत्वात् परमंपवित्रंतत्तीर्थादिवत्परमभा द०
वात् तत्रमानमाह पुरुषमितिसार्थेनपुरुषंदेहान्तरस्थं शाश्व
तंनित्यं दिविह्रदाकाशेआविर्भूतं आदिदेवंसूत्रात्मनोप्याद्यं अत
एवअजंतिविभुंव्यापकं त्वाऋषयआहुरितिसंबंधः १२ ॥

त्वत्तश्रद्दोर्जुनउवाच ॥------ आनन्दीटीका स्पष्टार्थं १ एवंविभूतियोगश्रवणे

रामकंठीटीका

अथभगवद्वचनाद्विशेषितश्रद्धादिगुणतया भगवन्मुखादेवाधिगन्तं भगवत्स्वरूपमनुवदं स्तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थमर्जुनउवाच॥

परंनिरुक्तंपरमात्मलक्षणोनिरतिशयबृहत्त्वादियोगीतत्वंभवान्
भगवानेवपरमार्थतोब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्मायावभासि
तस्यप्रकृत्यादेर्वैयथ्यापिस्थूलस्यब्रह्मशब्देनव्यवहारात्परत्वेनब्रह्म
विशेषितं तथावस्थत्वंकेच तासांब्रह्मसहयोनिरित्यत्रप्रकृतेर्ब्रह्म
शब्देनव्यवहारस्तथाशब्दब्रह्मातिवर्ततेईत्यत्रशास्त्रादिशब्दरूपस्या
पिसंभवात् तथापरसामान्यसंविदात्मकेनिरतिशयंधामज्योतिर्भ
वान् भेदविषयत्वेवृत्तासंवंधिसंविदपेक्षयाधाम्नोपिपरत्वेनविशे
षणं तथापरममत्यन्तमेवपवित्रंपावनंभवान् मोहत्वत्तराममहापात
कविनाशहेतुत्वात् १२॥

अथभग वदुक्तंस्वात्मनः लासिकी [illegible]टीका प्रभावातिशयंश्रद्दधानोविभूतीः संक्षेपेण

का अपिउपासनार्थंविस्तरेणशुश्रूषुः प्रभावातिशयाभ्युपगमपूर्वकमर्जुनउवाच॥

परंब्रह्मोत्कृष्टतरम् परममत्युत्कृष्टंधामाश्रयःमोक्षाख्यःपरम
पवित्रमुत्तमेवासनात्रूपंमलंकशोधकंभवानेव कुतइत्यतआहपु
रुषमिति यतःशाश्वतंसर्वदैकरूपंदिव्यंद्योतनशीलंस्वप्रकाशम्
आदिदेवमादिश्चासौदेवश्चदेवानामादिभूतमित्यर्थः अजंजन्मरहि
तंविभुंव्यापकंच १२॥

पंचोलीटीका

यथोक्तंभगवतोविभूतियोगंश्रुत्वाविस्तरेणजिज्ञासुरर्जुन
उवाच परंब्रह्मेतिभगवन्परंब्रह्मपरंधामपरंतेजःपरंपवि
त्रंपावनंपरमपुरुषंशाश्वतंनित्यंपुरुषंदिविभवंदिव्यंआ
दिदेवंसर्वभूतानामादिभूतंविभुंवैभवयुक्तं १२

अथभगवद्भक्त्याहिधिष्टप्रद्युम्नसंपन्नोर्जुनस्तदुक्तविशेषंजिज्ञा
सुरुवाच परंब्रह्मेति भगवन्भवान्परंब्रह्म परमेकंब्रह्मव्याप
कं तथापरंधामपरमंतेजोतएववपरमंपवित्रंभवति निर्लेपत्वा
दितिभावः अतएव नारदादयस्त्वषयस्त्वामित्यमाहुर्निरूपयंति
तदेवनिरूपणप्रकारमाह पुरुषमिति पुरुषंसर्वस्यं नहि किं
विद्वस्तत्तुल्यंभवत्यतएवशाश्वतमेकस्मिन्वस्तुन्यदर्शनं गौत
पितृवनस्तन्नैवनहरस्तप्रतिरूपकेजात्यंतरेस्थितत्वान्नित्यं दिव्यंद्योत
नात्मकं नकेनापियेस्यमहिनीयत्वात्॥ १२॥

मधुभाष्य

44

संक्षेप रूपसे कही गई जो विभूति उसको विस्तारसे जानने की इच्छा करिके अब अर्जुन भगवानकी स्तुति करते हुये सात श्लोकसे कहतेहैं कि आप परब्रह्म औ परमधाम कहे आश्रय औ पवित्रहौ इस कारण या ह कि नित्य कहे सदा वर्तमान पुरुष स्वयं प्रकाश आदि देव औ जन्मा रहित सर्व व्यापी तुमको ऋषि कहते हैं १२ ॥

दोहा

परंब्रह्म परधाम अरु परम पुनीतभवान अजअस्वंद दिव्य
पुरुष विभुआदिदेवपुमान १२

आहुस्त्वामृषयः सर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा असि
तोदेवलोव्यासः स्वयंचैवब्रवीषिमे १३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

ईदृशं आहुः कथयंति त्वामृषयोवशिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा
असितो देवलोप्येवमाह व्यासश्चस्वयंचैव त्वंचैवब्रवीषिमेमह्यं १३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

उक्त विशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तवोक्तं ब्रूतवे
प्रक्तमित्याह ईदृशमितिऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां वि
शिष्टत्वात् पृथक्ग्रहणं असितोदेवलस्यापिता किमन्येस्त्वं स्वयमेवा
त्मा मक्तरूपमत्यन्तनुक्तवानित्याह स्वयंचेति १३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

आहुस्त्वामिति केऋषयोभृग्वादयः सर्वेदेवर्षिश्चनारदः असितश्चदेव
लश्चव्यासश्चस्वयंत्वमेवचमात्वात्मेमह्यंब्रवीषि १३ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

आहुस्त्वामिति स्वयंचैवआत्मानंचवचनात्तत्वनाच्च १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आहुरिति ऋषयश्चसर्वेपरावरतत्त्वयाथार्थ्यविदः त्वामेवंशाश्वतंदिव्यं
पुरुषमादिदेवमजंविभुंआहुस्तथैवदेवर्षिर्नारदः असितोदेवलोव्या
सश्च एषनारायणःश्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः नागपर्यंकमुत्सृज्यह्या
गतोमथुरांपुरीं १ पुण्यंद्वारवतीतत्रयत्रास्तेमधुसूदनः साक्षाद्देवः
पुराणोसौसहिधर्मः सनातनः २ येचवेदविदोविप्रायेचाध्यात्मविदोज
नाः तेवदंतिमहात्मानंकृष्णंधर्मंसनातनं ३ पवित्राणांहियोविदः प
वित्रंपरमुच्यते पुण्यानामपिपुण्योसौमंगलानांचमंगलं ४ त्रैलोक्यं
पुंडरीकाक्षोदेवदेवः सनातनः आस्तेहरिरचिंत्यात्मात्रैवमधुसूदनः
पत्रनारायणोदेवः परमात्मासनातनः तत्रकृत्स्नंजगत्पार्थतीर्थान्या
यतनानिच ५ तत्पुण्यंतत्परंब्रह्मतत्तीर्थंतत्तपोवनं तत्रदेवर्षयःसि

श्री·
गी·टी·
द·

46

ह्मासर्वेचैवतपोधनाः ७ आदिदेवोमहायोगीयत्रास्तेमधुसूदनः पुण्या
नामपितत्पुण्यंमाभूत्तेसंशयोत्रवै ८ कृष्णएवहिलोकानामुत्पत्तिरपि
चाव्ययः कृष्णस्यहिकृतेभूतमिदंविश्वंचराचरं मित्यादीनिह्मिभूयां
सिमहर्षिवचनानिश्रूयंते तथाचस्वयमेवब्रवीषिभूमिरापोनलोवा
युरित्याद्यहंसर्वस्यप्रभवोमत्तः सर्वंप्रवर्ततइत्यनेन १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका २

अथआहुः तेत्वविशेषतोनारदोदेवर्षिराह असितोदेवलश्चाहततोपि
विशेषेणव्यासः आहतथातमेविदुः सुराणामित्यादिवाक्यैर्मां अतिस्व
यमपिब्रवीषि १३ ॥ ॥

वनमालीटीका ८

अघटघटनापटीयोवित्तिनसामर्थ्यंसर्वेपरावरतत्त्वविदऋषयस्त्वामेव
शाश्वतंदिव्यंपुरुषमादिदेवमजंविभुमाहुस्तथादेवर्षिर्नारदः असि
तोदेवलश्चव्यासोभगवान्बादरायणः पद्मनाभनारायणः श्रीमान्नलिना
क्षविकेतनः नागपर्यंकमन्तर्गताऽहंगतोमधुरांपुरी १ पुण्यपेहारवंती
तत्रयत्रास्तेमधुसूदनः साक्षाद्देवः पुराणोसोसहितधर्मः सनातनः २
त्रैलोक्यपुंडरीकाक्षोदेवदेवः सनातनः आस्तेहरिरचिंत्यात्मातत्रैव
मधुसूदनः ३ यत्रनारायणोदेवः परमात्मासनातनः तत्रकृत्स्नंजग
त्पार्थतीर्थान्यायतनानिच ४ तत्पुण्यंपरमंब्रह्मतत्तीर्थंतत्तपोवनं
तत्रदेवर्षयःसिद्धाः सर्वेचैवतपोधनाः ५ आदिदेवोमहायोगीयत्रास्ते
मधुसूदनः पुण्यानामपितत्पुण्यंमाभूत्तेअत्रसंशयः ६ कृष्णएवहि
लोकानामुत्पत्तिरपिचाव्ययं कृष्णस्यहिकृतेभूतमिदंविश्वंचराचरं ७
इत्यादीनिभूयांसिमहर्षिवचनानिश्रूयंते भूमिरापइत्याद्यहंसर्वस्यप्र
भवइत्यनेनस्वयंचब्रवीषि १३ ॥

कृष्णवैजयंतीटीका ५

कस्मात्त्वमीदृशंमांवेत्सीत्यपेक्षायामाहपुरुषमिति यस्मात्सर्वेऋषय।

स्वेनतनात्वेनतत्ब्रह्मस्वरूपयाथार्थ्यविदोगर्गगौतमादयस्तथातेषामपि
सर्वेषांयोमुख्योदेवर्षिःश्रीनारदस्तथासितःतथादेवलस्तथाव्यासः
कृष्णद्वैपायनस्तेत्वांपुरुषमादिपुरुषं शाश्वतंशाश्वद्वाच्याभ्यामुत्क्रा
न्तंपुरुषोत्तमंमितिनित्यशाश्वतंसदैकरसस्वरूपंदिव्यंप्रकृतिकालाभ्यां
परंयोतनमानं आदिदेवंब्रह्मरुद्रादीनांदेवानामादिकारणं यद्वा आ
दिःसर्वकारणंदेवःप्रकाशात्मकः आदिश्चासौदेवश्चादिदेवस्तंअजं
जन्मादिषड्विकारशून्यं यद्वा अजगतिक्षेपणयोरितिरूपं अजति
सर्वंब्रह्मादिस्थावरान्तेषुचेतनाचेतनरूपेषुभूतेषुअजनं देनवर्णामिरू
पेणगच्छतिप्राप्नोतितिनतेषुप्रेरणंकरोतिवाअजनं अजतिततःकर्मावत्र
साधनसाधनादिरूपाणिपुत्रादिनिभूतानिक्षिपतिप्रेरयतीतिवाऽजस्तं
सर्वभूतप्रेरकमित्यर्थः विभुंसर्वव्यापकं आहुःब्रुवंतिएषनारायणः ।
श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः नागपर्यंकमुत्सृज्यह्यागतोमधुरांपुरीं ।
पुण्याद्वारवतीतत्रयत्रास्तेमधुसूदनः साक्षाद्देवःपुराणोसौसहिधर्मः

वि सनातनःयेचवेदविदोविप्रायेचाध्यात्मविदोजनाः तेवदंतिमहात्मानंकृ
ष्णंधर्मंसनातनंपवित्राणांहियोविंदःपवित्रंपरमुच्यते पुण्यानामपि
पुण्योसौमंगलानांचमंगलं त्रैलोक्यंपुंडरीकाक्षोदेवदेवःसनातनःआ
स्तेहरिरचिंत्यात्मात्रैवमधुसूदनः एषनारायणोदेवःपरमात्मासना
तनः तत्रकृत्स्नंजगत्पार्थतीर्थान्यायतनानिच तत्पुण्यंतत्परंब्रह्मतत्ती
र्थंतत्तपोवनं तत्रदेवर्षयःसिद्धाःसर्वेचैवतपोधनाः आदिदेवोमहायो
गीयत्रास्तेमधुसूदनः पुण्यानामपितत्पुण्यंमाभूत्तेसंशयोऽत्रवैकृ
ष्णएवहिलोकानामुत्पत्तिरपिचाप्ययः कृष्णस्यहिकृतेभूतमिदंविश्वं
चराचरमित्यादिभिर्बहुभिर्वाक्यैः तथास्वयंचैवश्रीकृष्णस्त्वमपिमेम
ह्यंब्रवीषिमत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजयमत्तःसर्वंप्रवर्ततेभू

दा मिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवचेत्यादिभिर्वचनैः १३ ॥

आहुःकथयंतित्वामनंतमहिमानमृषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाःसर्वेभृग्व
सिष्ठादयःतथादेवर्षिर्नारदःअसितःदेवलश्चधौम्यस्याग्रजःपांडवानां ।
व्यासश्चभगवान्कृष्णद्वैपायनःएतेपित्वांसर्वोत्कृष्टविशेषणैर्मेसत्यमा

हुः साक्षात्किमन्यैर्वक्तृभिः स्वयमेव त्वं च मह्यं ब्रवीषि ग्रन्थकृत्त्वे
पि साक्षाद्भक्तानां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथक्ग्रहणं १३

मदानंदी टीका १

कथयंति वसिष्ठाद्या ऋषयस्त्वां विदांवराः देवर्षिर्नारदो लोकशास्त्रा
व्याहतदर्शनः १ असितो देवलो धौम्यो ज्येष्ठभ्राता तथैव च व्यासश्च भ
गवान्कृष्णद्वैपायन उदारधीः एते पि मह्यं त्वामाहुः पूर्वोक्तगुणसं
युतं किमन्यैर्वक्तृभिः साक्षात्स्वयमेव ब्रवीषि मे २ नारदादेर्विशिष्ट
त्वादृषित्वे पि पृथक्स्मृतिः ४ १३ ॥

नीलकंठी टीका १

स्पष्टार्थः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आनंदी टीका

पवित्रं परमं मोहलक्षणमहापातकनाशनात् ऋषयः परावरज्ञा
मरीच्यादयः १३

रामकंठी टीका

उक्तार्थावगमस्यागमैर्भगवद्वचनैर्वकारणं प्रतिपादयितुमाह
यस्मात्त्वां सर्वे ऋषयः परावरज्ञा देवा मनवः शाश्वतं नित्यं पुरुषं परमात्
मानं त्वामाहुः कथयंति कीदृशं दिव्यं परमव्योमस्थं तथा आदिं सर्वेषां पू
र्वं देवं परप्रकाशात्मनया द्योतनशीलं अत एवाजं जन्मरहितं विभुं
व्यापकं न केवलं सर्वे ऋषयो यावन्नारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्त्वा
मेवंविधमाहुः स्वयं च साक्षाद्ब्रवीषि १३ ॥

लासिकी टीका

एवंविधं पुरुषं पुरुषोत्तमम् ईश्वरात्मं त्वामेव मम पुरो वर्तिनं वसुदे
वात्मजं सर्वे ऋषयः साक्षात्कृततत्त्वा भृगुवसिष्ठादयः तथा देवर्षिर्ना
रदोसितो देवलो व्यासश्च कृष्णद्वैपायनश्चाहुः कथयंति आस्तां तावत्त
दुक्तिः स्वयं च मह्यं त्वं ब्रवीषि सर्वे ऋषय इत्युक्तेपि नारदादीनां पृथग्ग्रह
णमतिवैशिष्ट्यार्थम्
१३ ॥

पंचोलीटीका

किंच आहुरिति सर्वे ऋषयः महर्षयः वसिष्ठाद्याः तथा देवर्षिर्नार
दादयः असितः देवलः व्यासः त्वामाहुः चान्यत्स्वयं त्वमेव मे मह्यं ब्र
वीषि १३

रणवीरसमिद्धार्थिनी॥

नन्वन्येऽपि द्योतनादिगुणात्मका ब्रह्मांडांतर्गता इति को विशेषस्त
स्मिन्नित्यत आह आदिदेवमिति निरुत्तरप्रकाशकमिति भावः अजं
जन्मादिभावविकारशून्यम् अत एव विभुं व्यापकमिति स्वयमपीत्थं
ब्रवीषीति १३॥

मधुभाष्य

१३॥

कौन ऐसा कहते हैं तो इसपर कहते कि भृगु आदि ऋषि सकल। और [illegible] देवर्षिनारद असित ऋषि देवल व्यास देव ये सब कहते और आपभी साक्षात् हमसे कहते हो १३ ॥

दोहा

केशव मानहुं सत्ययह जो तुम कहहि मोहि भगवन तेरा रूपनहि लखें सुरा सुर मोहि १३॥

तोहि सभी ऋषि देवऋषिनारद से कहें जोहि असितदेवल व्यास फिर आपकहततुममोहि १३॥

49

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४ ॥

शंकरभाष्यटीका १

सर्वमिति सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव नहि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः १४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह सर्वमिति किं तदित्याशंकायामनुपपत्तिमाह यन्मामिति देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवस्तुग्रहणमनर्थकमित्याशंक्याह नहीति प्रभवो नाम प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेय तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः १४ ॥

सामिकृतटीका ३

अतो मम इदानीं तवैश्वर्ये संभावनातिशय इत्याह सर्वमेतदिति एतत् भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सुरगणा इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्ये इत्याह नहीति हे भगवन् तव व्यक्तिं देवा न विदुः अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरिति न विदुर्न जानंति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमिति न विदुरेव १४

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्वमेतदृतमिति यथोक्तं सर्वमृतं सत्यं मन्ये व्यक्तिमुत्पत्तिं १४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वमेतदृतं मन्ये इति अतः सर्वमेतत् यथावस्थितं त्वदुक्तमृतं मन्ये न प्रशंसामात्रमित्यभिप्रायः यस्मात्सत्त्वेनाशिष्यत्वेन च वर्तमानेभ्यस्त्वन्यसाधारणं स्वाभाविकं तवैश्वर्यकल्याणगुणानंत्यं च वदसि अतो भगवन् निरतिशयज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे ते व्यक्तिं नप्रकारेण हि न प्रकाशान प्रकारं परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः १४

स्तु ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवं पृष्टवसिष्ठेन सर्वज्ञेन सत्यमेतन्किं भो भगवन्ते व्यक्तिः स्वरूपं दे।
वादानवाश्च हीति निश्चयवज्ज्ञानविदुरिति १४ ॥

वनमालीटीका ८

सर्वमेतदुक्तमृषिभिस्त्वत्पावनत्वं सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां प्रतिवद
सि केशव न हि न दीयाचिंत्यमहिमवोधकेनदीयत्वदीयेवाव च सिम
मा॑ मा प्राण्याशंका कानिन त्वं सर्वत्र तत्त्वं ज्ञानासीति केशौ ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशा
वण्वनुकंपनयानियमनयाविधेनेयस्य सइतिनिरतिशयैश्वर्यप्रति
पादककेशवपदेन सूचितो अतो यदुक्तं न मे विदुः सुरगणाः इत्या।
दि तत्तथैव हि यतः हे भगवन् मम ऐश्वर्यं संपन्नेतेन व्यक्तिं प्रभावं वा।
ज्ञानातिशयशालिनोपि देवा न विदुर्नापि दानवा न महर्षयः इत्यपि द्र
ष्टव्यं १४ ॥ ॥ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

ननु सर्वेषामृषीणां मम च वचनं सत्यमन्यसेन वेति चेत्तत्राह सर्वमेतदि
ति हे केशव केशौ ब्रह्मरुद्रौ न दिनरदेवायये तयासर्वेश्वरावपि तौ हा।
णौषि स्वस्वरूपाज्ञानेन वशासीति तथा प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च।
हरामि च तौ हि मां न विजानीतो मोहितो मम माययेति तदुक्तेः इत्या।
नेन स्वस्यातिशयसाम्यमून्यत्वं दर्शितं मित्रत्वेन प्रपन्नेन न च वर्तमानं मां त्युष्यतेनवं
प्रति यन्न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय इत्यादि स्वस्य साम्याभावि।
कमनेन कल्याणगुणानिरवधिकातिशयैश्वर्यं च वदसि स्फुटं यथा
स्यात्तथा निष्कपटेन कथयसि पतत्पथावस्थितं सर्वं वस्तुस्वरूपं तत्सत्यमा।
हं मन्ये न त्वप्रशंसामात्रमेव जानामीत्याशयः हे भगवन्नतः न त्वावि
त्यषडैश्वर्यवतोकरेण्येनेन स्वस्य न देवादिकं वीक्ष्य स्वरूपं न सर्वेश्वरे
श्वरं तव चेवोपि न हि यस्मात्ते परिमितज्ञानशक्तेस्तव व्यक्तिं प्रभावं श्री
मूर्तिं वा न दायत स्थितिप्रकृतिकास्त्वदने स्वप्रष्याः स्व दृत परिछिन्न

ज्ञानाईश्वरत्वाभिमानिनो देवाः इंद्रादयो दानवाः हिरण्याक्षादय
श्च न विदुः यथार्थं न जानन्ति तस्मात्त्वमन्यसजातीयवज्ञानां तुर्ये
त्वं च ज्ञानेनेति चेति शेषः १४ ॥

मधुसूदनीटीका ११

सर्वमेतदुक्तमृषिभिस्त्वया च यन्मां तत्सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां प्रतिवद
सि हे केशव न हि तद्वचसि मम क्वाप्यप्रामाण्यशंका तत्त्व सर्वज्ञत्वा
त्वं जानासि कस्त्वं ईशस्य इति केशौ ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशावप्यनुकंप्यतया
वाति गच्छतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादके
न केशवपदेन सूचितं अतो यत्त्वमुक्तं न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न म
हर्षय इत्यादि तत्तथैव हि यस्मात् हे भगवन् समग्रैश्वर्यादिसंपन्न तेन तव
व्यक्तिं प्रभावं ज्ञानातिशयशालिनोपि देवा न विदुः नापि दानवाः न
महर्षय इत्यपि द्रष्टव्यं [illegible] १४

सदानंदीटीका ११

सर्वमेतत्त्वयोक्तं यदृषिभिश्च यदीरितं सत्यमेवाप्यहं मन्ये यन्मां प्रति
वदसि तत्र न मे प्रामाण्यशंकास्ति क्वापि तदेवाह इतीरितं विधीशावपत्र
गाशैः किमज्ञानेन तव प्रभो २ सर्वैश्वर्यादिसंपन्नप्रभावेन सुराअपि
ज्ञानातिशयसंपन्ना न विदुर्नापि दानवाः ३ न वा महर्षयश्चैव तत्त्व
वैतत्तथैव हि ४ १४ ॥

नीलकंठीटीका १२

व्यक्तिं प्रभवं १४ ॥ ॥ १४ ॥

आनंदीटीका

एतत्सर्वं द्वितीयात्प्रभृत्युपदिष्टम् १४

रामकंठीटीका

एतत्सर्वं यथा प्रतिपादितं त्वद्विभूतियोगादिरूपं वस्तु यत्त्वात्वाहह
सितं तदहं ऋतं सत्यं मन्ये यत् देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकीं मूर्तिं न
विदुर्महर्षयोपि तथैव न विदुः ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्ययाना
सीदिदानीं तु भगवद्वचनादत्यर्थं निःसंशयाप्रतीति [illegible]

[illegible] १४

नकेवलंवचनमात्रेणैतद् लासिकी [illegible]टीका अभ्युपगच्छामि यावत्संभावनयापी त्याह॥ हेकेशवयत्त्वंमांप्रतिकथयसि एतत्सर्वमृतंसत्यमन्येकिमित्या ह नहीति हेभगवंस्तवव्यक्तिंमेस्वरूपेणाभिव्यक्तिंदेवा[illegible]दान वाश्चनहिविदुर्नैवजानंति विदुर्देवमहर्षयइत्यपिपाठांतरम् [illegible] १४॥

पंचोली टीका

अतोममइदानींत्वदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमि ति हेकेशवयत्त्वंमांप्रतिवदसिएतत्सर्वंत्वयाऽस्मद्विषिभिश्च यथोक्तं तदृतंसत्यमितिमन्येहियस्मात् हेभगवान् नेतव व्यक्तिंप्रादुर्भावंदेवदानवाःनविदुःनजानंति १४

रसिकवीरसमितिहोयिनी॥

अयिवृ केशव मांप्रति यद्यद्भूतंभव्यंचवाक्यजातं वदसि त देतदृतंमन्येसत्यंजाने सत्यज्ञानेहेतुमाह नहितेइति भ गवन्देवास्तेनवव्यक्तिंवैस्वरूपंनजानंति अतोदानवाइति भवदीयवाक्यावधारणेसमाहितोस्मीतिभावः १४॥

मधुभाष्य

१४॥

भाषाअनुवादटीका १४

इससे अब आपके ऐश्वर्य मे असंभावना बुद्धि निवृत्तहो गई यहक
हतेहैं किहे केशव आपजो कहते हो कि सबरूप हमहैं सो मै ने स
त्यकरि माना औरजो अपने कहा कि सकल देवता हमको नही
जानते वह भीयथार्थ करके मैनेजानाहै सोई अर्जुन कहते हैं कि
हेभगवान भक्तो औ देवतोंके अनुग्रह अर्थ जो तुमारे अवतार यह
देवता नही जानते है औरदानवभी यह नही जानते किहमारे नि
ग्रह के लिये भगवानका शरीर धारणभयाहै १४ ॥

दोहा

केशव मानहुं सत्ययह जोउ तुमकहहि मोहि भगव
न तेरारूप नहिं लषें सुरा सुर सोहि १४॥

52

42

स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम भूत
भावनभूतेशदेवदेवजगत्पते १५ ॥

शांकरभाष्यटीका १

यतस्त्वंदेवादीनामादिरतः स्वयमिति स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थजाना
सित्वं कथं भूतं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पु
रुषोत्तम भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्संबुद्धौ हेभूतभाव
नभूतेश भूतानामीश हेदेवदेवजगत्पते १५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कश्चिदेवमहता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धोजानाति त्वदनुगृहीतस्त्वद्रूप
मित्यभिप्रेत्याह यतइति स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः आत्मना प्र
त्यकेनाविषयतयेतियावत् आत्मानं निरुपाधिकंरूपं नवमवसोपाधि
कमपि रूपमसंगोचरे तिष्ठतीत्याह निरतिशयेति पुरुषश्चासावुत्तमश्चा
मश्चेति क्षराक्षरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं संबोधनेन बोध्यते सर्वप्रकृति
त्वे सर्वकर्तृत्वंच कथयति भूतानीति सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामिति
उक्तं तत्सोपाधिकं देवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह देवेति जगतः
सर्वस्यस्वामित्वेन पालयितृत्वमाह जगदिति १५ ॥

[margin: त्व; रूपं]

स्वामिकृतटीका ३

किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेवत्वमेवात्मानंवेत्थजानासिनान्यः तदप्या
त्मनास्वेनैववेत्थनसाधनान्तरेणआदरेणाबहुधासंबोधयतिहेपुरुषो
त्तमपुरुषोत्तमत्वेहेत्वगर्भादिसंबोधनानि हेभूतभावनभूतोत्पादक
भूतानामीशानियंतः देवानामादित्यानांदेवप्रकाशकजगत्पते विश्व
पालक १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्वयमेवात्मनैवभूतानिभावयतीतिभूतभावनस्तस्यसंबोधने १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

स्वयमिति हेपुरुषोत्तमआत्मनाआत्मानंस्वयमेवस्वेनैवज्ञानेनैववेत्थ

श्री· गी· टी· द·

भूतभावन सर्वेषां भूतानामुत्पादयितृनामुत्पादयितः भूतेश सर्वेषां भूतानां नियन्तः देवदेव देवानामपि परमदैवत यथा मनुष्यमृगपतिसिंहीरूपादीनसौंदर्यसौशीलादिगुणगणो देवानामपि नेतृगुणोऽवर्तीयवर्तमान जगत्पते जगत्स्वामिन् वक्तुमर्हसीत्यनेनान्वयः १५ ॥

स्पष्टार्थं १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ — परमार्थप्रपा टीका ७

किं तु स्वयमेव आत्मना स्वरूपेण प्रमाणेन रागोचरमात्मानं वेत्थ ज्ञानासिद्धं नयत्वम् पुरुषोत्तमेति संबुद्धिः श्रुतिरपि एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुष इति भूतानि भावयते कल्पते यस्मिन्निति भूतभावन भूतेश पृथिव्यादि महाभूतस्वामिन् [illegible] विभूतयोऽग्रेषण

वनमालीटीका

स्वयमेवात्मोपदेशं विनैवात्मना स्वरूपभूतनित्यज्ञानेन निरतिशयानंतज्ञानबलैश्वर्यादिशक्तिमंतं वेत्थ अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमनेनैश्वर्यमहं कार्यं जानीयामिति शंकामपाकुर्वन्नेनैकेनेन बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम मद्रूपतया सर्वैवशमुक्तोऽत्र पुरुषाः प्रकाशयवानस्तेषामशक्यमपि पुरुषोत्तमस्यानवशक्यमिति भावः पुरुषोत्तमत्वमेव वचनाभिः संबोधयन्ने विवृणोति भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः पितापि कश्चिन्नेषत्याह हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः नियंतापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह हे देवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्य आराध्योपि कश्चिन्नपालयितेत्यत आह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितः एतादृशविशेषणविशिष्टस्त्वं सर्वेषां पिता गुरुः राजा नः सर्वप्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वाच्यं पुरुषोत्तमत्वेन वेत्तीति भावः १५ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

देवादीनां जन्यत्वेन परिच्छिन्नज्ञानत्वादज्ञानाभावः स्यादित्युक्तमिदानीमपरिच्छिन्नज्ञानत्वात्वा परिच्छिन्नस्वरूपादिकं स्वमेव वेत्सि नान्यैः तत्सर्वलोकव्यापनात्मिकाः स्वविभूतीर्माधिपत्वमेव वदेत्याह द्वाभ्यां स्वयमेवेति हे पुरुषोत्तम क्षराक्षराभ्यां पुरुषाभ्यामुत्तमोत्कृष्ट आत्मना स्वेनैव ज्ञानेनैवात्मानं स्वस्वयमेव वेत्थ वेत्सि अतस्त्वमेवात्मविभूतीर्वक्तुमर्हसीत्य

त्तरेणान्वयः एवकारेणान्ये देवदानवादयो न जानंतीति तेभ्यो ज्ञानातिशयद्यो
तनायेदङ्कारेणात्मानं निःसाकल्येन त्वमेव वेत्सीति सूचितं चतुर्भिर्वि
शेषणैः पुरुषोत्तमत्वं विवृण्वन्संबोधयति हे भूतभावन सर्वेषां चेतना
चेतनरूपाणां ब्रह्मादिस्थावरांतानां भूतानामुत्पादयितृणामपि भूतानां
भावनोत्पादयितः प्रकृतिकालकर्मादीनामपि भूतभावनत्वमस्ति
तेष्वतिप्रसंगं वारयन्नाह हे भूतेश सर्वेषां भूतानां चेतनानामचेतनानां चे
शानियंतः ननु भूतेशत्वेपि यदि शांतिकौस्त्यादिगुणैर्निरतिशयस्य पु
रुषोत्तमत्वं कथमिति चेत्तत्राह हे देवदेव देवानां सौंदर्यसौशील्यहा
स्यत्वादिगुणोत्कर्षमानानामपि देवस्त्वसाधारणगुणातिकांतिकारु
ण्यादिकल्याणगुणोत्कर्षात्तद्वृत्त्यधीनमानत्वं देवदेवत्वेपि यदि स्वको
नभवेन्नार्हितत्कथमिति चेत्तत्राह हे जगत्पते चेतनाचेतनरूपस्य जगतः
पतिः पालकस्तत्संबोधनेन तथा सर्वभूतोत्पादकः सर्वभूतप्रेरकः स
र्वदेवपूज्यः सर्वजगत्पालकस्त्वमेव पुरुषोत्तमो नान्य इति भावः १५

यतस्त्वं तेषां सर्वेषामादिरतो

मधुसूदनीटीका ९

कथं ज्ञानश्चातः

स्वयमेवान्योपदेशादिकमंतरेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपेण आत्मानं निरु
पाधिकं सोपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्चेतनः विषयतया सोपाधि
कं च निरतिशयैश्वर्यज्ञानादिशक्तिमत्त्वेन वेत्थ जानासि नान्यः कश्चित्
श्चैतेन मया कथमहं कथं जानीयामित्याशंकामपनुदन्स्वप्रेमोत्कर्षेण
बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तमेति तदपेक्षया सर्वेपि पुरुषा अपकृ
ष्टा एव अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव ज्ञानमेवेत्यभिप्रायः पुरु
षोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधनैः भूतानि सर्वाणि भा
वयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः पितापि कश्चिन्नेश इत
आह हे भूतेश सर्वभूतनियंतः नियंतापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह हे देव
देव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्यः आराध्योपि कश्चिन्न पालयिता तेन
पतिस्तत्राह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य
जगतः पालयितः एतादृशसर्वविशेषणविशिष्टस्त्वं सर्वेषां पिता स
र्वेषां गुरुः सर्वेषां राजा अतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वा
॥ ॥ ॥ अपुरुषोत्तमत्वं न वेत्तीति भावः [illegible]

सदानंदीटीका ११

यतस्त्वमेषां सर्वेषामपि नाचिंत्यगतिः प्रभुः स्वयमेवोपदेशादिमंतरे।
णात्मैव च १ प्रत्यक्चेतनस्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं जानासि वि
षयत्वेन तथा सोपाधिकं सर्वं २ त्वं सर्वातिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत
या जानासि नापरः कश्चित्वां ज्ञाता पुरुषोत्तम ३ समर्थोसि यतः सा
र्वेश्वरूपात्स्वदर्पत्वया अपकर्षाद्यतस्तेषामशक्यं ज्ञानमस्तीति ४ सर्व
भूतपिता सर्वोत्पादकत्वेन संमतः पितापि कश्चिदेव देवत्वेन सर्वनिया
मकः नियंता कश्चिन्नाराध्यस्त्वमाराध्यो दिवौकसां आराध्योपि न क
श्चित्स्यात्पालयिता तथा पतिः ५ त्वं तु वेदप्रणेता नाहितादेरुपदेश
तः पतिः सर्वस्य जगतो रक्षकत्वेन संमतः सर्वैरेतादृशैरेव विशि।
ष्टत्वं विशेषणैः सर्वेषां जनकः स्वामी गुरू राजा महेश्वरः ८ अतः
सर्वैः प्रकारैस्त्वमाराध्यः सर्वदेहिनां किं वाच्यं ते जगत्स्वामिन् पुरु।
षोत्कृष्टमङ्गते ९ १५ ॥

नीलकंठीटीका १२

हे भूतभावन भूतानां भावक १५ ॥ १५ ॥

आनंदीटीका [illegible]

ऊनस्त्वां देवा ऋषयश्च न विदुरि त्यत्र हेतुमाह ॥

रामकंठीटीका

स्वयमेवेत्यादि जगत्पते विश्वेश्वर तथा भूतभावन भूतानां चराचराणां
सत्त्वानां भावं वेद्यतापादनमात्रेणोत्पादक तथा तेषामेव यथेष्टवि
नियोगैकस्वतंत्रतया ईशस्वामिन् स्वयमेवात्मनात्मानं स्वरूपं वेत्थ
वेदकैकस्वभावत्वात्कथं वेद्यपदवीमन्यस्य देवादेर्व्रजसि सर्वहित
वैकस्य सर्वतस्य वेद्यनं तत्त्वं कस्यापि हृद्यस्तत्तो ह्योतोः १५ ॥

लासिकी [illegible]टीका

किं तर्हि ॥ अन्यादेशाबद्धयामं बोधयति हे पुरुषोत्तमेश्वर ईश्वरत्वे हेतुगर्भा
णि विशेषणान्याह हे भूतभावन चतुर्दशविधभूतोत्पादक हे भूते
श भूतानां यथेष्टं नियंतः हे देवानां देव उपासनीय हे जगत्पते विश्वा।
पालक त्वमात्मानमैश्वरं रूपं स्वयमेव नान्येन प्रयोजकेन आत्मनैव

त्थ
नतसाधनांतरेणत्वमेववे[त्थ] जानासिनान्यः एवकारःसर्वत्रसंबध्यतेन
तुतिष्ठतुभगवद्भिव्यक्तेर्महर्षिभिरप्यनवधृतायाअस्मादृशानामवबो
धनेआग्रहः किंतु विज्ञप्तिः योगस्याविकंपत्वहेतुभूतयोर्विभूतियो
गयोर्ममजिज्ञासास्तीत्याह १५॥

पंचोलीटीका

किंतर्हिस्वयमेवेति हेपुरुषोत्तम हेभूतभावन भूतानिभावय
तीतिभूतभावनः भूतेशदेवदेवजगत्पतेत्वमात्मानंनिरतिश
यंज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमंतमीश्वरंस्वयमेववेत्थजानासि १५

रत्नवीरसमिद्बोधिनी॥

परमार्थतस्तुस्वयमेवसर्वंजानासीत्याह स्वयमेवेति पुरुषोत्त
मादिसंबोधनं सर्वज्ञत्व प्रतिपादनपरम् अतस्त्वंस्वयमेवानन्यबो
द्धात्मानंस्वरूपमात्मनास्वसाधनेनैववेत्थजानासीति भवत्स्वरू
पपरिज्ञानेदेवादयोपिसमर्थानसंति अतोन्येस्मदादयःइति
स्वस्मिन्नपर्याप्तत्वमवधार्यभगवंतं प्रार्थयते वक्तुमिति १५॥

मधुभाष्य

१५॥

तोईसका फलित अर्थ क्याहै इस आकांक्षापर कहतेहैं किहे पुरुषो
त्तम आपही अपने कोजानतेहो और कोई तुमको नहीं जाने है यह
अति आदरसे वारंवार संबोधन देकहते है किहेभूतभावन भूतेश दे
वदेव जगत्पते इन सब सम्बोधनो से श्रीकृष्ण का पुरुषोत्तमत्वसाध
नकियाहै १५ ॥

दोहा

आपहि आपको जानहि तुम पुरुषोत्तम ईश हे देवदेव
जगतिपति भूतभावनभूतेश १५

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

शांकरभाष्यटीका १

वक्तुमिति वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमान् लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यस्मादस्मदृशामगोचरस्तवात्मा जिज्ञासितश्च तस्मात्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह वक्तुमिति दिव्यत्वमप्राकृतत्वं संभ्रमत्वयमत्वाचा हि आत्मन इति वक्तव्या विभूतीर्विशिनष्टि याभिरिति यद्यपि लोकान् पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यस्मात्त्वदन्यः कश्चित्त्वमेव वेत्थ न देवादयः तस्माद्वक्तुमर्हसीति या आत्मनस्तव दिव्या अप्राकृता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमेवार्हसि या याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थः [illegible] १६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

वक्तुमर्हसीति आत्मविभूतयो दिव्याः अप्राकृतास्तस्मात्त्वयमेव वक्तुमर्हसि १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

वक्तुमिति दिव्यास्त्वदसाधारणा या विभूतयो यास्ता स्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यंजयेत्यर्थः याभिस्त्वं ताभिर्विभूतिभिर्येर्नियमनविशेषैरुक्तैरिमान् व्याप्य तिष्ठसि १६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

विस्तरेण वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरिमान् लोकान् भूर्भुवः स्वरादीन् व्याप्य तिष्ठसि भो १६ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
द॰

57

वनमालीटीका ८

याभिर्विभूतिभिरिमान्सर्वाल्लोकान्व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवासाधारणा वि(भूति)भूतयो दिव्याः सर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव नः अशेषेण वक्तुमर्हसि १६ ॥

कृष्णमैवजयंतीटीका ९

ननु यद्देवादिभिरपि दुर्ज्ञेयं तत्स्वरूपं न ज्ञातं त्वं कथमिच्छसीत्याशंक्या। त्वद्विभूतिविषयिका मम जिज्ञासा न तु स्वरूपविषयिकेत्याशयेनाह वक्तुमिति हीति निश्चयेन (या) या दिव्याः देवस्य गायत्रीमंत्रप्रतिपाद्यस्य तवेमा दिव्या अप्राकृताश्चर्यरूपाः त्वदसाधारणभूता विभूतयः आत्मनः स्वस्य तव विभूतय ऐश्वर्याणि संति ता विभूतीरशेषेण सामग्र्याम एव वक्तुं कथयितुं अर्हसि योग्यो भवसि आत्मविभूतिज्ञस्त्वमेवास्तत्वात्त्वमेव वक्तुं जये समर्थः कास्ता विभूतय इत्यपेक्षायामाह याभिरिति याभिः संख्यावच्छेदशून्याभिर्विभूतिभिर्विशिष्टस्त्वमिमान्दृष्टश्रुतगोचरान् लोकान् स्वस्वतर्देशपरिमितान्व्याप्य नियम्य तिष्ठसि स्थितोसि १६ ॥

यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्या तव विभूतयस्तस्मात् ॥

मधुसूदनीटीका १० अवश्यं ज्ञातव्या। त्वत्तो

याभिर्विभूतिभिरिमान्सर्वान्लोकान्व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवासाधारणा विभूतयो दिव्याः असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ताः अशेषेण वक्तुमर्हसि १६ ॥

सदानंदीटीका ११

यस्मादन्येषां हि सर्वेषामशक्यास्ते विभूतयः ज्ञातव्या अवश्यमेतस्मात् याभिर्विभूतिभिः सर्वाल्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि तां न वै वनाः दिव्याः (भा॰) ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्तस्मात्त्वमेव च सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च वक्तुमर्हसि अशेषतः १६ ॥

नीलकंठीटीका १२

एवंस्तुतात्मनो नु भक्तिनमाह वक्तुमिति १६ ॥

आनंदीटीका

विभूतीः ज्ञानैश्वर्यादिविशिष्टभूतीः येन तावेतने पुरुषात्मनः प्रादुर्भावान्
[illegible] १६

रामकंवीटीका

आत्मनोविभूतीः स्वैश्वर्यविजृंभाः अशेषेणासाकल्येन वक्तुमर्हसि कथयि
तुं प्रसीदेत्यर्थः कीदृशीर्विभूतीः शुभाः सर्वस्य सदसद्विभागेन व्यवस्थित
स्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वेसति यत्र यत्र सर्गोया
याः शुभरूपाविभूतिस्तांतामादिशेत्यर्थः कास्ताविभूतयोयाभिरिमांलो
कांस्त्रिभुवनानित्वंव्याप्यातिष्ठस्यवर्तसे अत्र दिव्या आत्मविभूतयः इति
प्रथमांतपाठेकेचित्वदंतिते च यत्तच्छब्दाध्याहारेणाकांक्षापूरणयोगेनवा
समर्थयंति [illegible] १६

लाक्षिकी [illegible]टीका

यास्तवात्मविभूतयः आत्मतयैव विवृध्यत्वेन विशिष्टतया वाभवद्रूपाः
शक्तयोदिव्या अप्राकृताः संति ताः सर्वा वक्तुमर्हसि कथयितुं प्रसीदेत्यर्थः
कास्ता इत्याह याभिर्विभूतिरूपाभिः शक्तिभिरिमांल्लोकांस्त्रीन्दशभुव
नानिव्याप्यापित्वमेवेश्वरस्तिष्ठसि स्वस्वभावादप्रच्युत एव वर्तसे तदुक्त
मागमे शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते शक्तयोस्य जगत्कृत्स्नं
शक्तिमांस्तु महेश्वर इति [illegible] १६॥

पंचोलीटीका

यस्मात्त्वदभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवादयः तस्मात्वं वक्तुमर्हसीत्या
ह वक्तुमिति हि यस्मात् ता दिव्याः अलौकिका आत्मविभूतयः
स्वकीयमाहात्म्यविस्तारः अशेषेण साकल्येन वक्तुमर्हसि याभिः
विभूतिभिस्त्वमिमांल्लोकान् व्याप्य तिष्ठसि १६

रणवीरसमिद्धोधिनी

आत्मविभूतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा आत्मविभूतीः सर्वार्थसंग्रह
णेकात्मपितादिव्यादिवः स्वस्वरूपभूमेर्भवा अशेषेण वक्तुमर्हसि

याभिर्विभूतिभिरिमाँल्लोकानभिव्याप्यतिष्ठसि स्वसत्तावभासितमा
स्यभासकविभूत्यात्मकोसीतिभावः १६॥

मपुभाष्य

१६॥

जिस हेत तुमारा तत्व औ प्रभाव व्यक्ति तुमको छोड़ि देवादि भीनही
जानते इससे तुमारी जोअद्भुतः विभूति सो तुमारे ही कहने योग्यहै
कि जिन विभूतियों से तुम सकल लोकमे व्यापरहे होसो अपनी उ
न दिव्य विभूतियों को कृपाकरि के कहो जोमेरे मनका सन्देह जाय
१६ ॥

दोहा

तुमहि दिव्यविभूति निजसमर्थहि कहनकेयोग होवें स्थित
जिहभूतिसें तुमइहव्यापहुं लोग १६

59

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

शांकरभाष्यटीका १

कथमिति कथं विद्यां विजानीयामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन् मया ॥ १७ ॥

च भावेषु

आनन्दगिरिकृतटीका २

किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छतीत्याशंक्य ध्यानसौकर्यं प्रकारप्रश्नेन फलं कथयति कथमिति योगो नाम ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति योगिन् सर्वज्ञ हे योगिन्नहं त्वा विद्यां त्वा केन प्रकारेण सततमनुसन्धानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः प्रश्नान्तरं श्लोकेनाह केषु केष्विति चेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहुवचनं १७

कथनप्रयोजनं दर्शयन्प्रार्थयति

स्वामिकृतटीका ३

कथमिति त्वामहं हे योगिन् कथं कैर्विभूतिभेदैः सदा परिचिन्तयन् त्वामहं विद्यां जानीयां विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि १७ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

कथं विद्यां विजानीयां भावेषु पदार्थेषु १७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

किमर्थं नन्वप्रकाशानामित्यपेक्षायामाह कथमिति अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन् भवन्तं त्वां सदा परिचिन्त… पिन्नहं तः परिचिन्तनीयं त्वां परिपूर्णं स्वर्यादिकगुणयोगं च कथं विद्यां सर्वोत्कृष्टज्ञानादिभावव्यक्तिरिक्तेषु केषु केषु भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योऽसि १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

योगिन्निति विस्मयस्यैश्वर्यं तावद्यद्विरूपाणां स्थितमहं कथं केन प्रकारेण विद्यां जानामि केषु केषु भावेषु स्वकीयं वा मस्थलेषु मया चिन्त्योऽसि तत्त्वं भवद् दर्शनेन तव स्मरणं भविष्यतीत्यर्थः १७ ॥

वनमालीटीका ८

किंप्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह कथमिति द्वाभ्यां योगो निरतिशयैश्वर्या दिशक्तिः सोस्यास्तीति हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन् त्व न्महद्विभूतेषु मां ध्यायन् त्वां सम्यगित्याह केषु केषु भावेषु चेतनाचेतना त्मकेषु त्वद्विभूतिभूतेषु मया चिंत्योसि हे भगवन् १७ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

ननु विभूतिकथनस्यैव किंवा प्रयोजनं तस्मादित्यपेक्षायामाह कथंविद्या मिति हे योगिन् निरतिशयाचिंत्यानंतज्ञानैश्वर्यादिशक्तिरस्यास्तीति त था हे निरतिशयाचिंत्यानंतज्ञानैश्वर्यादिशक्तिशालिन् यद्वा योगमा याशक्तिरस्यास्तीति हे योगिन् योगमायाशक्तियोगिन् यद्वा प्रथमानो ये योगिनस्तेषां भक्तियोगो यस्यास्तीति योगी अहं प्रपदि मितेश्वर्यं वंतं वा योगिनं सदा सर्वस्मिन्काले सर्वावस्थायां वा परिचिंतयन् ध्यायन् चिंतयि त्वं अहं तः सन्निम्यर्थः अहमल्पज्ञो निरतिशयैश्वर्यादिकमनंतकल्या णगुणयोगं च चिंतनीयं त्वां कथं केन प्रकारेण विद्यां जानीयां च पुनः हे भगवन् निरतिशयैश्वर्यधर्मयशःश्रीज्ञानवैराग्यनिधे केषु केषु भावे षु पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेषु च केषु त्वद्विभूतिभूतेषु चेत नाचेतनात्मकेषु पदार्थेषु मया त्वं ज्ञेन त्वत्प्रपन्नेन त्वत्कृपया त्वं चिंत्यो ध्येयोसि यत्तद्भगवंतं वदेत्याशयः १७ ॥

मधुसूदनीटीका १०

किंप्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाभ्यां ॥ योगो निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोस्यास्तीति हे योगिन् निरतिशया ज्ञानैश्वर्यादिशक्तिशालिन् अहमतिस्थूलमतिः सदेवादिभिरपि ज्ञातमशक्यं कथं विद्यां जानीयां सदा परिचिंतयन् सर्वदा ध्यायन् नत्व मद्विभूतिषु मां ध्यायन् त्वां सम्यगित्याह केषु केषु भावेषु चेतनाचेतना नात्मकेषु वस्तुषु त्वद्विभूतेषु मया चिंत्योसि हे भगवन् प्रभो १७ ॥

सदानंदीटीका ११

योगिन् हे अतिशयैश्वर्यशक्तिशालिन् जगद्गुरो अतिस्थूलमतिस्त्वाहं देवाद्यैरपि सर्वथा अशक्यं संपरिज्ञातुं जानीयां कथमीदृशं सदा ध्यायंस्तथा के षु केषु चिज्जडवस्तुषु त्वद्विभूतिस्वरूपेषु चिंत्योसि भगवन्मया २ १७

नीलकंठीटीका ॥१७॥

योगैश्वर्येण तद्वन् हे योगिन् त्वां कथं च मे वदन्याविद्यानकथमपीति ।
विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कतिपयेष्वेवस्थानेषु भगवंतं चिंतयि
ष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिध्यर्थमित्याशयेनाह केष्विति ॥१७॥

विभूतिज्ञाने प्रयोजनमाह ॥ ज्ञानेदीटीका

योगिन्निति योगः सर्वस्मिन् जगति प्रोक्तेनोतप्रोतत्वायेन सर्वं धीयस्त
तस्यामंत्रणम् भवंतीति भावाः अचेतनाचेतनाः प्राणिनस्तेषु ॥१७॥

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह ॥ रामकंठीटीका

हे भगवन् सर्वज्ञत्वादिगुणैकाश्रय तथा महायोगिन् नन्यसाधारणम
माध्यकनिष्ठत्वामेवंरूपं कथं केन प्रकारेणाहं परिचिंतयन् तत्स्मरन् वि
द्यां जानीयां केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया चिंत्योसि ध्यातव्योसि ॥१७॥

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह ॥ लासिकी [illegible]टीका

हे योगिन् भेदवैविध्यविस्फारे सत्यपि योगेनात्मसमाधानेन नित्या
विभक्त अहं सदा परिचिंतयन् आत्मानं प्रत्यवमृशन् त्वामीश्वरं कथं वि
द्यां स्वात्मतयोपलभेय प्रकारमेव विवृणोति केष्विति केषु केषु भावे
षु विभूतिरूपेषु पदार्थेषु मया चिंत्योसि तत्प्रकारमुपदिशेत्यर्थः [illegible] ॥१॥

पंचोलीटीका

कथनप्रयोजनमेव प्रार्थयते द्वाभ्यां कथमिति हे योगिन् अ
हं त्वां सदा परिचिंतयन् कथं विद्यां कथं जानीयां हे भगवन् के
षु च भावेषु पदार्थेषु चिंत्योसि ध्येयोसि ॥१७॥

रसवीरसमिद्धापिनी ॥

इदानीं विस्तरेण विभूतिकथनस्य प्रयोजनमाह कथं विद्यामि
ति योगिन्निति योगः स्वसामर्थ्यं तद्विद्यते यस्य तत्संबोधनं स
दा नित्यं कालांतरेऽपि चिंतनीयत्वात् अहं परिचिंतयन् स्वरूपला
भमननुभवन्नेव त्वां यथा यथार्थ्यं कथं कया उपासनया विद्यां जानी

यामिति प्रार्थनापूर्वकः प्रश्नः अपिच भगवन्मया केषु केषु भावेषु चिंत्योसि काभिः काभिस्त्वं दैवादिषु सर्वगत देवतिर्यङ्नरस्थावरविशिष्टमूर्तिभिश्चिंत्योभिध्येयोसीत्यर्थः ॥१७॥

मधुभाष्य

१७॥

इससे अर्जुनअपने कहने का प्रयोजन देखलाय कर प्रार्थना करते है कि हे योगिन श्रीकृष्ण मै तुमको किसप्रकार हे तुम्हारी विभूति भेदके द्वारा निरंतरभावना करि जानने सकोंगा और भिन्न भिन्न विभूति मे चिंतनीय तुम कौन कौन पदार्थ मे मेरी भावना के योग्य हो अर्थात किस किस वस्तु मे तुमैं हम जाने ९ ॥

दोहा

हे योगी तुमहूं सदा कैसें जानहूं मैं करध्यान किह किह भाव विषें मोहि चिंतनीय भगवान १०॥

62

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः
कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेमृतं १८ ॥

शंकरभाष्यटीका १

विस्तरेणेति विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्य शक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येय पदार्थानां हे जनार्दन अर्दतेर्गतिकर्मणो रूपं असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतं १८ ॥

आनंदगिरिविरचितटीका २

प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपं तदनुवादयति असुराणामिति प्रकारान्तरेण पदार्थमनुवादयति अभ्युदयेति तत्पूर्वमेव सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं च त्वया दर्शितं तत्किमिति पौनरुक्त्यमित्याह भूय इति अमृतममृतस्वाद्यमित्यर्थः १८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तदेवं बहिर्मुखेपि चित्तेन तत्तद्विभूतिभेदेन तच्चिन्तनं यथा भवेत् तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हि यस्मात्त्वद्वाक्यामृतं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति १८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

विस्तरेणात्मनो योगविभूतिविस्तारममृतं १८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

विस्तरेणेति अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इत्यादिना संक्षेपेणोक्तं तव सृष्ट्यादियोगं विभूतिं नियमनं च भूयो मे विस्तरेण कथय त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यं शृण्वतो मे अमृतं पिबत इव तृप्तिर्नास्ति अपि स्वाद्यमानं मिष्टमेव विदितं त्वभिप्रायः १८

श्री॰ गी॰ टी॰ द॰

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थं १८ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

पूर्वं सामान्यतः सप्तमादिषु कथितापूर्वपरं तु भूयः विस्तरेण कथय यानस्ते वचनामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति [illegible] ॥

वनमालीटीका ८

आत्मनस्तव योगं सर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं संक्षेपेण सप्तमेनवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनैर्याच्यस इति हे जनार्दन अतो ममापि याचनमुचितमेव वक्तव्यः पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह तृप्तिः रलंप्रत्ययो नास्ति हि यतः शृण्वतः श्रवणेन पिबतस्त्वद्वाक्यममृतं अतस्त्वद्वाक्यमित्य[illegible] तुत्तेरपकृत्य तिशयोक्तिरूपसंकरो यं माधुर्यातिशयानुभवेनोक्तदातिशयद्युतकि १८ ॥

कृष्णवैजयंतीटीका ९

ननु पूर्वस्मिन्नध्याये [illegible]पि समव्याख्यातेत्यादिना सर्वाधंतनकल्याणगुणः योगः [illegible]ः पर [illegible]त्यादिना विभूतयश्च संक्षेपतया कथिताः पुनः किमिच्छसीति चेत्तत्राह विस्तरेणेति हे जनार्दन आत्मनः स्वस्य योगं अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादिना जगत्कर्तृत्वादिगुणयोगं विभूतिं मत्तः सर्वं प्रवर्तत इत्यादिना नियमनं च यत्संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण भूयः पुनरपि कथय हि यस्मात्त्वद्वचनरूपममृतं शृण्वतः श्रवणरसनया पिबतो मे मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति अत्र त्वद्वचनमित्यत्र केरपह्नुतिरलंकारः अनेनोक्तं तथाहितलक्षणाश्रुत[illegible]मारोपयितुं तत्व्यापास्तिरपह्नुतिः १८ ॥

मधुसूदनीटीका ९

अतः आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं च ध्यानालंबनं विस्तरेण पुनः कथय संक्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः कथय सर्वैः जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यस इति हे जनार्दन अतो ममापि याचनमुचितमेव वक्तव्यः पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह तृप्तिः अलंप्रत्ययो नास्ति

63

मे
हियस्मात् शृण्वतः श्रवणेन पिबतस्त्वद्वाक्यममृतममृतवत्स्वा
देपदे स्वादु स्वादु अमृतवद्वाक्यमित्यनु[illegible]क्तेरपहृत्यतिशयोक्तिरूपक
मेकरोयं माधुर्यातिशयानुभवेनोत्कंठातिशयं व्यनक्ति
१८ ॥

सदानंदीटीका १८

आत्मनस्तव योगं तं सार्वज्ञ्यादिनिरंकुशं ऐश्वर्यातिशयं तद्वद्विभूतिं
ध्यानगोचरां । संक्षेपेण प्रागुक्तामसमेनव मेनया पुनर्देवेश
कथय विस्तरेणाधुना स्फुटं याच्यसे त्वं जनैः सर्वैर्भोगमोक्षप्रयोजनैः
अतो ममापि याच्ञेयं सर्वेषां वाचितान्यपि कथं न पुनरुक्तस्य किमर्थं
याचसे शृणु तद्वाक्यममृतं यस्माच्छ्रोत्रेणापिबतो मम नास्त्यलमा
लयेनेच्छाविच्छित्तिः स्वादुतवत्परं माधुर्यातिशयादेव तद्वाक्यमिति
तेषितं उत्कंठातिशयेनोक्तममृतं चेति केवलं १ १८ ॥

नीलकंठीटीका १८

योगं वैश्वरूप्यं विभूतिं ध्यानालंबनं अमृतं अमृतस्य मोक्षस्य सा
धनं १८ ॥

आनंदीटीका ~~[illegible]~~ १८ स्पष्टार्थः

रामकंठीटीका

अतः प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चेत्यं जगदाभासलक्षणां स्वैश्वर्य
विजृंभां विस्तरेणावैतत्त्वेन मह्यं भूयो बहुतरं कथयादिश यस्मादेतत्
स्वरूपप्रतिपादनलक्षणममृतं स्वथावमं शृण्वतो मे श्रवणाभ्यां पिबत
स्तृप्तिः संतोषो नास्ति [illegible] १८ ॥

लासिकी ~~[illegible]~~टीका

अतः हे जनार्दन आत्मनो योगमैश्वररूपसमाधानं पूर्वमुक्तमपि भूयः पुन
र्वैतत्त्वेन मह्यं कथय तथा विभूतिमैश्वरध्यानालंबनभूतां विस्तरेण
मह्यं कथय ननूक्तस्यार्थस्य किं भूयः कथनेनेत्यत आह हियस्मात् ।
मम श्रवणाञ्जलिकाभ्यां त्वद्वाक्यामृतं पिबतस्तन्निरलंबुद्धिर्नास्ति [illegible]
[illegible] १८

गी॰
टी॰
८

64

पंचोलीटीका

तदेवं बहिर्मुखचित्तेन तत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिंत्यैव यथा भ-
वेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति हे जनार्दन भूयः
पुनरपि आत्मनो योगं ऐश्वर्यं सामर्थ्यं ध्येयं पदार्थानां विस्ता-
रं कथय हि यस्मात्मे मम त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतं शृण्वतः
तृप्तिर्नास्ति १८

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथ भगवतो विभूतिमहुक्वामृतं पिबतोऽर्जुनस्य तृप्तिमसाध-
न देवकां प्रार्थनामाह विस्तरेणेति जनार्दनेति जनैर्यर्थते
याच्यते इति यत्तत्संबोधने आत्मनो विभूतिमैश्वर्यं योगं सा-
मर्थ्यं च भूयो विस्तरेण कथय यद्भुवणैर्नैव तृप्तः स्यामिति
हि हे तैयतो भवदुक्वामृतं पिबतो मम तृप्तिर्नास्तीति १८

मधुभाष्य

१८॥

भाषाअनुवाद टीका १८

चित्तकी वृत्ति बहिर्मुख होने पर भी उस समै तुमारी विभूतियोंके द्वा
रा जिसप्रकार तुमारा चिंतन होय ऐसी उपाय विस्तार से कहो यह अ
र्जुन पूछते है कि तुमारा सर्वज्ञत्व और सर्व शक्तिमत्व आदि स्वरूपजोयो
ग का ऐश्वर्य और संपूर्ण विभूति जोहै सो सब हे जनार्दन विस्तार से पु
नवीर कहो क्यों कि आपके अमृत स्वरूप वचन श्रवणकरते हुये भीमे
रामन तृप्त नही होताहै १८ ॥

दोहा

विस्तरसें निजयोगको विभूति जनार्दन मोहि कथन करो
नहि तृप्ति सुनहोउं वचामृत कोहि १८ ॥

65

श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्या।
त्मविभूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्त
रस्यमे १९ ॥

शांकरभाष्यटीका १

हंतंतइति हंतेदानींते तव दिव्यादिविभवाआत्मविभूतयः आत्मनोम
म विभूतयोयास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतोयत्र यत्र प्रधानायाया
याविभूतिस्तांतां[1] प्रधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ अशेषतस्तु वर्षश
तेनापिनशक्यते वक्तुमतोनास्त्यंतोविस्तरस्यमे विभूतीनामित्यर्थः १९

[1] प्रधानां

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रश्नद्वयंविश्रमयितुं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हंतेत्यनु
मतिं आवर्ये विस्तारस्यावच्छिन्ने काले दर्शयति इदानीमिति दिविभव
त्वमप्राकृतत्वमस्मदगोचरत्वं वाक्यान्तर्य द्योतयति यास्ताइति सर्ववि
भूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तं यत्रेति किमित्यनवशेषतोविभूतयोनो
च्यंते तत्राह अशेषतस्त्विति नच हेतुमेतदिति १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंप्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हंतेत्यनुकंपासंबोधने दिव्याममया
विभूतयस्ताः प्राधान्येनतेभ्यंकथयिष्यामियतः अवांतरविभूतिवि
स्तरस्यमदीयस्यांतोनास्तिइत्यतः प्रधानभूताःकतिचिद्दर्शयिष्यामि १९

पैशाचभाष्यटीका ४

श्रीभगवानुवाच हंततेप्राधान्यतः प्राधान्यात् १९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रीभगवानुवाच हंततिहेकुरुश्रेष्ठमदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्रा।
धान्यतस्तेकथयिष्यामिप्राधान्यशब्देनात्रकार्त्स्न्यंविवक्षितः शुश्रूषसांत्वा।
त्वमितिवचनेनजगत्कृत्स्नाः कात्स्न्येनविभूतीर्वक्ष्यामिविस्तरेणावा
क्तंश्रोतुंचनशक्यतेतासामानंत्यात् विभूतिमत्तानाम नियाम्यत्वंसर्वेषां
भूतानांब्रह्मादयः स्थिरविधाभावामत्तएवभवंतीत्युक्ता एतांविभू
तिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः इतिप्रतिपादनात् तत्रयोगशब्दोनिर्दि

श्री॰ गी॰ टी॰ द॰

हृतनस्य वर्त्यतमिति श्रुतस्य अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विता इति श्लोकेन च सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मनया वस्थानात् [illegible] [illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

श्रीभगवानुवाच स्पष्टार्थं हंत ते कथयिष्यामि यत्तां शोनस्थितो जगत् इत्यंतो [illegible]

तत श्रीभगवानुवाच उपक्रमते ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

हंतेति हंतेत्यादरेणानेन ये दिव्या आत्मविभूतयः प्राधान्येनानुरूपास्ते ते कथयिष्यामि हि यस्मात्कारणात् भो कुरुश्रेष्ठ मे विस्तरस्यांतो नास्ति १९ ॥

[illegible] ॥

वनमालीटीका ८

उत्तरमाह हंतेति हंतेत्यनुमतौ त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलो भूरित्यर्जुनं समाश्वासयन् देवकीनंदनः आरभते कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभूतीर्या दिव्या हि प्रसिद्धा आत्मनो मम असाधारणा विभूतयः हे कुरुश्रेष्ठ विस्तरेण कथनमशक्यं यतो नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूतीनां अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः १९ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

एवमर्जुनेन प्रार्थनया प्रसन्नतां प्राप्तः सारथिः श्रीभगवानुवाच हंत ते कथयिष्यामीति हंतेत्यनुमतौ त्वत्प्रार्थितं सर्वमहं करिष्ये व्याकुलत्वं मा भवति पार्थं समाश्वासयन् देवकीनंदनः आरभत इत्यर्थः हे कुरुश्रेष्ठ या दिव्याः देवस्य मम असाधारणभूताः आत्मविभूतयः ममैश्वर्यरूपाः सर्वनियामकताद्युपाताः प्राधान्यतः प्राधान्येन तत्त्वेनोत्कर्षः सूचितः कथयिष्यामि मद्विभूतीनामसंख्येयः प्रधानभूतास्ता एव वक्ष्यामीत्यर्थः ननु मुख्या गौणीश्च सर्वा एव विभूतीः कथं न वदसीति चेत्तत्राह नास्तीति मे ममैश्वर्यवतः सर्वेश्वरस्य सर्वात्मनो विभूतीनां विस्तरस्य असंख्येयस्यांतोऽवधिर्नास्ति अनंतस्य वस्तुनोऽन्तवक्तुमशक्यमित्यर्थः १९ ॥

मधुसूदनीटीका १० अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥

हंतेत्यनुमतौ यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलो भूरित्य
र्थं तेन समाश्वासयन्देवकीनंदन आरभ्यते कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभू
तीः या दिव्या हि प्रसिद्धाः आत्मनो मम असाधारणा विभूतयः हे कुरु
श्रेष्ठ विस्तरेण तु कथनमशक्यं यतो नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूती
नाम् अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः १९ ॥

सदानंदीटीका १९

परमोत्कंठितं पार्थं विश्रमयितुमीश्वरः श्लोकवाक्यं तत्समस्तं करु
णानिधिरादरात् । हंतेत्यनुमतौ हंत यत्त्वया प्रार्थितं किल तत्करि
ष्यामि मा भूस्त्वं व्याकुलो मतिविक्लवः इत्यर्थं तेन समाश्वास्य कृष्ण आ
रभते हि तत् मम असाधारणा दिव्याः प्रसिद्धा या विभूतयः २ अश
क्या विस्तराद्वक्तुं नास्त्यंतो विस्तरस्य मे अतः प्रधानभूतास्ता विभूतीः
काश्चिदेव हि तुभ्यं संकथयिष्यामि कुरुश्रेष्ठ यतो भवान् १९ ॥

नीलकंठीटीका १९

अथोत्तरं श्रीभगवानुवाच हंतेति हंतेदानीं हंतेत्यनुमतौ वा दिव्याः
असाधारणत्वेनातिश्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धाः या आत्मविभूतयस्ताः कथयामी
ति योजना प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन विभूतय इह प्राधान्येन
योगस्तत्स्वरूपेणैव वाच्यते तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः अन्यथा
योगं विभूतिं च कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं
भगवतः स्यात् नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेन
नानुषंजनीयं १९ ॥

ज्ञानेदीटीका

दिव्यां मानुषीं बुद्धिमतिक्रांताः तत्र यावत्प्रथमं पंचमात्मस्वरूपं पर
मां विभूतिमाह १९

तथैवमभ्यर्थितो भगवानुवाच ॥

रामकंठीटीका

हंत अभ्युपगमे वाक्यं यथा अनुष्ठिताः शुभाः स्वविभूतीस्तुभ्यं वक्ष्यामि
किंतु प्राधान्येन चेतनाचेतनपदार्थेषु पर्यंतवर्गभेदविभेदितेषु यत्र

गी॰
टी १०

वर्ण्यया याः काश्चित्प्रधानत्वाद्व्याप्तिशालिनी विभूतिस्तास्ता वक्ष्यामि यतो
मद्विभूतीनां विस्तरस्य विततत्वस्यांतो निष्ठा न विद्यते न त्विदानीं नाना
विभूतिकथनप्रस्तावनस्यांतेऽप्यभिधायिष्यमाणां परमार्थस्वरूपलक्ष
णां परां विभूतिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह १९ ॥

67

अथैवं विज्ञप्तः श्रीभगवानुवाच ॥ [illegible]टीका

हंतेत्यभ्युपगमे बाढमित्यर्थः हे कुरुश्रेष्ठ या विभूतयो दिव्यास्त्वयाशु
श्रुषितास्तास्तुभ्यं बाढं कथयिष्यामि किंतु प्राधान्येन यतो मद्वि
भूतीनां विस्तरस्यांतो न विद्यते अतः प्रधानभूताः काश्चिद्विभूती
र्वक्ष्यामीत्यर्थः यस्य सर्वेश्वरस्वरूपव्याप्तिश्रवणमिति लोपासेऽहमिति तांव
जिज्ञासति तं प्रत्ययं विभूतियोगोपदेशः येन तैलबिंदुविसारणा
वच्छनकैः सर्वत्र व्याप्तिमुपलभते ये स्वरयोगस्य विभूतिसमुच्चया
येन षष्ठस्याध्येकादशोध्याये प्रापयिष्यमाणा वादिह केवलो विभू
त्युपदेशाय वाङ्गीकृतो भगवता [illegible]

१९

पंचोलीटीका

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हंतन इति हे कुरुश्रेष्ठ हे
त इदानीं ते दिविभवाः दिव्या आत्मविभूतयः आत्मनो मम मा
हात्म्यं विस्तारः प्रधान्यतः कथयिष्यामि मे मम विस्तारस्यां
तो नास्ति १९

राणवीरसमिद्बोधिनी ॥

अथार्जुनमुपदिशन् भगवानुवाच हंतेति हंत हर्षे तु कं
पायां वा कारुभविषादयोरित्यनुशासनात् तथा च हर्षाद्धि
दिव्या अपूर्वदृष्टा असाधारणा विभूतयस्तास्वपि प्राधान्येन यास्ता वि
भूतीस्ते कथयिष्यामि अत्र कुरुश्रेष्ठेति संबोधनपदं कुरुष्व तु

कंपितत्तायोतनार्थं दिव्याविभूतयोमत्स्वैरपि विस्तरेणमयापि
पूर्वार्थेसंग्रहेणश्रुताइति तत्तुनककैो किमाश्चर्यमित्याशंक्या
ह नास्तीति यतो ममविस्तरस्यविभूतिप्रतानस्यांतोमर्यादानास्त
तोनपुनर्वचने किंतु तासुचप्राधान्येनयाविशिष्टाविभूतयस्ता
हिस्तरेषुनाप्राधान्यतः कथ्यतेइतिवाहिषयामदन्तकंपानान्य
विषयेति संबोधनपदेन योत्यतेइति १९॥

मधुभाष्य

१९॥

भाषाअनुवाद टीका १९

जव अर्जुन ने ऐसी प्रार्थना किया तव भगवान कहते है कि हे कुरुश्रेष्ठ अर्जुन मेरी जो दिव्य विभूती है सो तुमको भली प्रकारसे कहूं गा औ विस्तार से कहने को तो मेरी विभूतियो का अंत: [illegible] [illegible] नही है इसमे प्रधान प्रधान जो है सो सव कहूंगा १९॥

दोहा

और कहित हों तोहि निज दिव्य विभूति जोय कुरुश्रेष्ठ माया न मम अंत न विस्तर कोय १९॥

68

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च २०

शांकरभाष्यटीका १

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः घनकेश इति वा सर्वेषां भूतानां आशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च एवं च ध्येयोऽहं २०॥

आनंदगिरिकृतटीका २

विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रीमदर्जुनस्य मनःसमाधानार्थं प्रश्नयते तत्रेति सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्वक्ष्यमाणं प्राक्तस्मिन् समाधानं च कर्तव्यमेवेत्याह तावदिति आशेरतेऽस्मिन् विपाककर्मपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह तदशक्तेनेति वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किंचित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशंक्याह यस्मादिति सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वं मन्त्रेऽपि तेनान्यस्य कस्यचित् कारणस्यादित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः उक्तध्यानाशक्तेर्ध्यावक्तव्यं विभूतियोगमुपदिशति एवं चेति तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य ध्येयत्वं २०॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र प्रथममैश्वरं रूपं कथयति अहमिति हे गुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेष्वन्तःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माहं आदिर्जन्म मध्यं स्थितिः अन्तः संहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः २० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अहमात्मेति गुडाः पिंडीकृताः केशा यस्य गुडाकेशः सर्वाणि भूता-
न्याशयो यस्य स सर्वभूताशयः २० ॥

इममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं स **रामानुजभाष्यटीका ५** र्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति स्पष्टमाह ॥

अहमिति सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामाशये हृदये अहमात्म-
तयावस्थितः आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मनाधारो नियंता
शेषी च तथा च वक्ष्यते सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
मपोहनं च ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूता-
नि यंत्रारूढानि माययेति श्रूयते च यः सर्वेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योंऽत-
रो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यंतरो यमयति एष त आत्मांतर्याम्यमृत इति स त आत्मांत-
र्याम्यमृत इति च एवं सर्वभूतानामात्मतयावस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चां-
तश्च तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः एवं भगवतः स्वविभूतिभू-
तेषु सर्वेष्वात्मतयावस्थानेन तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशं हेतुं
प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान्सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति भगवा-
नात्मतयावस्थिते हि सर्वेषां शब्दानामात्मन्येव पर्यवसानमिति यथा देवमनुष्य-
पक्षिवृक्षादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयंतस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यं-
ति तथा भगवतस्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्य-
निबंधनमिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यते न तदस्ति विना यत्स्यान्म-
या भूतं चराचरं सर्वेषां स्वेनाविनाभाववचनात् अविनाभावश्च निया-
म्यतयेति मत्तः सर्वं प्रवर्तत इत्युपक्रमे उदितं २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः २० ॥ ॥ ॥ ॥

अथ विभूतिरूपेण तावत्स्वकीयं मू **परमार्थप्रपाटीका ७** लभूतं स्वरूपमाह ॥

अहमिति समासेन भो गुडाकेश जितनिद्र अनादिर्मामानोऽप्यहमात्मा
हिरण्यगर्भोपजीव्यः किंभूतः सर्वभूताशयस्थितः सर्वाणि महाभूता-
नि विद्यन्ते यस्मिन्निति सर्वभूतो विराट् तदाशये त्वं लिंगदेहरूपेण स्थि-
तः अतस्तन्नाभावप्येकमर्पितमित्यादिश्रुतयः आप्तुरूपिता एव अथ

तदेवाह अहमेव भूतानामादिर्मध्यमन्तश्च मध्य एव भूतानां जन्मस्थि-
तिलयाः सलिले तरङ्गाणामिव भवन्ति [illegible] २०॥

वनमालीटीका ८

नच तावत्त्वन्माथिकारिणां मुख्यचिन्तनीयं स्वरूपं अहमिति सर्वभूता-
नामाशयेहृदेशेन्तर्यामिरूपेण स्थितोहं सर्वेषां शरीरावासुदेवश्चिन्त्यः अहमे-
वादिश्चोत्पत्तिहेतुर्भूतानां अन्तश्च नाशकः मध्यं चेतनवर्गाणामुत्पत्ति-
स्थितिनाशकर्तृत्वेनाहमेव मध्ये स्थितश्चेत्यर्थः २०॥

ऊहमवैजयन्तीटीका ९

एवं स्वविभूतिवक्तुं प्रतिज्ञायेदानीं स्वस्य सर्वात्मत्वविभूतिष्वात्मत्वेनाव-
स्थानेन तत्सृष्ट्यादेः कारणत्वेचाह अहमात्मेति हे गुडाकेश जितनिद्र स-
र्वभूताशयस्थितात्मा सर्वेषामदात्मीयरूपाणां भूतानां चेतनाचेतनात्मका-
नां महद्विभूतिभूतानामाशये हृदि च ये स्थितो यत्तत्तदात्मतयावस्थितस्तस्या-
त्माहमेवाहमर्थाभिन्नरूपः सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिगतस्वा-
द्वावाच्य आत्मात्मलेयो वासुदेवः स एव आत्मत्वेनाम तत्तदाधारत्वे सति
तत्तद्व्यापकत्वे सति तत्तत्स्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वे सति च समनाश्रयताभिन्नात्मभू-
मितभिन्नात्मत्वस्य लक्षणेन तदाधेयत्व तन्नियम्यत्व तद्व्याप्यपरतन्त्रत्व समना-
श्रयतासमानाधिकरणस्य धर्मस्य तत्वाचेतनात्मकं जगद्ब्रह्मणः सकाशात्स्व-
रूपेणाभिन्नमपि आधारत्व नियन्तृत्व व्यापकत्व स्वतन्त्रत्वादिभ्यो ब्रह्मलक्ष्मी-
भ्योः एषु क्रियेद्भवेदतो ब्रह्माभिन्नाभिन्नविशेषं भवतीति भगवतोऽभिप्रा-
यस्सूचितः एवं स्वस्य सर्वभूताशयावस्थानेन सर्वात्मत्वमुपपाद्येदानीं
सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनापि सर्वात्मतामाह अहमादिरिति भूतानां महद्भू-
तिरूपाणां ब्रह्मादिस्थावरान्तानामहमादिः सृष्टिकर्ता निमित्ताभिन्नो-
पादानकारणमहमेवेत्यर्थः अहं सर्वस्य प्रभवः इत्युक्तत्वात् च तथा सर्वे-
षां भूतानामहं मध्यं पालनकर्ता च तथा सर्वेषां भूतानामहमेवान्तः संहा-
रकर्ता जन्माद्यस्य यतो यतो वा इमानि अहं सर्वस्य जगतः एवकारेण ब्रह्म-
११४ रुद्रयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं तदायत्तरूपस्य ममैवाधीनं तत्तत्वान्तं तस्य प्र-
कं यतस्तयोरपि सृजत्यात्मश्रवणात् तथा चश्रुतयः नारायणाद्ब्रह्मा जाय

तत्र प्रथमं तावन्मुख्यं
चिंतनीयं शृणु

तेनानारायणाद्रुद्रो जायते यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि
णोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इत्या
द्य इति सूचितं चकारेण कालकर्मस्वभावं सूचितम् २०॥

मधुसूदनीटीका ९

सर्वभूतानामाशये हृदेशे अंतर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च
स्थितस्तात्मा चैतन्यानंदघनस्त्वया हं वासुदेव एवेति ध्येयः हे गुडा
केश गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रियः हे जितनिद्रियेति ध्याना
सामर्थ्यं सूचयति ~~एवं ध्यानासामर्थ्ये तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि का~~
~~र्याणि तत्राप्यादौ ध्येयं जितनिद्रियः हे जितनिद्रियेति ध्यानसामा~~
~~र्थ्यं सूचयति~~ एवं ध्यानासामर्थ्ये तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि कार्याणि
तत्राप्यादौ ध्येयमाह अहमादिश्च उत्पत्तिः भूतानां प्राणिनां चेतनाचे
तनलोकैर्ध्यवहृमाणानां मध्यं च स्थितिः अंतश्च नाशः सर्वचेतना
वर्गाणामुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण तत्कारणरूपेण वाहमेव ध्येय
इत्यर्थः [illegible]
[illegible] २०॥

सदानंदीटीका ९

तत्रादौ चिंतनीयं यत्तत्कथ्यते तत्प्रथमं शृणु हृदेशे सर्वभूतानामंतर्या
मितया स्थितः प्रत्यगात्मात्मना चैव परानंदघनोच्युतः त्वयैवं वा
सुदेवोहं ध्येयो नित्यं प्रमाजिता १ चेतनानां समस्तानामुत्पत्तौ हं जन्म
कारणं मध्ये स्थितिर्लये नैव मत्तोन्यत् किंचन २ सर्वचेतनवर्गा
णां जनिस्थितिलयात्मना तत्कारणात्मना वाहमेव ध्येय इतीरितः
२०॥

नीलकंठीटीका ९

संक्षेपेण योगमाह अहमिति हे गुडाकेश हे जितनिद्र घनकेश इति वा आ
त्मा सदेव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः अत एव सर्वेषां भूतानामाशयः ए
कीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः स्थि
तः अचलः एवं च विसर्गलोपावकृत्वा इति वार्तिके न यदेव विसर्गलोपः
भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशये हृदि स्थित इति व्याख्यातं सर्वभूताशयत्वादे
व अहं आदिः जन्मकारणं मध्यं स्थितिकारणं भूतानामंतः लयस्थानं सर्व
मिदं ब्रह्मांडमध्ये वास्तीति भावः २०॥

आनंदगिरीटीका

सर्वेषांभूतानांचेतनाचेतनानामाशयेहृदिसर्वज्ञोंतर्यामित्वेनस्थितः
एवंपरांविभूतिंयोगिध्येयामुक्त्वास्थूलामाह २०॥

रामकंठीटीका

सर्वेषांचेतनानामाशयेहृदिस्थितःकृतप्रतिष्ठआत्माहंसकलक्षे
त्रज्ञहृदयाभिव्यक्तसामान्यसंविद्रूपएकएवपरमार्थतआत्मासैवपरा
विभूतिर्यतस्तन्निर्वर्त्यतएवायंस्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावा
त्मकनानाविभूतिप्रपंचस्वरूपतयाचिंतितोहमनेनविभूतिविस्तरैक
कारणतयाज्ञातोभवामि यतः सर्वभूतानामादिःप्रागवस्थासर्गरू
पांतश्चनाशावस्थामध्यंचस्थित्यवस्थाहमेवैकोयतोमन्मायावशात्स
र्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेनपरस्परमवभासमानेषुसर्वभूतेषु
नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोहमेवस्थितः येस्तुतादृशंमहा
यास्याहंचिंतयितुमशक्तास्तैस्तदधिगमाभ्यासाययत्रयत्रवर्गेयत्र
तत्कृष्टंतत्तन्मद्विभूत्येवतयाचिंतयद्भिर्निकृष्टत्रापिसर्वव्यापिनीसामा
न्यसंविदात्मिकापरामदीयाविभूतिरधिगंतुंशक्यते यानानाविभूति
प्रतिपादनप्रकरणस्यांतेपिसामान्यरूपजगदंशव्यतिरेकिणीविष्टभ्या
हमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिवक्ष्यति तदेवंविधेचतुर्दशवि
धभूतसर्गप्रपंचेएवंविधायांदेवयोन्यामादित्यादिषुदेवादिसर्गेषुचतु
र्थ्यांमनुष्यादियोनौमनुष्यादिसर्गेषुयद्यदुत्कृष्टंतत्तन्मदीयपरम
प्रकाशलेशतयाभावयतानिकृष्टप्रकर्षीसामान्यसंवित्प्रकाशम
यीपरामद्विभूतिरधिगंतव्येत्यभिप्रायस्ततस्तानिदानीमुख्याववा
न्तरविभूत्यंशाननेकतयाप्रतिपादयितुमाह २०॥

तत्रतावदीश्वररूपाधिगमसौ[illegible] [illegible]टीका पानुभूतानांविभूतीनांमध्यात्प्रथमोपायभूतांपरांविभूतिंकथयति॥

हेगुडाकेश अहमीश्वरःसर्वेषांचतुर्दशविधानांभूतानांप्राणिनामा
शयेहृदयेप्रत्यगात्मतयासामान्यसंविद्रूपात्मत्वेनाविभूत्यभिन्नः
स्थितः अप्रच्युतस्वातंत्र्यतयास्थितः ननुभूतानामाशयस्थित।

इतिसंबन्धघटनाभूतास्त्वद्विलक्षणानिवप्रतीयंतेइत्यतआह अह
मादिरिति अहमीश्वरोभूतानांजीवानामादिश्च जीवतत्त्वरूपेविव
र्तलक्षणेकार्यकारणभूतः तथामध्येचजीवनम् तथांतश्चजी
वनावसानभूतोमोक्षरूपः शुक्तिकेवरजताध्यासस्य अतोननेम
न्नोभिन्नः एवमात्मरूपायाःपरस्याविभूतेर्लाभेसत्यन्याअपिविभूत
यः क्रमेणसर्वत्रव्याप्तिकारणभूताअपिगेनुंशक्यंते इत्यतःपूर्वम
यमेवध्येयत्वेनोद्दिष्टः किंचयथायथाशयस्थितस्यममानुचिंतनाभ्या
सतारतम्येनभूतेष्वात्मतयाभिव्याप्तिर्भवति यतःपूर्वमप्युक्तम्
फंज्ञनेवमिति सर्वभूतस्थमात्मानमित्यादि एवंचस्मरणाद्वावि
भूतिषुप्रथमांतपदार्थजाताद्विचिंतनेनषष्ठ्यंतेषुपदार्थजातेष्वभि
व्याप्तिर्भवतीतिबोध्यम् उक्तंप्रश्नावसरे याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमां
स्त्वंव्याप्यतिष्ठसीति [illegible] २० ॥ ॥

पैचोलीटीका

तत्रप्रथममैश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वभूता
शयः सर्वेषाम्भूतानामंतर्हृदिस्थितोआत्माजीवात्मनोअहंचपुन
भूतानामादिर्मध्यमंतएवचाहं २०

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

तत्रतावत्परांविभूतिमाह अहमात्मेति अरगुडाकेशेतिसंबोधन
पदं सर्वज्ञतासूचनार्थमहं हि सर्वभूताशयस्थितःसर्वभूतानां
सर्वप्राणिनांमाशयोभिमतार्थस्त्वयतिष्ठतीतियावद्ध्यानेनोपा
स्तेतस्यतद्ध्यानफलंसंपादयसीत्यर्थः ननुस्वोपासकोपासनाया
तदाशयोद्भवनंभवतीत्यत आहात्मेति आत्मा अततसाततत्यगमन
इतिधातोःसततगामीत्यंतर्यामितयातदाशयानुकूलफलोद्भ
वक इत्यहमेवभूतानामादिर्मध्यमंतश्चसृष्ट्यंतनत्याणानादित्वादि
तिभावः २०॥

अब प्रथम ईश्वर स्वरूप कहते है कि हे गुडाकेश जितनिद्र अर्जुन
परमात्मारूपमें तावत भूतमात्र के अंतःकरणमें सर्वज्ञत्व आदि गु
णसे नियंतारूपस्थित हौ और आदि मध्य अंत कहे सर्वभूतोंकेसृ
ष्टिस्थिति संहारका हेत मैंमे ही हौ यहजानो गुडाका निद्राको क
हते है अथवागुडा कहे गुडवियाले अंकुरा है केशजिसके सोगुडा
केशहै २० ॥

दोहा

गुडाकेशमें आतमहों सर्वप्राणि हृदिवास आदी मध्यस
म भूतकों में हिं हों पुन नास २० ॥

72

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१

शांकरभाष्यटीका १

आदित्यानामिति आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योहं ज्योतिषां रविः अंशुमान् प्रकाशयितॄणामंशुमान् रश्मिमान् मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानां अस्मि नक्षत्राणामहं शशी चंद्रमाः २१

आनंदगिरिकृतटीका २

एवं शास्त्रार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना २१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

इदानीं विभूतीः कथयति आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोहं ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्ये अंशुमान् विश्वव्यापिरश्मियुक्तो रविः सूर्योहं मरुतां वायूनां मध्ये मरीचिर्नामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणा देवविशेषास्तेषां मध्ये इति नक्षत्राणां मध्ये चंद्रोहं अत्र चादित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु आयशोतिर्धारणोपलक्षणेन विश्वभूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु संबंधे षष्ठीन तु नवं वदयिष्यामः विष्णुरित्यादिषु वनारेष्वपि प्रभावातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायसमाप्त्यर्थं तेपिक्वचित्किं चिद्व्याख्यास्यामः २१ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

आदित्यानामिति द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहं तेजसां मध्ये रविरहं मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहं नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते तस्मान्नक्षत्ररूपत्वाभावेन देवं शशी च नक्षत्रमेव कथमिह उपपत्तिः फलभोगार्थं स्वर्लोकं नक्षत्रं तेन गच्छंतीति नक्षत्रं तथाहि श्रुतिः यो वा इह यजमानो स्वर्लोकं नक्षत्रेण नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति २१

रामानुजभाष्यटीका ५

आदित्यानामिति द्वादशसंख्यानां द्वादशो यउत्कृष्टोपि विष्णुर्नामा

अहं शशी न तु नक्षत्राणां मध्ये

त्रा५

श्री·
गी·टी·
द·

दित्यः सोऽहं ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योंऽशुमान् रविरादित्यः सोऽहम
रुतामन्तः कृतो यो मरीचिः सोहमस्मि नक्षत्राणामहं शशी नेयं निर्धारणे
षष्ठी नक्षत्राणां पतिर्यश्चंद्रः सोहमस्मि २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थं २१ ॥ ॥ ॥ ॥

23

परमार्थप्रपाटीका ७

आदित्यानां देवानामपि आदित्यास्सम्भवाः समाः स्मरोक्तः यतोहं विष्णुर्व्या
पनशीलः मयैव समहिष्ठरूपेण देवा अपि व्यवहरंतीत्यर्थः यद्वा सर्वादि
अव्यक्तो मूर्तेर्वाची श्रुतिसिद्धेन सर्वेषामादिभूतानि त्यानि अमूर्तानि
महदादीनि तेषामादित्यानां व्यापनशीलो विष्णुर्वैकुंठवास्यहमस्मीति
स्वकीयसगुणस्वरूपांतरं प्रकटीकृतं श्रुतिस्थ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्च
राम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिंद्राग्नी
अहमश्विनोभेति भाष्यं अत्र सर्वोनुक्रमस्तावत् अहमित्यर्थेवंस्कं
अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौषीत् अ
तः स ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता अनेन हि य
या तादात्म्यमनुभवंती सर्वस्याधिष्ठानत्वेनात्मानमस्तौतीति नत्राश्यस्याह मा॰
रुद्रेभिरिति अहं ब्रह्मरूपा देवी रुद्रैरेकादशभिश्चरामि तथा वसुभि
रष्टभिश्चरामि अंशुभावेन तैस्तैः या तदात्मना चरामि तथा आदित्यैर्द्वाद
शभिर्विश्वैर्देवैश्च अथात एवाभिवेनापि चरामीत्याह अहमिति मित्रा
वरुणा मित्रं वरुणाश्चेति द्विवचनस्याकारः छंदसीति द्वितीयाया आकारः
परिभाषायामपि यस्याका सा द्विवचनेः क्वाचेद्भूश्रीति यथाह्नाविमन्वहा
बिभ्यतीत्यत्र बिभ्याउभौ मित्रावरुणौ बिभर्मि अथ विभूतीर्वा
णयन अस्मत्तदेवरूपिणी विभूतिं दर्शयति ज्योतिषामिति ज्योतिषां
तेजःपदार्थानामग्न्यादीनां मध्ये अंशुमान् स्वकरप्रकाशेन त्रिलोकीप्र
काशको रविः सूर्योहं रूपसावादित्यरूपः सोसावहमिति श्रुतेः मरु
तो मरुद्गणानां देवविशेषाणां मध्ये मरीचिरहं तथा नक्षत्राणां तारकाणां
मध्ये शशी चंद्रोहं २१ ॥

वनमालीटीका ८

एताद्दशसर्वान्तर्यामित्वव्यापकत्वादिना ध्यानासामर्थ्ये केचित्केचिदे
वबाह्यध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति आदित्यानां द्वादशा
नां मध्ये विष्णुर्नामवामनोऽहं ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्ये अंशुमानहं मरुतां सप्तस
प्तकानां मध्ये मरीचिरहं नक्षत्राणां मध्ये अहं शशी निर्धारणे षष्ठी क्वचित्त्व
संबंधे यथा भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ वामनादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशा
लिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिष्वपठ्यंते हलीनां वासुदेवोऽस्मी
त्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् २१ ॥

कृष्णवैजयन्तीटीका ९

एवं स्वस्य सर्वसामानाधिकरण्येन सर्वकारणत्वं च प्रतिपाद्येदानीं सर्वनि
यामकत्वं दर्शयन् विभूतीः संकथयति आदित्यानामिति आदित्यानामदि
तिपुत्राणां द्वादशानां मध्ये यो विष्णुर्वामनो नामादित्यः सोऽहमस्मि ज्यो
तिषां जगति प्रकाशकानां मध्ये योंऽशुमान् विश्वव्यापिरश्मिवान् रविः
सूर्यो नामादित्यः सोऽहमस्मि मरुतां मरुद्गणानां देवविशेषाणां मध्ये मा
रीचिर्नामा देवोऽहमस्मि यद्वा मरुतामेकोनपंचाशद्वायूनां मध्ये मरीचि
र्नामा वायुरहमस्मि नक्षत्राणामुडुगणानां मध्ये योऽमृतवर्षी शशी चंद्रः
सोऽहमस्मि अत्र संबंधे षष्ठी न तु निर्द्धारणे शशिनो नक्षत्राधिपतित्वात् ए
वं क्वचिन्निर्द्धारणे क्वचित्संबंधे षष्ठी स्थाननिर्णेयस्तत्तन्मनैव वक्ष्यामि
२१ ॥

मधुसूदनीटीका १०

\+ आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्नामा आदित्योऽहं वामनावतारो वा ज्यो
तिषां प्रकाशकानां मध्ये रविरंशुमान् विश्वव्यापिप्रकाशः मरुतां सप्त
सप्तानां मध्ये मरीचिर्नामाहं नक्षत्राणां मध्ये पतिरहं शशी चंद्रमाः नि
र्धारणे षष्ठी अत्र आधेयत्वान्निर्धारणे षष्ठी क्वचित्संबंधे यथा भूतानाम
स्मि चेतनेत्यादौ वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोऽप्यनेन रू
पेण ध्यानविवक्षया विभूतिष्वपठ्यंते हलीनां वासुदेवोऽस्मीत्यनेन रूप
ेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् अतः पंचप्रायेण
एमध्यायः स्वप्राधान्येनिकविनक्वचिद्व्याख्यास्यामः २१ ॥

सदानंदीटीका ११

नक्षत्राशक्तेर्दैवैश्रिंसो येषुतांश्चवदाम्यहं आदित्यानां द्वादशानां मध्ये हं वि।

\+ एतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

स्तु संज्ञितः आदित्यो वामनो वास्मि षष्ठीनिर्धारणे विलासवत्प्रायेण सं
बंधे कश्चिद्देव इति संग्रहः २ रामादयोवतारा स्वस्वसमये स्वैश्वर्यशालिनः
तेन तेन स्वरूपेणास्मदध्यानविवक्षया स्वयमहमेवेत्याहुः सामान्येनेति ने
विभूतिश्च ३ हंसो नारायणो देवोस्मीत्यत्रस्यापि शार्ङ्गिणः ४ श्रीविष्णो
स्तु रूपेण समग्रैश्वर्येण विवक्षया दर्शनात्वान्यथैवाग्रवस्तेन न तत्र च
५ प्रकाशकानां मध्येहं रविर्विश्वप्रकाशकः मरुतां सप्तसप्तकानां मरी
चिर्नामतोस्म्यहं ६ नक्षत्राधिपतिश्चंद्रो नक्षत्राणामहं हरिः ७ २१

74

नीलकंठीटीका ए

योगस्त्वैक्यं विभूतीराह आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ।
आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्नामादित्योहं वामनावतारो वा ज्यो
तिषां सूर्यादीनां मध्ये रविः अंशुमान् अंशवंत अतपनशीला नित्याः अस्य म
न्हेनीवातपवान् रविरहमेवेत्यर्थः मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिर
हं नक्षत्राणां तारकाणां अहं शशी निर्धारणे षष्ठी भूतानामस्मि चेतनेत्या
दौ मंत्रेपि षष्ठीवद्रमाः २१ ॥

आनंदटीका

आदित्यानामदितेः पुत्राणां मध्ये विष्णुस्त्रिविक्रमः द्वादशानां सूर्या
णां मध्यादिस्तनामा सूर्यश्च सर्वत्र निर्धारणे षष्ठी २१

रामकंठीटीका

आदित्यापत्यत्वात्सर्वदेवानामादित्यत्वेप्यमेरुप्रष्ठं द्वादशसंख्यावच्छि
न्नपुराणप्रसिद्धितयात्वमित्रार्यमादिसंज्ञानां देवविशेषाणां मध्ये आदित्य
संज्ञाप्रसिद्धा तेषां मध्ये तल्लक्षणानः पटे तो विष्णुसंज्ञ आदित्योहम्
तस्य जगत्स्थितिपालनलक्षणप्रभाववत्वान्मय योगान्माहिभूत्ये
श्यत्वम् तथा ज्योतिषां दिवि द्योतमानानां सर्वतेजसां मध्ये रविः सू

भा॰ २

र्योहं कीदृशोरं अंशुमान् सकलभुवनप्रकाशनादिशक्तंस्यांशुभक्तास्य सं
तिप्रकृष्टे रश्मिभिर्युक्तः अत एव तस्य मद्विभूत्येश्यत्वम् तथा मरुतां
देवविशेषाणामेकोनपंचाशतां मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम् तस्य त
न्मध्ये प्रजासर्गकर्तृत्वलक्षणप्रभावयोगान्माहिभूत्येश्यत्वम् तथा न
क्षत्राणामश्विन्यादिविंशतिसंज्ञानां मध्ये शशी चंद्रमा अहं यशिनो नक्षत्रना
थत्वात्तन्मध्ये गणनं तस्य चाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्माहिभू

त्वेशत्वं तथैवद्दर्शयन्नाह २१ ॥

प्रधान्यानपि विभूतीः कथयति ॥ लासिकी [illegible] टीका

आदित्यानामुपास्यानाममराणां व्याप्तिहेतुरहमीश्वरो विष्णुः स्थिति हेतुः कारणं विभूतित्वेन स्थितः एवमन्तरत्रैवोध्यम् तथा ज्योतिषां प्रकाशानां ज्योतिष्व्याप्तिहेतुरंशुमान् विश्वव्यापिरश्मिमण्डलो रविः सूर्योहं नन्तत्मंडलाधिष्ठातादेवता मरुतां कालचक्रप्रवर्तकानामावहादीनामर्जुनवायूनां मरीचिर्नामवायुरहम् नक्षत्राणां शशी चंद्रमा अहं २१ ॥

पंचोलीटीका

इदानीं अध्यायसमाप्तिविभूतिं कथयति आदित्यानामिति आदित्यानां द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुर्नाम आदित्योहं ज्योतिषां प्रकाशयितॄणां मध्ये अंशुमान् रश्मिवान्रविः अहं मरुतामेकोनपंचाशद्वायूनां मध्ये मरीचिर्नामावायुरहं नक्षत्राणां मध्ये शशी चंद्रमा अहं २

रसिकरंजनी ॥

इदानीं ताविभूतीः प्राधान्यतो विशिनष्टि आदित्यानामित्यादि आदित्यानां विशिष्टतेजोरूपाणामादित्यगणानां मध्ये विष्णुर्नामादित्योहमस्मि तथैव मद्विभूत्यंशावादिति तथा ज्योतिषां द्युयोतकानां देवगणानां च मध्ये अंशुमांल्लोकप्रकाशको रविर्नाम ज्योतिरस्मि एवं मरुतां मरुतो वातरूपा नादेवसंज्ञकास्तेहि सूर्यमण्डरश्मिभिः सहचारिण ऋषयोपि मरुन्नामानस्तेषां च मध्ये मरीचिनामा मरुदस्मि नक्षत्राणामश्विन्यादि तारकानां मध्ये शशिनामा तारकास्मि २१ ॥

मधुभाष्य

अब इस श्लोक से लेकर अध्याय समाप्ति पर्यंत अपनी विभूति कहते
नेहैं कि बारह अदिति के पुत्रोमे विष्णु नाम आदित्य मै हूं और प्रकाश
रूपों के मध्य सर्वत्र व्यापी रवि रूप मै हौं और सम देवतो के बीच मरी
चि नामक हमै जानो और नक्षत्रगणोंसे चन्द्रमा भी मंही को मानो २१

दोहा

आदित्यहि मे विष्णु हों ज्योतिन मे रवि होंहि मारुत मांहि
मरीचि हों तारक मे शशी सोंहि २१॥

वेदानांसामवेदोस्मिदेवानामस्मिवासवः इं
द्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना २२

शंकरभाष्यटीका १

वेदानामिति वेदनां मध्ये सामवेदोस्मि देवानां रुद्रादित्यादीनां वास
व इंद्रोस्मि इंद्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि चक्षुरादीनां संकल्पवि
कल्पात्मकं मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना कार्यकारणसंघाते:भिव्य
का बुद्धिवृत्तिश्चेतना २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

मंत्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोस्मीति व्याख्यानांतरम
दाहरति वेदानामिति संघाते नीकार्यहिते यावत् पंचते सर्वत्र व्यापि
नी चैतन्याभिव्यंजिकेति शेषः २२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

देवानामिति वासवइंद्रोभूतानांसंबंधिनी चेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि २२

पिशाचभाष्यटीका ४

वेदानांसामवेदोस्मिभूतानांकार्यकारणसंघातानांसंबंधिनीचेतना २२

रामानुजभाष्यटीका ५

वेदानामिति वेदानामृग्यजुःसामाथर्वणांयउत्कृष्टसामवेदःसोहंदेवाना
मस्मिवासवः देवानांयउत्कृष्टइंद्रःसोहंइंद्रियाणांमनश्चास्मिएकादशाना
मिंद्रियाणांयउत्कृष्टमनइंद्रियंतदहमस्मिभूतानामस्मिचेतनाइयमपि
ननिर्धारणेषष्ठीभूतानांचेतनावत्तांयाचेतनासाप्यहमेव २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

वेदानामिति ऋगादिचतुर्णांवेदानांमध्येहंसामवेदोस्मिसामात्मकःसाम
वेदः संचामश्चेतिविग्रहात्सारूक्षु ऋमामीतिहपः स्वरस्तयोर्मिथुनेसा
म ब्राह्मणांचसैवनामऋग्गासीदमोनामसामसावाऋक्तामोपावदन्मि
थुनंसंभवावप्रजात्याइतिनेत्यब्रवीत्सामज्यायान्वाअतोममहिमेतिभाष्य
तामश्चेतिक्रमेणाद्वौपदार्थौतत्रमेतिनश्च्देनऋगेवप्रोक्तात्र्यमश्चगीति
रूपःस्वरः तत्रकाऋचाअपि नसहेतस्यमोक्षा संवेदमवतिहास्य

77

स्तंतस्यैवस्वरूपवत्त्वमिति एवं साम्रकत्सामोपासमीपं गत्वा इत्यवदत् इति
किं गुणकं ऋग्जात्वैमृग्जात्वैमिथुनेनं रूपेणसंभवाविति ततः सामनेत्यब्रवीत्
निषेधं चकार यतः सामज्यायान् आदिभूतत्वात् ततो मम महिमा मत्तो मर्त्य
मधिकं वर्तते किमेकया ऋचा त्वया अत्र तत्त्वदेकयो भूत्वा उपावदतामित्यादि स
र्वेंद्रगाणुरूपत्वा साम्न उपजीव्यत्वेनाधिकत्वमित्युक्तं यद्वा सामसंबंधित्वा
या स्तवतः सर्वेश्वरत्वावबोधकत्वेन प्राव्यमान्यो भवति अथातः पवमानाना
मभ्यारोह इति श्रुतेः एवं ततः पठनमात्रेणापि महंतो भवति तत्स्तावमाना
दे॰ नीभिरहं स्तुतोमीति परिशिष्टोक्तेः तेनापि सामवेदस्य विभूतित्वं तथा दे
वानां मध्ये वासव इंद्रोहं तथा इंद्र इति जानतीदं परमात्मानं तं वेधिनामिंद्रि
याणामेकादशानां मध्ये मनस्सामादात्मसंबंधीयोः तेषां पर्यायाणां म
नोहं भूतानां संबंधिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहं २२ ॥

वनमालीटीका ८

वेदानां मध्ये गानमाधुर्येण रमणीयः सामवेदोहं इंद्रियाणामेकादशानां
मनोहं भूतानां प्राणिसंबंधिनी चेतना बुद्धेर्वृत्तिरहं २२ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

ना॰ किंच वेदानामिति वेदानां चतुर्णामृग्यजुस्सामाथर्वणां मध्ये गीतिमाधुर्ये
णोत्कृष्टो यस्सामवेदः सोहमस्मि देवानां देवगणानां मध्ये यो वासव इंद्रस्ते
षामधिपतिः सोहमस्मि इंद्रियाणां मध्ये प्रांतिंद्रियप्रवर्तकत्वेनोत्कृष्टं
यन्मनो नामेंद्रियं तदहमस्मि भूतानां चेतनवतां संबंधिनी या चेतना ज्ञा
नशक्तिः साप्यहमेवास्मि २२ ॥

मधुसूदनीटीका १०

चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोहमस्मि वासवः
इंद्रः सर्वदेवाधिपतिः इंद्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः भूतानां स
शारीरक र्वप्राणिसंबंधिनां परिणामानां मध्ये चिदभिव्यंजिका बुद्धेर्वृत्तिः चेतनाहम
स्मि २२ ॥

सदानंदीटीका ११

मध्ये चतुर्णां वेदानां सामवेदोस्म्यहं हरिः रुद्रादित्यादिदेवानां मध्येहं पाक
शासनः १ एकादशेंद्रियाणां च मनोहं तत्प्रवर्तकं कार्यकारणसंघाते चि
दभिव्यंजकाधिका २ हृतिस्समस्तभूतानां चेतनानामहं हरिः २ २२ ॥

नीलकंठीटीका १२

सामवेदो गानेन रमणीयत्वात् वासवः देवराजत्वात् मनः इंद्रियाणां प्रवर्तक

त्वात् चेतनाधीहतिः चिदभिव्यक्तिहेतुत्वात् एते वेदादीनां मध्ये
श्रेष्ठाः २२॥

आनंदीटीका

भूतानां पृथिव्यादीनां शरीरेंद्रियविषयाख्यात्रिप्रकाराणां मध्ये
चेतनास्मि चेत्यतेनयेति चेतना विषयग्रहणशक्तिः शक्तिशक्तिमतो
रभेदादिंद्रियाख्यः प्रकाशोस्मि २२

रामकंठीटीका

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोहं तस्य भगवद्वि
वप्राधान्यमाविष्कृतं येन प्राग्देवेदेषु वाजिवदनशुकघोषश्रीयमस्तु
र्घस्य एव सर्वप्रत्यायितो तत्तस्य महिभूत्यंशत्वम् देवानां त्रयस्त्रिंशद्गण
भेदेन पुराणपठितानां वासवइंद्रोहम् तस्य तदीश्वरत्वान्महिभूत्यं
शत्वं इंद्रियाणामेकादशानां मध्ये मनोहं तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात्
प्राणामेसृतिमहिभूत्यंशत्वं द्विविधानि भूतानि चराणि स्थावराणि च
तेषामुभयेषामपि चेतना प्रधानं यतश्चेतनोपलब्धिस्तेन चराणां
स्थितिः प्रसिद्धैव चेतनानिर्वचनाच स्थावराणामपि स्थावस्थातद्रुर
दीनां तेषां संकल्पात् अतः सर्वभूतप्राधान्यव्यवस्थिता चेतनाभि
व्यापिदेवत्वशक्तिरहं तस्या मुख्यतया महिभूत्यंशत्वं केचित्तु चेतनां बु
द्धिमाहुः तस्याश्च कार्यकारणभेदेन प्रसृतानां जडानामेव भूतानामेव
मध्ये प्राधान्यमाहुः साहितानि सर्वाणि पंचदशसंनिधिसमुद्भूतचेतनभा
वात्सत्तयते इति चित २२॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच वेदानां चतुर्णां सामवेदोहमस्मि देवानां वैभवयज्ञानां वासवइंद्रोहं
इंद्रियाणां व्याप्तिहेतुर्मनोंतःकरणमस्मि भूतानां भूतत्वव्याप्तिहेतु
तश्चेतना बहिर्मुखाटकशक्तिरहमस्मि विभूतित्वेन ननु सुषुप्तौ ट
कशक्तेर्लीनतया किंतत्र भूतत्वनिवृत्तिस्तस्याः बहिर्मुखत्वाभावादिति
चेन् नैवम् यतः पूर्वं गृहीतकम् प्रमातैकात्म्यमांतर्यं ततो भेदाद्विवा
यतस्त्वतः सुषुप्तावपि तत्रस्थ तमसोनुभूयमानतया चेतनायावहि

गी॰
टी॰
८॰

र्ष्टिवलमेव यतेनैवकृष्णमतमोनंतमूर्तीनांस्थावराणामपिभूत तन्मुनेय अत्रव्याख्यायोप्रायेणस्पष्टार्थतयाउर्वोधमेवविद्रियते २२

78

पंचोलीटीका

वेदानामितिवेदानांचतुर्णांऋग्यजुःसामाथर्वणांमध्येसाम वेदोस्मिदेवानामिंद्रादीनांमध्येवासवः इंद्रोहंइंद्रियाणामेका दशानांमध्येचक्षुश्रवणरसनत्वग्घ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनएषांमध्येमनअहंभूतानांमध्येचेतनासर्वदाप्रका- काशबुद्धिरहं २२

भगवीरसमिद्धेयिनी॥

वेदानामिति वेदानांचयाणांमध्येसामवेदोस्मि तस्यहि उद्गीथ भूरस्यपरत्वादत्यत्यस्वरपादैः सम्यग्गुतस्ययत्तस्यसंपूर्ण फल साधनत्वादिति देवानामिति देवा देव्यंते नुमोरंते पत्रैरिति देवादिविस्थितापि हवीभागंऊर्वतीति तेषां मध्येवासव इंद्र स्तदधीनत्वायत्तस्येति इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां ज्ञानक र्मेंद्रियाणांमध्ये मनश्चास्मितन्मूलत्वात्तेषामिति भूतानामि ति भूतानांचराचराणांचेतनाज्ञप्ताक्रिरस्मि इति २२॥

मधुभाष्य

२२॥

भाषाअनुवादटीका २२

ग्रौर वेदों मे साम वेद देवतो मे इंद्रग्रौर इंद्रियों के मध्ये मे मन प्रधान इंद्रीमे हो तथा भूत कहे प्राणियोंके विषे चेतना जो ज्ञान शक्ति सोमे हों २२ ॥

दोहा

सामवेद वेदन विषें देवनमे सुरराज हों मन इंद्रियके विषें जन मध चेतन भ्राज २२

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यत्तरत्तसां वा
सूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं २३

शंकरभाष्य टीका १

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि वित्तेशः कुवेरोय
त्तरत्तसां यत्ताणां रत्तसां वसूनामष्टानां पावकश्चास्मि अग्निः मेरुः
शिखरिणां शिखरवतामहं २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

रुद्राणामिति रात्तसानामपिक्रूरत्वादिसामान्याद्यत्तैः सहैकीकृत्या
निर्देशः तेषांमध्येवित्तेशः कुवेरोस्मि पावकोग्निः शिखरिणांशिख
रवतामुछ्रितानांमेरुः २३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

रुद्राणामेकादशानांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयत्तः वैश्रवणः वसूनांम
ध्येपावकोस्मि २३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

रुद्राणामिति रुद्राणांशंकरश्चास्मि रुद्राणामेकादशानांशंकरोह
मस्मिवित्तेशोयत्तरत्तसांपतिर्यौवैश्रवणः सोहमस्मिवसूनामष्टा
नांपावकोहं शिखरिणांपर्वतानांमेरुरहं २३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानांमध्येशंकरोहमस्मि तथायत्तर
त्तसामतिक्रूराणांमध्येवित्तेशः कुवेरोहं तथावसूनांमध्येपावको
ग्निनामाहं तथाशिखरिणांपर्वतानांमध्येमेरुरहं २३ ॥

वनमालीटीका ८

मध्ये शंकरः रुद्राणामेकादशानांवित्तेशः कुवेरः वसूनामष्टानांपावकोग्निः मेरुः
समेरुःशिखरिणांपर्वतानां २३ ॥

कुसमवैजयंतीटीका ९

श्री·
गी·टी·
द·

60

१ मध्ये शंकरः

किंच रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशरुद्राणां मध्ये यः शंकरनामा रु-
द्रः सोप्यहमेवास्मि यक्षरक्षसामधिपति यो वित्तेशो धनाधिपः कुबेरः
सोहमेवास्मि वसूनामष्टानां वसूनां मध्ये यः पावकोग्निनामा वसुः सो-
प्यहमेवास्मि शिखरिणां शिखरवतां समुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये।
यो मेरुः स्वर्णाचलः स मेरुः सोप्यहमेवास्मि २३॥

मधुसूदनीटीका १

रुद्राणामेकादशानां वित्तेशो धनाध्यक्षः यक्षराक्षसानां यक्षाणां राक्ष-
सानां कुबेरोहं वसूनामष्टानां पावकोग्निः मेरुः सुमेरुः शिखरि-
णां शिखर[illegible]वतां समुच्छ्रितानां पर्वतानां २३॥

सदानंदीटीका ११

यएकादशरुद्राणां शंकरः सोस्म्यहं हरिः यक्षाणां रक्षसां मध्ये कु-
बेरोहं धनाधिपः १ वसूनामग्निरष्टानां मध्ये ध्येयोहमीश्वरः
मेरुः शिखरिणां मध्ये देवतानां निवासभूः २ २३॥

नीलकंठीटीका १२

रुद्राणामेकादशानां वसूनामष्टानां शिखरिणां रत्नविशेषाक्त-
हतां मध्ये मेरुरहं २३॥

आनंदीटीका

रुद्राणामेकादशानां शिखरिणामुन्नतानां शैलानां [illegible] मध्ये मेरुः २३

रामकंठीटीका

किंच रुद्राणामजैकपादादिसंज्ञाभिः पुराणप्रोक्ताभिः प्रसिद्धानामेकादशसं-
ख्यानां मध्ये शंकरोहं तन्मध्ये तस्यैश्वर्यातिशयात्तद्विभूत्यंशत्वं तथा
यक्षाणां गुह्यकानां तथा रक्षसां पिशिताशिनां सारूप्यपिशाचाना-
मपि देवयोनिविशेषाणां मध्ये वित्तेशो धनेश्वरोहं तस्य तद्गणाधिकृतत्वा-
त्तद्विभूत्यंशत्वं तथा वसूनां धरादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानामष्टानां मध्ये
पावकाख्यो वसुरहं तस्य नानाविधयागविधिनाधिकरणाभूतत्वात्तदि-
ज्याप्राधान्यमतिमहिभूत्यंशत्वं तथा शिखरिणां मध्ये मेरुः कनकाच-
लोहं तस्य देवालयत्वस्यौदयहेतुत्वादिनातिप्राधान्येन तद्विभूत्यंशत्वम-
स्मत्तत्वं सर्वत्र वेदितव्यम् [illegible] २३॥

वसन्तीटीका

रुद्राणामनेतानां शंकरोहम् वित्तेशः कुबेरः पावकाख्योवसुःशि
खरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मेरुः सुमेरुः २३ ॥

पैचोलीटीका

रुद्राणामिति च पुनः रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरो नाम रु-
द्रोहं यक्षरक्षसां मध्ये वित्तेशः धनदः कुबेरोहं च पुनः वसूनामष्टा
नां मध्ये पावकनामा वसुरहं शिखरिणां कुलाचलानां मध्ये मेरु-
रहं २३

भगवीरससिद्धोधिनी ॥

रुद्राणामिति रुद्रारुद्ररूपगणाविशिष्टवामरविमरूपास्तेषां म
ध्ये शंकरनामा रुद्रोस्मि भूतसंहारकर्तृत्वादिति तथा यक्षरक्ष
सां च वित्तेशनामधनदोस्मि वसूनामिति वसवोग्निरूपा वसुनामा
नो गणास्तेषां मध्ये पावकश्चास्मि पावकः पुनाति शोधयति पा
पेभ्यः कर्तारमिति तथा शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुर्नामा शि
खर्यस्मि तस्यैवाब्रह्मपिपीलिकान्तं जीवजातादिधारणसमर्थ
त्वादित्यर्थः २३ ॥

मध्यभाषा

२३ ॥

भाषाअनुवादटीका २३

और एकादश रुद्रो मे शंकर औ यक्ष राक्षसो मे कुबेर मै हो वसुवो के बीचमे अग्नि औ पर्वतो मे और सरसा सुमेरु हमै जानो २३ ॥

दोहा

शंकर रुद्रनमांहि हौं यक्ष रक्षनमांहि कुबेर पावक वसु व
नके विषें शैलनमांहि सुमेर २३॥

पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिं से-
नानीनामहंस्कंदः सरसामस्मिसागरः २४

शंकरभाष्यटीका १

पुरोधसामिति पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिं सहीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधः सेनानीनां
सेनापतीनामहं स्कंदोदेवसेनापतिः सरसांयानि देवखातानि सरांसि ते
षां सरसां सागरोस्मि भवामि २४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह सहीति २४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

पुरोधसामिति पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितंनाम्नामुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धि
सेनानीनांमध्येदेवसेनापतिः स्कंदोहमस्मिसरसांस्थिरजलाशयानां
मध्येसमुद्रोस्मि २४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

पुरोधसांचमुख्यंमां २४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

पुरोधसांपुरोहितानांमध्येयउत्कृष्टोबृहस्पतिः सोहमस्मिसेनापती
नांस्कंदोहमस्मिसरसांसागरोस्मि २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थे २४ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

पुरोधसामिति पुरोधसांदेवपुरोहितानांमध्येमांबृहस्पतिंमुख्यंविद्धि
तथासेनानीनांदेवसेनानीनांमध्येस्कंदोहं तथासरसांजलाशयानांमध्ये
सागरोहं २४ ॥

वनमाली टीका ८

पुरोधसांराजपुरोहितानां सेनानीनांसेनापतीनांस्कंदोगुहः सरसांदे-
वखातजलाशयानांसागरः सगरपुत्रैः खातः २४ ॥

श्री·
गी· टी·
द·

83

कुसमवैजयंतीटीका ९

किंच पुरोधसामिति हे पार्थ पुरोधसां पुरोहितानां मध्ये यो मुख्यः शक्रा-
स्य सर्वराजमुख्यत्वात्तत्पुरोहितो पि मुख्यः सर्वोत्कृष्टो बृहस्पतिः सुराचार्य
स्तं मां कृष्णं [illegible] विद्धि सो प्यहमेवेति जानीहीत्यर्थः सेनानीनां सेनान्यां
त्पुङ्गमस्वार्थः सर्वसुरासुरसेनापतीनां मध्ये यः स्कंदः कार्त्तिकेयः सो प्य
हमेवास्मि सरसामचलाशायस्थजलाशयानां मध्ये यः सागरः समुद्रः
सो प्यहमेवास्मि २४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

ईश्वरस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरो
हितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ विद्धि जानीहि सेनानीनां सेनाप-
तीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कंदो गुहः अहमस्मि सरसां देवखातजलाश
यानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयो हमस्मि २४ ॥

सदानंदी टीका ११

यत्तां पुरोधसां मध्ये शक्राचार्यो बृहस्पतिः देवसेनापतिः स्कंदः सेनानी
नामहं बली १ सागरः सरसां मध्ये निर्मितानां च दैवतैः २४ ॥

नीलकंठी टीका १२

पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् सेनानीनां से-
नापतीनां स्कंदः कार्त्तिकेयः सरसां जलाशयानां २४ ॥

श्रानंदीटीका

सरसां देवखातादीनां मानसादीनां मध्ये २४

रामकंठीटीका

किंच पुरोधसां राजगुरूणां मध्ये मुख्यं प्रधानं बृहस्पतिं देवराजगुरुं मां विद्धि
तस्य तेषु श्रेष्ठत्वात् सेनान्यां चमूनायकानां मध्ये चमूनायकः स्कन्दः
कुमारो हं तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात्प्राधान्यम् सरसां जलाशया
नां मध्ये सागरो हं तन्मध्ये नानारत्नप्रभवहेतुत्वादिना सागरस्य प्राधा
न्ये [illegible] २४

[illegible]

लासिकी [illegible]टीका

पुरोधसांमुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धि सेनानांचमूनायकानांदेवसेना
पतिः स्कंदोहम् सरसामस्मिजलाशयानाम् २४ ॥

पंचोलीटीका

हेपार्थचपुनःदेवपुरोहितानांमध्येमुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धिसेना
नीनांमध्येस्कंदोहंसरसांजलाशयानांमध्येसागरोहं २४

रणवीरसमिहुथिनी॥

पुरोधसामिति पुरोधसः पुरोहितास्तेहियजमानंप्रतिस्वर्गादि
काम्यात्कर्मणःफलोत्पत्तिपादयंति इतितेषांमध्येप्राधा
न्यतोबृहस्पतिनामानंविद्धिजानीहि तथाच सेनानीनामिति
सेनाधिपतीनांमध्येस्कंदः कुमारस्तन्नियंतृत्वे नहि देवसेनास
र्गादिषुप्रजाःपालयितुंस्वदेवनलक्षणाव्यूहरचनाः कुर्वंतेइति
तद्व्यूहोपदेशकः सेनान्यहमेवास्मि सरसामिति सरंत्यनवच्छि
न्नप्रवाहप्रसरेणगच्छंतिइतिसरांसि जलरूपाः स्थानम् मूर्तयः
तेषांमध्येसागरः सागरइवातिगंभीरताति दुरवगाहत्वात्सर्वोस्मि
इति २४॥

मधुभाष्य

२४॥

भाषाअनुवादटीका २४

ग्रौर हे ग्रर्जुन पुरोहितो मे मुख्य बृहस्पति हमहैं ग्रौरसेनापतियों मेंस्वा मिकार्तिक भी हमहैं ग्रौर सरसा कहे थिर जलाशयों के मध्य समुद्र ह मकोजानो २४ ॥

दोहा

पार्थ पुरोहितके विषें मुख्य गुरु मोहिजान सेनापति में

स्कंद हों सरन मांहि सरस्वान २४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः २५

शंकरभाष्यटीका १

महर्षीणामिति महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोंकारोस्मि यज्ञानामिति यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः २५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

एकमित्योंकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह यज्ञानामिति शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुरहमित्युक्तेपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोस्मीत्यर्थभेदं गृहीत्वाह स्थितिमतामिति २५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

महर्षीणामिति गिरां वाचां पदात्मिकानां मध्ये एकमक्षरमोंकाराख्यं पदमस्मि २५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां मध्ये एकमक्षराणां प्रणवोस्मि २५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

मरीच्यादीनां महर्षीणां मध्ये भृगुरहं गिरां वाणीनां मध्ये एकं प्रणवाख्यमक्षरं यज्ञानां मध्ये यद्भुतरूपो जपयज्ञोस्मि पर्वतमात्राणां मध्ये हिमालयोस्मि २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तथा महर्षीणां सप्तानां मध्ये हं भृगुरस्मि गिरां वचनविषयवाणीनां मध्ये एकमक्षरमोंकारोहं यज्ञानां अग्निष्टोमादीनां मध्ये जपयज्ञोहं स्थावराणां मध्ये हिमाचलोहं २५ ॥

वनमालीटीका ८

महर्षीणां सप्तानां गिरां वाचामेकमक्षरमोंकारोहं जपयज्ञोहिंसादि

८६

दोषशून्यत्वेन सर्वशोधकोऽहं स्थावराणां स्थितिमतां स्थावरत्वा
शिखरित्वयोर्भेदात्मेरुः शिखरिणामित्युक्तेप्यदोषः २५ ॥

कृष्णमैवजयंतीटीका ९

किंच महर्षीणामिति महर्षीणां मरीच्यादीनां ब्रह्मर्षीणां मध्ये इति
तेजस्वी भृगुरहमेवास्मि यज्ञानां सर्वेषां पंचयज्ञानां मध्ये योऽहिंसा
त्मको जपयज्ञः सोऽप्यहमेवास्मि स्थावराणां स्थितिमतामचलमा
त्राणां मध्ये हिमालयोऽहमेवास्मि मेरुहिमालययोः शिखरित्वेन स्था
वरत्वेन च भिन्नयर्मोऽश्रयत्वेन भिन्नार्थपरत्वेन पुनरुक्तिदोषः २५ ॥

मधुसूदनी टीका १०

महर्षीणां सप्तब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वित्वादहं गिरां वाचां पदल
क्षणानामेकमक्षरमोंकारोऽस्मि यज्ञानां मध्ये जपयज्ञः हिंसा
दिदोषशून्यत्वेनात्यंतशोधकोऽहमस्मि स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये
हिमालयोऽहं शिखरवतां मध्ये हि मेरुरहमित्युक्तं अतः स्थावरत्वे
न शिखरवत्वेन चार्थभेदाददोषः २५ ॥

सदानंदी टीका ११

महर्षीणां महातेजा भृगुरस्मि विदांवरः वाचां पदात्मनां मध्ये ह्येकमों
कार ईश्वरः १ जपयज्ञोऽस्मि यज्ञानां शोधकः प्राण्यहिंसकः अहं स्थि
तिमतां मध्ये ध्येयत्वेन हिमालयः २ २५ ॥

नीलकंठी टीका १२

एकं अक्षरं ओंकाराख्यं जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् स्थावराणां स्थिति
मतां २५ ॥

आनंदी टीका

गिरां पदवाक्यरूपेणानंतर्थाभिधायिनां शब्दानां मध्ये एकमक्षरमोंका
रोऽस्मि परब्रह्मवाचकत्वात् स्थावराणामचलानां मध्ये हिमाचलः मेरु
हिमालययोः शिखरिस्थावरत्वेन भेदः २५

रामकृष्णटीका

किंच ऋषीणां समर्षित्वादिना प्रजापतित्वादिना च महतां प्रकृष्टानां मुनीनाम
रीच्यङ्गिरःप्रभृतीनां मध्ये भृगुरहं तस्य तदपेक्षया तत्तादिगुणकर्षश्रवा
णात्माधाम्नः तथा गिरां गीतिवत्पदात्मिकानां शब्दवाच्यानां मध्ये प्रणवाख्य

मेकमक्षरमहं तस्य हि परंभूतस्य विश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वरस्वरूपवाचक
त्वात्प्राधान्यं यज्ञानां द्रव्यनिर्वर्त्यानां यागविशेषाणां श्रौतानां मध्ये जपः
प्रणवादिपवित्रावर्तनेन स एव यज्ञो यागविधिरहं यथा मंत्रजपेन देवताः
आराध्यंते तथा द्रव्ययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यं यतः फलानभिसंधानेन ज
पयज्ञनिष्ठस्य यत्फलं प्राप्यं तदपेक्षया तत्तल्लोकान्तरप्राप्तिरपि निरयगति
त्वेन मोक्षधर्मेषु प्रतिपादिता तथा च तत्रोक्तं चतुर्णां लोकपालानां शक्रस्यापि
बृहस्पतेः मरुतां विश्वेदेवानां साध्यानामश्विनोरपि रुद्रादित्यवसूनां चत
थान्येषां दिवौकसाम् एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः मृत्युजा
पकप्राप्यस्येत्यर्थः तथा स्थावराणां जङ्गमव्यतिरिक्ताचलानां मध्ये
हिमालयः प्रालेयशैलोऽहं तस्य सममस्थावरभूतमध्ये नानारत्नौषधीप्रभ
वत्वादिना प्राधान्यम् गिरीणां मध्ये मेरोर्विशिष्टत्वमुक्तं स्थावराणां तु हिमा
लयस्येति तयोर्न रुद्धम् [illegible] २५ ॥

तासिकी [illegible]टीका

महर्षीणां ब्रह्मज्ञानमालिनाम् गिरां पदात्मिकानां वाचाम् एकमक्षरमों
काराख्यं यज्ञानां यागविशेषाणां जपयज्ञोऽहं तन्माहात्म्यं चोक्तं महाभा
रते जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसया हि भूतानां जपय
ज्ञः प्रकीर्तितः जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा
कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्थावराणां स्थितिमतां जङ्गमविलक्षणा
नां प्रालेयशैलोऽहम् २५॥

पंचोलीटीका

महर्षीणां वसिष्ठादीनां मध्ये भृगुनामा महर्षिरहं गिरां वाचां पदा
नां मध्ये एकाक्षरं ॐकारोऽहं यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां मध्ये जप
यज्ञः जप एव यज्ञः अहं स्थावराणां मध्ये हिमालयोऽहं २५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

महर्षीणामिति महर्षयो मरीच्यादयस्तेषां मध्ये भृगुनामा महर्षिरह
मस्मि तस्यैव सर्वज्ञत्वादिगुणकत्वादिति गिरामिति गिरां वाचां मध्ये

पकमक्षरमोंकारोस्मि परमगतिप्रापकत्वादिति यज्ञानामिति यज्ञा ब्राह्मादयः पंच तेषांमध्येजपयज्ञोस्मि परमगतिप्राप्तेसाधनत्वादिति तथास्थावराणांस्थिरवस्तूनांमध्ये हिमालयोस्मि सुस्थिरत्वादिति २५॥

मधुभाष्य

२५॥

और महर्षियो मे भृगुमे हौं और अक्षर तथा पद आत्मक वाक्य के बीच ओंकार अक्षर भीमे हौ औ यज्ञोमे हिंसा रहित हेत से जपरू पयज्ञमे हौं स्थावरोमे हिमालय हमहै २५ ॥

दोहा

महां ऋषियनमें हौं भृगु याहून मे हिं ओंकार यज्ञनमें ज

प यज्ञ हौं स्थावर हिमआगार २५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गं
धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६

शंकरभाष्यटीका १

अश्वत्थ इति अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः देवा एव संत ऋषित्वं प्राप्ताः मंत्रदर्शित्वादेते देवर्षयः तेषां नारदोस्मि गंधर्वाणां चित्ररथो नाम गंधर्वोस्मि सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः २६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वग्रहेन वनस्पतयो गृह्यंते २६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

अश्वत्थ इति देवा एव संतो मंत्रदर्शनेन ये ऋषित्वं प्राप्ताः तेषां मध्ये नारदोस्मि सिद्धानां उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां कपिलाख्यो मुनिरस्मि २६

पैशाचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थः २६ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थ एवाहं देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोस्मि २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः २६ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अश्वत्थ इति सर्ववृक्षाणां मध्ये पिप्पलो[illegible] महिभूतिः देवाः संतो ये ऋषयस्तेषु नारदोहं गंधर्वाणां [illegible] चित्ररथ उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां सिद्धानां मध्ये कपिलोहं २६ ॥

वनमाली टीका ८

सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनामन्येषां च देवा एव संतो ये मंत्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां गंधर्वाणां देवगायकानां सिद्धानां जन्मनैव विना [illegible] प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगततत्त्वानां कपिलोहमेवनन्तर्यानरे २६ ॥

श्री·
गी·टी·
१०·

८१

श्रीमद्वैजयंतीटीका ९

किंच अश्वत्थः सर्ववृक्षाणामिति सर्ववृक्षाणां सर्वेषां पारिजातादीना
मपि वृक्षाणां मध्ये पूज्यत्वेन वर्त्तमानो यो ऽश्वत्थः पिप्पलः सोहमा
स्मि देवर्षीणां दीव्यंति परापरतत्त्वरूपादि ज्ञानेन दीप्यंते ते देवा मंत्रद्रष्टा
र ऋषयः देवाश्च ते ऋषयो देवर्षयस्तेषां मध्ये यो नारदो वैष्णवाग्रसरो
मत्स्वरूपोपदेष्टा सोप्यहमेवास्मि चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थकस्तेन
सर्वेषां परमहंसानामग्रगण्यः संप्रदायप्रवर्त्तको नारदगुरुः सन
कादिः सोप्यहमेवेति सूचितं गंधर्वाणां गानधर्माणां देवगायकानां
मध्ये ऽतिगायकत्वेनोत्कृष्टश्चित्ररथाख्यो गंधर्वराजः सोप्यहमेवास्मि
सिद्धानामाजन्मसिद्धाणिमादिसिद्धीनां ग्रंथधर्माणां यः परमोपास्यः धी^
कार्दमिः कपिलाख्यो मुनिः सोप्यहमेवास्मि २६ ॥

मधुसूदनीटीका ९

सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनां मध्ये ऽश्वत्थोहमस्मि देवाश्च संतो ये मं
त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयः तेषां मध्ये नारदोहमस्मि गंध
र्वाणां गानधर्माणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोहमस्मि सिद्धानां
जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां मध्ये ग
नपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहं २६ ॥

सदानंदी टीका ९

पिप्पलः सर्ववृक्षाणां मध्ये ध्येयोहमादरात् मंत्रदर्शितया देवाः सं
तो ये च ऋषितां गताः १ ते च देवर्षयस्तेषां नारदोस्मि सुचेतसां गान
धर्मविशिष्टानां मध्ये चित्ररथोस्म्यहं २ जन्मनैव महांतो ये धर्मज्ञाना
दिभिर्गताः सिद्धत्वं कपिलस्तेषां सिद्धानां ध्येय ईश्वरः ३ २६ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्पष्टार्थः २६ ॥ ॥ ॥ २६ ॥

आनंदीटीका

देवाः संतो मंत्रदर्शित्वेन ये ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयः प्रयत्नं विना ये सि
द्धिं प्राप्तास्ते सिद्धाः २६

किंचश्लोकत्रयोदशकनिष्ठानांहत्वादीनांपदार्थवर्गाणामस्त्यादी
नांतत्तद्विशेषाणांयाज्ञियत्वादिनातेनविशेषेणप्राधान्यंप्रसिद्ध।
मितिप्रातिपद्येनसर्वेव्याख्यायंते किंतुकश्चित्किंचित्पदंव्याख्यायते।
तत्रप्रजनःप्रजननक्रियाकर्ता तस्यजातावेकवचनं तेनप्रजननयि
तृणांमध्येप्रजननक्रियायांमुख्यहेतुत्वात्कंदर्पः कामोहंसतिहि
तस्मिन्नन्येषांप्रजनकत्वप्रसिद्धिः यादःशब्देनाद्भवतांग्राह्यत्वा
त्सामध्येवरुणःप्रधानं तथायमोवैवस्वतोदेवताविशेषोयततां।
तोयोनेर्यत्रतत्रयोन्यंतरेसर्वेतेयज्ञान्नियच्छति तस्यसंयमतांनि
यमक्रियासमर्थानांसर्वेषांमध्येप्राधान्यंसंयमतामितिव्याख्यान।
सोयच्छादेशाभावः केचित्तुगुणाःसंयच्छतामितिपठंति कालः
कलयतामित्यत्रईहतावत्सर्वात्मनानिरवच्छिन्नमहिम्नानित्य
स्यैकस्येश्वरस्यतत्त्वस्यपरमार्थसत्वात्कालोनामतद्व्यतिरिक्तः
पदार्थोनकश्चिद्भवितुमर्हति किंतुतन्मायावभासितजडाजड।
भावात्मकेजगत्यजडःस्वेच्छालक्षणोभावस्तस्यपरस्परविभिन्ना
र्थप्रमातृतायांसत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेनकलनामात्रनिमि
त्तकःकालःसमुन्मिषति प्रतिनियताहिभावाउत्पत्तिस्थितिनिरो
धधर्माणोभूतवर्तमानभविष्यद्रूपायोगित्वात्कलनीयतांतेनते
नतेनरूपेणावच्छेद्यतांप्रतिपद्यंते तेषांचमायीयापदप्रमाता
रःकलयितारस्ततः कलनक्रियैवकालस्ततः कलनीयविष
यव्यवहारस्यावसायनभूतकलनक्रियायामेकस्यकालस्यकल
यितृणांमध्येमुख्यत्वमितिक्रियात्वेनपरिकल्पितस्यकालस्यस्वप्र
तिपादितस्वरूपेद्रव्यत्वेनापितस्यैकेवल्यकल्पनाव्यवस्थाप्यते
तामग्रेवक्ष्यति अक्षराणांपदावयवभूतानांमातृकावर्णानांसर्वे
षामूलभूतत्वादकारस्यप्राधान्यं सहिजीवइवशरीराणांतेषांवर्णा
नांव्यापकत्वेनैकोव्यवस्थितः तस्यचनासाद्दितदीर्घकाकारादिरू
पविकारत्वेसति यद्रूपंनादात्मकंशब्दतत्त्वमितितत्त्वविदोवदंति
तथासामासिकस्यतत्पुरुषबहुव्रीह्यादेस्समासस्यद्वंद्वस्यमध्येस

कलपदार्थप्राधान्यादिनाऽपरपदाधिकरणवचनत्वादिना वा द्वंद्व॰
स्य प्राधान्यं तथाक्षयः काल इति यदा द्रव्यत्वेन कालः कल्प्यते तदा
सर्गादीनां नित्यद्रव्याणां नित्यत्ववत्तस्यापि नित्यत्वे सति क्षणि॰
कादिकल्पस्थायिपर्यंतभावभेदप्रत्ययपातितामनित्यानां स्वा
वयवानां निमेषादिकल्पांतानां मध्ये क्षयमनंतत्वमिति स्वाव
यवापत्त्यैवैतस्य प्राधान्यं अवयवनिर्देशस्त्वत्रार्थकल्पनीयः
कल्पनात्वकालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिः
सहिस्त्वात्संभवत्येव संभवापत्त्यैव च भगवता पुनः काल
निर्देशः कृतः यद्वायोऽहमक्षयः परमार्थो नित्यत्वादविनश्वरः
स एव कालोऽहमेव स्वामात्मानं कालत्वेनावभासयामि इति पू
र्वोक्तकालस्य मदिच्छामात्रकल्पितस्वरूपप्रतिपादनार्थं पुन
र्वचनमिति यद्वादर्शनभेदेन क्वचित्क्रियात्वं क्वचिद्द्रव्यत्वं का
लस्य पर्युणता भगवता विनिर्देशः कृतः तथायः सततं जीवितें
द्रियशरीरविषयादिकं युगपदेव हरति तस्य मरणाख्यस्य कलभा
विनो मरणहेतोर्वस्तुनोऽन्येषां हरणां मध्ये प्राधान्यं तथाक॰
लयतां वशयतां मध्ये एतस्य कुलायित्वेपि यमोदनपोतत्वा
त्प्राधान्यं धर्मसूतयनश्राद्धादिक्रियास्तु शाम्यते पुरं वचनाभि
संधिमूलत्वात्तस्य क्कलयित्वं स्थितं तथा सत्यवतां गणनां स
त्वरजस्तमोलक्षणानां सत्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यं त
थायेन राजानोऽप्यविनीतान्दमयंति स दंडः शास्त्रनियमितोनि
ग्रहविशेषोऽसत्वसाधनमिति स एव दमयितॄणां दमयतांम
ध्ये दंडस्य प्राधान्यं तथा जिगीषतां प्रतिद्वंद्विनः जेतुमिच्छतां॰
नीतिः कर्मारंभोपायादिकार्यसिद्धिपर्यंतोपायपंचकमयो नयए
वमुख्यसाधनमिति नीतेरेव जिगीषतां मध्ये प्राधान्यं तथा गुह्या
नां रहस्योपायानां मध्ये मौनं वा नियमरूपमस्मि नित्वमहं नानार्थ
विषयस्य संकल्पस्याप्यनुन्मेषाय यत्र साहि समाधिलाभिंच सं॰
ति संकल्पमूलाया वाचो नियमरूपस्य मौनस्य सिद्धिरिति तदे
व परमं गुह्यमित्युक्तं तथा ज्ञानवत्तूहणेन नानार्थविषयाणि॰

भिन्नज्ञानानिगृहस्तेतेषांमध्येपरमार्थैकलक्षणैकतत्वविषय
स्याभिन्नज्ञानस्यप्राधान्यम् २६ ॥

लासिकी टीका

देवानांसतांब्रह्मज्ञानेनऋषित्वंप्राप्तानाम् सिद्धानांत्रैगुण्याती
तत्वेनधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिसंपन्नत्वेसतिस्वातंत्र्येणमोक्ष
जन्मनोरन्यतरत्स्वीकुर्वताम् तदुक्तम् सिद्धाहिस्वेच्छयापिली
लयाविग्रहंकृत्वाभजंतीति २६ ॥

पंचोलीटीका

सर्ववृक्षाणांमध्येअश्वत्थअहंचपुनःदेवर्षीणांदेवाएवऋषि
त्वंप्राप्ताः मंत्रद्रष्टारोयेतेदेवर्षयः तेषांदेवर्षीणांमध्येनारद
नामादेवर्षिरहं गंधर्वाणां हाहा हूहूप्रभृतीनांमध्येचित्ररथः
नामागंधर्वोहं सिद्धाःजन्मनाएवधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिश
यंप्राप्तास्तेषांसिद्धानांमध्येकपिलनामामुनिरहं २६ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अश्वत्थइति सर्ववृक्षाणां वृश्च्यते छेद्यतेपरशुनेति वृक्षाः सर्वे
चतेवृक्षाः सर्ववृक्षाः सर्वउद्भिदस्तेषांमध्ये अश्वत्थनामोद्भिदस्मि
यत्तस्यायनतवाकल्पवृक्षत्वमस्यैवमनोरथसाधकत्वाच्चेति देवर्षी
णामिति देवर्षयो देवाश्चतेऋषयश्चदेवर्षयस्तेहिरण्यगर्भव्यापार
विद्रूपेत्वात्तपश्चरंतीति तेषांमध्येनारदनामादेवर्षिरस्मि सर्वग
तिकत्वादिति गंधर्वाणामिति गारथंमीधारयंतीतिगंधर्वाश्चित्र
पतयोमरीच्यात्मनस्तेषांमध्ये चित्ररथनामारश्मिपतिरस्मि भुव
नपतित्वादिति सिद्धानामिति सिद्धाः स्वसिद्धवैराग्यास्तंत्रप्रणीता
रस्तेषांमध्येकपिलनामादेवसिद्धःसांख्यप्रणीतासोस्मि स्वांशभगव
तारत्वादितिभावः २६॥

੨੯॥

91

और वृक्षजातियों मे अश्वत्थ कहे पीपर औ देव ऋषियों मे हौ और गंध
र्व गणो मे चित्ररथ औसिद्ध कहे आजन्म से परमार्थ तत्व ज्ञानियों
मे कपिल मुनि मै हों २६ ॥

दोहा ॥

वृक्षन मांहि अश्वथ हों नारद सुरऋषि मांहि चित्ररथ गंध
र्व में सिद्ध में मुनि कपिल आहि २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐ
रावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं २७ ॥

शांकरभाष्यटीका १

उच्चैरिति उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवानामानमश्वं मां विद्धि जानी
हि अमृतोद्भवं अमृतनिमित्तमथनोद्भवं ऐरावतमिरावत्याऽपत्यं ग
जेंद्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धि [illegible]वर्तते नराणां मनुष्याणां
च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि २७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं २७ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थं क्षीराब्धिमथनेऽद्भूतमुच्चैःश्रवसं
नामाश्वं मद्विभूतिं विद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेपि संबध्यते नरा
धिपं राजानं मां विद्धि २७ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थं २७ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ स्पष्टार्थम्

[illegible]
[illegible] २७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २७ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

उच्चैःश्रवसमिति अमृतोद्भवं क्षीराब्धिमथनोद्भूतमुच्चैःश्रवसंसा
मम्मत्वमश्वं मद्विभूतिं विद्धि गजेंद्राणां मध्ये चतुर्दंतमैरावतं मद्विभूतिं
विद्धि २७ ॥

वनमालीटीका ८

उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवं ऐरावतममृतमथनोद्भवं नराधिपं राजा
नं २७ ॥

मधुसूदनसरस्वतीटीका ९

किंच उच्चैःश्रवसमिति अश्वानां कांबोजबाल्हीकसिंधादिदेशोद्भ

९३

वानां श्यामैककर्णादिवर्णविशेषाणां पारावतादिजातिमतामा
तिवेगवतां मध्ये ऽमृतोद्भवममृतोत्पादनाय क्षीरोदमथनोद्भवमुच्चै
श्रवः अश्वो समुच्चैःश्रवो नामानं निरतिशयवेगवन्तरमस्य सूर्य्यरथ
नेतारं वाजिनं मां वद्ध्यं तारं सर्वेश्वरं त्वं विद्धि जानीहि गजेन्द्राणाम
हैमंद्रमृगसंकीर्णभद्रमंद्रमृगलक्षणाभद्रमंद्रमंद्रमृगमृगभद्रेत्या
दिवाल्मीकिप्रोक्तगजजातिविशेषाणां सर्वेषां मध्ये ऽमृतोद्भवमैराव
ताख्यं गजेन्द्रं मां विद्धि नराणां सर्वेषां मनुष्यमात्राणां मध्ये नराधिपं रा
जानं मां त्वं विद्धि चकारात् वर्णानां मध्ये ब्राह्मणानामाश्रमाणां संन्या
सिनां च त्वं मां विद्धीत्याशयः २७ ॥

मधुसूदनीटीका ९

अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि ऐरावतं
गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि नराणां च मध्ये पं नराधि
राजानं मां विद्धीत्यनुषज्यते २७ ॥

सदानंदी टीका ११

उच्चैःश्रवसमश्वानां मां जानीहि अमृतोद्भवं ऐरावतमिरावत्याअ
पत्यं हस्तिनां वरं १ सुधामथनजं विद्धि मामेव परमेश्वरं नृ
णां मध्ये नृपं विद्धि मामेव जगतः पतिं २७ ॥

नीलकंठी टीका १२

अमृतोद्भवं अमृतमथनावसरे उद्भवो यस्य तं २७ ॥

आनंदी टीका २७ स्पष्टार्थम्

रामकंठी टीका २७ स्पष्टार्थम्

लामिकी टीका

अमृतोद्भवम् अमृतेन सहोद्भवः आविर्भावो यस्य तं नराधिपं राजा
नं २७

पंचोलीटीका

अश्वानां मध्ये अमृतोद्भवे अमृतार्थं क्षीरोदधिमथनोद्भवं उच्चैः
श्रवः संज्ञं मां विद्धि गजेन्द्राणां मध्ये ऐरावतं इरावत्या अपत्यं मां
विद्धि नराणां पुरुषाणां मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धि २७

रणवीरसमिद्धेधिनी ॥

उच्चैःश्रवसमिति अश्वानांमध्ये उच्चैःश्रवा नामामृतोद्भवोऽश्वरत्नमस्मि मनोजवत्वादिति ऐरावतमिति गजेंद्राणांमध्ये ऐरावतं नामविद्धि भगवद्भक्तत्वादिति तथा नराणांमध्ये नराधिपं विद्धि मदंशत्वादितिभावः २७॥

मधुभाष्य

२७॥

अश्व कहे घोडें मे उच्चैः श्रवा औ गजेंद्रो मैं ऐरावत तथा मनु-
ष्योमे नरपति राजाभी मैंही हौ २७ ॥

दोहा

उच्चैश्रव सम अश्वमें अमृतभव मोहुजान ऐरावत गज
राजमें नरमांहि नृपमान २७॥

आयुधानामहंवज्रं धेनूनामस्मिकामधुक् प्र
जनश्चास्मिकंदर्पः सर्पाणामस्मिवासुकिः २८

शंकरभाष्य टीका १

आयुधानामिति आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं मां वि
द्धि धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वशिष्ठस्य सर्वकामानां दो
ग्ध्री सामान्या वा कामधुक् प्रजनः प्रजनयितास्मि कंदर्पः कामः
चास्मि सर्पाणां सर्पभेदानामस्मिवासुकिः सर्पराजः २८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रजनयतीत्युत्पत्तिमाश्रित्याह प्रजनयितेति सर्पानागाश्च जाति
भेदाद्भिद्यंते २८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

आयुधानामिति कामान्दोग्धीतिकामधुक्प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः
कंदर्पः कामोनकेवलंसंभोगमात्रप्रधानः कामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वा
त् सर्पाणांसविषाणांराजावासुकिरस्मि २८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

प्रजनः प्रजनयिता २८ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

दव्यासुरभिकामधुक्
जननहेतुः

कंदर्पश्चास्मिसर्पाणामेकशिरसांवासुकिरस्मि २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २८ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

आयुधानामिति आयुधानांशस्त्राणांमध्येवज्रमहं धेनूनांमध्येसमु
द्रोत्पन्नांकामधेनुंमद्विभूतिंजानीहि प्रजनः विधिवत्प्रजोत्प
त्तिहेतुः कंदर्पोहमस्मिसर्पाणांसविषाणांमध्येवासुकिरस्मि २८

वनमालीटीका ८

आयुधानामस्त्राणांमध्येदधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि धेनूनांदो।
ग्ध्रीणांकामंदोग्धीतिकामधुक् समुद्रमथनोद्भवाधेनुरहं कामानामथो

श्री· गी· टी· ८·

प्रजनः प्रजोत्पत्त्यर्थो यः कंदर्पः कामः सोहं सर्पाणां नागानामेकफणाने
कफणाभेदेनावांतरजातिभेदेनच भिन्नेन सर्पाणां मध्ये वासुकिरहं
२८ ॥

हनुमद्वैजयंतीटीका ८

किंच आयुधानामिति सर्वेषामायुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थि
संभवमस्त्रमहमेवास्मि धेनूनां सर्वासां दोग्ध्रीणां मध्ये कामधुक् सर्व
वांछितप्रदायिनी दिव्या सुरभिरहमेवास्मि शास्त्रोक्तकर्मसमुच्चयकर्त्ते
नकामाशृयंते कामानां मध्ये यः प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः का
मस्सोप्यहमेवास्मि न तु रतिमात्रजनकइत्यर्थः सर्पाणां मध्ये जाती
नामेकशिरस्कानां मध्ये वासुकिस्तेषां राजाहमेवास्मि न तु रतिमात्रजन
कइत्यर्थः २८ ॥

मधुसूदनीटीका ९

आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसमुद्भवमस्त्रमहमस्मि
धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्धीति कामधुक् समुद्रमथनोद्भवा
वशिष्ठस्य कामधेनुरस्मि कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्य
र्थो यः कंदर्पः कामः सोहमस्मि चकारस्त्वर्थे रतिमात्रहेतुकामव्या
वृत्त्यर्थः सर्पाणां नागानां जातिभेदादेकशिरसां सर्पाणां मध्ये तेषां रा
जा वासुकिरहमस्मि २८ ॥

सदानंदीटीका ११

आयुधानामहं वज्रं दधीचेरस्थिसंभवं सर्वकामैकदोग्ध्रीणां वसि
ष्ठस्यास्मि कामधुक् १ प्रजाः जनयिता कामो धर्माविरुद्धोहं हरिः वा
सुकिः सर्पराजोहं सर्पाणामस्मि धार्मिकः २ २८

नीलकंठीटीका १२

प्रजनः प्रजनयिता कंदर्पः कामः नतु हथ्यामैथुनरूपः २८

आनंदीटीका

प्रजनात्प्रजोत्पत्तिहेतवः जाताविकवचनम् तेषां मध्ये कंदर्पोहम् २८

रामकंठीटीका [illegible] २८ स्पष्टार्थम्

लक्ष्मि की ~~[illegible]~~ टीका

वज्रं दधीचेरस्थिसंभवं कामधुक् सुरभिर्नामधेनुः प्रजनः प्रजनयि
तार्थस्मामर्थ्यं जनयितॄणामिति विभक्तिव्यत्ययो ज्ञेयः सर्पा नागाश्च
सविषत्वनिर्विषत्वाभ्यां जातिभेदाद्भिद्यंते २८ ॥

पंचोलीटीका

आयुधानां मध्ये वज्रमहं धेनूनां मध्ये कामधुक् कामधेनुरहं च प्र
नः प्रजनः पिता कंदर्पो हं सर्पाणां मध्ये वासुकिरहं २८

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

आयुधानामिति आयुधानां मध्ये वज्रमस्मि दधीचिमुनिकरंकसं
भवत्वादतपवात्यंतप्रभाववत्त्वादिति धेनूनामिति धेनूनां दोग्ध्री
नां मध्ये कामधुक्कामधेनुरस्मि सर्वलोकपावनत्वपोषकत्वादि
ति तथा सर्वजनयितॄणां मध्ये प्रजनः प्राद्युर्येण प्रजायंते इति
प्रजनः प्रजनयिता वा कंदर्पः कामः सर्वाद्वंकारित्वादिति स
र्पाणामिति सर्पा बिले प्राया स्तेषां मध्ये वासुकिनामा सर्प
राजोस्मि श्रीकंठभूषणत्वादिति २८

मधुभाष्य

२८ ॥

और आयुधो मे वज्र औ धेनु सकल मे कामधेनु औ प्रजा उत्पत्तिका-
रीजो कंदर्प सोमै हौ तथा सर्पो मे वासुकी भी हमै जानो विषधारि
यो की सर्प संज्ञा है २८ ॥

दोहा

आयुधन मांहि वज्र हों कामधुक गावन मेहि प्रजाकारमें का
म हों वासुकि सर्पविषेंहि २८

अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहं पितॄणामर्यमाचास्मियमः संयमतामहं २९ ॥

शंकरभाष्यटीका १

अनंतइति अनंतश्चास्मिनागानां नागविशेषाणां नागराजः वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाहं पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहं २९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

अनंतइति नागानांनिर्विषाणांराजानंतः शेषोस्मि यादसांजलचराणां राजावरुणोहमस्मिपितॄणांराजार्यमास्मि संयमतांनियमंकुर्वतांमध्ये यमोहमस्मि २९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यादसांजलौकसांसंयमतांसंयमनंकुर्वतां २९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नागाः अनेकशिरसः यादांसिजलजंतवः अत्रापिनिर्धारणेषष्ठीयादसांपतिर्वरुणोस्मि २९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २९ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

नागानामिति नागानांविषाणांमध्येअनंतोमहाविभूतिः यादसांजलाधिवासिनांवरुणोहं पितॄणांमध्येअर्यमादेवोस्मि २९ ॥

वनमाली टीका ८

नागानामनंतः शेषाख्योहं यादसांजलचराणांमध्येतेषांवरुणोहं पितॄणामर्यमापितृराजोहं संयमतांसंयमंयमीयमंफलदानेनानुग्रहनिग्रहंकुर्वतांमध्येयमोहं २९ ॥

ऊरमवैजयंतीटीका ९

किंच अनंतश्चेतिनागानांनागजातीनामनेकशिरस्कानांमध्येऽनंतःशे-
षाख्योऽहमेवास्मिसर्पाः नागाश्चजातिभेदाद्भिन्नेऽतोनपुनरुक्तिदो-
षः यादसांजलजन्तूनामधिपतिर्वरुणोऽहमेवास्मि अत्रापिनतिर्य-
रणोवरुणस्यजलजंतुविशेषाभावात् पितॄणां अग्निष्वात्तादिपि-
तृगणानांमध्येऽर्यमानामायःपितृदेवःसोऽप्यहमेवास्मि संयमतांय-
मोधर्मफलप्रदानेनानुग्रहंनिग्रहंचकुर्वतांदंडयतांमध्येन्यायदराडक्लृप्तोय-
मः सोऽप्यहमेवास्मि २९ ॥

मधुसूदनीटीका १०

नागानांजातिभेदानांमध्येतेषांअनंतश्चशेषाख्योहमस्मि यादसां-
जलचराणांमध्येतेषांराजा वरुणोहमस्मि पितॄणांमध्येअर्यम-
णामपितृराजश्चाहमस्मिसंयमतांसंयमंयमीधर्मफलदानेनानुग्रह
निग्रहंचकुर्वतांमध्येयमोहमस्मि २९ ॥

श्रीधरीटीका ११

अनंतोनागराजोहंनागानांभगवत्कला जलेश्वराणांवरुणोराजाहं
सर्वयादसां १ अर्यमापितृराजाहंपितॄणांसर्वभोगदः यमोहंधर्मरा-
जाख्यः संयमनंप्रकुर्वतां २ २९ ॥

नीलकंठीटीका १२

नागानांसर्पाणांनवभेदानां यादसांजलचराणां संयमतांनियमनक-
र्तॄणां २९ ॥ २९

आनंदीटीका

संयमतांपापान्निवारयतांमध्येयमोहम् २९

रामकंठीटीका २९ स्पष्टार्थम्

लासिंहीटीका

यादसांजलचराणाम् संयमतांनियमंकुर्वताम् २९

पंचोलीटीका

चपुनः नागानांमध्येअनंतोहंयादसांअहंदेवतानांमध्येवरुणोहंचपु
नः पितॄणांकव्यवाहादीनांमध्येअर्यमाहंसंयमतांसंयमऊर्वतांम
ध्येयमोहं २९

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अनंतश्चेति नागानां काद्रवीयाणांमध्येनंतनामानागराजअस्मि
तस्यैवसर्वाधारत्वादिति वरुणेति यादसांजलजंतूनां राजावरु
णोस्मि सर्वरसपोषकत्वादिति पितॄणामिति पितरः पितृग
णास्तेषांमध्येर्यमनामापितृपतिरस्मि तत्कव्यवाहकत्वादिति
यमइति संयमतां संयमनशक्तिमतांयमोस्मि सर्वांतकत्वादिति २९

मधुभाष्य

२९॥

नागो मे अनंत शेष नाग और जल जीवोमे वरुण राजामैहों औपितरो
मे अर्यमा तथा दंड कारियो मे यमराज हमै जानो नाग औ सर्प मे या
ह भेद है कि विषरहित को नाग कहते है २९ ॥

दोहा

नागनमांहि अनंतहों वरुण जलचरमांहि पितरनमें हों
अर्यमा संयमी महिं यम आहि २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृ-
गाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ३० ॥

शंकरभाष्यटीका १

प्रह्लाद इति प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां कालः कलय-
तां कलनं गणनं कुर्वतामहं मृगाणां च मृगेंद्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं वैन-
तेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणां ३० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

प्रह्लाद इति दैत्यानां राजा प्रह्लादोस्मि कलयतां वशीकुर्वतां गणय-
तां वा मध्ये कालोहमस्मि मृगाणां राजा मृगेंद्रः सिंहोहमस्मि ३० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

कलयतां विच्छेदिनां ३० ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनर्थज्ञापकतया गणनीयानां मध्ये कालोहं ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३० ॥ ३० ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

प्रह्लाद इति दैत्यानां मध्ये प्रह्लादो मद्विभूतिः कलयतामाक्रमवतां
पदार्थानां मध्ये कालोहं मृगाणां श्वापदानां मध्ये मृगेंद्रः सिंहो मद्वि-
भूतिः पक्षिणां मध्ये वैनतेयो विनतासुतः गरुडः ३० ॥

वनमालीटीका ८

दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेण प्रह्लादयति परमसात्विकत्वा-
न्नमवतीति प्रह्लादोहं कलयतां संख्यानां गणनं कुर्वतां मध्ये कालोहं
मृगेंद्रः सिंहः मृगाणां पशूनां वैनतेयो विनतापुत्रो गरुडः ३० ॥

ऊरुममैवेनयंतीटीका ९

किंच प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रल्हादः प्रकर्षेणाका-
रुण्यमैत्र्यशीलादिसद्गुणेन जनानाल्हादयन्नानन्दयतीति तथा सः प्रल्हा-
दोऽहमेवास्मि कलयतां सर्वानर्थ्यान्प्रापकतया गणनीयानां सर्वं चेत-
नवस्तु वशीकुर्वतां मध्ये कालः परमाण्वादिपरार्द्धांतस्वरूपोऽहमेवा-
स्मि मृगाणां पशुजातीनां मध्ये तिक्रमेणोत्कृष्टो यो मृगेंद्रः सिंहः सो-
ऽहमेव पक्षिणां पक्षिजातीनां मध्ये विष्णुवाहनत्वेनोत्कृष्टतमो यो वै-
नतेयो विनतापुत्रो गरुडः खगेश्वरः सोऽहमेवास्मि अत्र चकाराः
पुनरर्थकाः विशेषार्थस्याभावात् ३० ॥

मधुसूदनी टीका १०

दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेणाल्हादयत्यानंदयति परमसात्विक-
त्वेन सर्वानिति प्रल्हादश्चास्मि कलयतां संख्यानां गणनां कुर्वतां म-
ध्ये कालोऽहं मृगेंद्रः सिंहः मृगाणां पशूनां मध्येऽहं वैनतेयः विनता-
पुत्रो गरुडः पक्षिणामस्मि ३० ॥

सदानंदी टीका ११

दितिवंशोद्भवानां च प्रल्हादोस्मि सतां वरः गणनं कुर्वतां मध्ये कालो-
ऽहं सर्वविग्रहः मृगाणां मृगराजोऽहं पक्षिणां विनतासुतः ३० ॥

नीलकंठी टीका १२

कलयतां गणनं कुर्वतां ३० ॥

आनंदी टीका

कलयितुं गणयितुं प्रभुं ज्ञानाश्रुतिहेतुमानता विंकलयन्ततः योगपद्या तिलिचु
योगपद्याविर्दिप्रपन्नपाः मुहूर्तादिनपक्षादयो वा तेषां मध्ये कालोऽहं ३०

रामकंठी टीका [illegible] ३० स्पष्टार्थम्

लासिकी टीका

कलयतां गणयतां यमस्येव हृयांतरभूतः कालोऽहं मृगाणां पशूनां
मृगेंद्रः सिंहः ३०

पंचोलीटीका

चपुनःदैत्यानांमध्येप्रह्लादोहंकलयतांवशीकुर्वतांकालोहंचपुन :
मृगाणांमध्येमृगेंद्रोसिंहोहंचपुनःपक्षिणांमध्येवैनतेयोगरुडोहं ३०

भगवीरसमिह्वोधिनी॥

प्रह्लादइति दैत्यादितिपुत्रास्तेषांमध्ये प्रह्लादोस्मि तस्यहिभग
वद्भक्तत्वादिति कालइति कलयंतः कलसंख्यानेइतिधातोर्ग
णयंतोयनादिगणकास्तेषांकलनात्मकः कालः संवत्सरात्मा
स्मि तथैवंसर्गादिप्रमाणकलनास्थितेरिति मृगाणांचेति मृग
श्रेशायकास्तेषांराजासिंहोस्मि तस्यापिमदंशत्वादिति तथापक्षि
णांपतत्रिणांचराजावैनतेयोविनतासुतस्तत्वमास्मि मद्रथभूत
त्वादिति ३०॥

मध्यभाष्य

३०॥

भाषाअनुवादटीका १.

दैत्यो मे प्रह्लाद मै हौं और वश करने वालो मे अथवा संख्यामे कालमै हौ मृग जाति मे मृगेंद्र कहे सिंह मै तथा पक्षियों मे गरुड़ मै हो ३०

दोहा

दैत्यन मांहि प्रहलाद हों गणकन मांहि अनेह मृगन मां
हि मृगराज हों गरुड हि पक्षिन मेंह ३०॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं झ
षाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

शंकरभाष्यटीका १

पवनो वायुः पवतां पावयितॄणां अस्मि रामः शस्त्रभृतामहं शा
स्त्राणां धारयितॄणां दाशरथी रामोऽहं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो
नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां स्रवंतीनामस्मि जाह्नवी गंगा ३१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ स्पष्टार्थं ३१

[illegible] ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ३ मध्ये

पवन इति पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा वायुरस्मि शस्त्रभृतां वीरा
णां रामो दाशरथिः यद्वा परशुरामः झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो
मत्स्यविशेषोऽहं स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी गंगाहमस्मि
३१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

पवनो गच्छतां रामो दाशरथि रहं झषाहि स्वजलचराः ३१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

पवनो पवनस्वभाववतां वायुरहं शस्त्रभृतां च रामोऽहं नतमेः सोवि
भूतिरित्यर्थः अर्थांतरा भावान् आदित्यादेः देवत्वेनावस्थिता
स्य भगवतः शरीरतयात्मतामिति शस्त्रभृतमात्र मत्वतन्तस्यानी
यं ३१ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

पवन इति पवतां वेगवतां मध्ये पवनः शस्त्रभृतां वीराणां मध्ये रामो दाशरथिरहं झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो यादोविशेषः स्रोतसां प्रवाहाणां मध्ये जाह्नवी मद्विभूतिः ३१ ॥

वनमालीटीका ८

पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा पवनो वायुरहं शस्त्रभृतां शस्त्रकारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरहं साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेणाविनार्थ्यहसीनां वासुदेवोस्मीं वदन्नपाठः झषाणां मत्स्यानां मकरो नाम जातिविशेषः सोहं स्रोतसां वेगेन वहनवतां नदीनां मध्ये जाह्नवी गंगाहं ३१ ॥

ऊसमवेजयंतीटीका ९

किंच पवन इति पवतां वेगवतां पावयितॄणां वा मध्ये पवनो वायुरहमेवास्मि शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां वीराणां मध्ये निरतिशयशस्त्रधारी निरतिशययुद्धकुशलो निखिलवीरशिरोमणिः रद्ःकुलत्वपक्क दूरामो दाशरथिरहमेवास्मि अत्र शस्त्रभृत्स्वरूपो धर्मः एव विभूतिर्मे न स्वरूपो यतोस्मादिष्यादिवज्जीवत्वाभावेन विभूतिमनोभ्याथ पवनाभावात् यद्वा रामः परशुरामो बलरामो वानयोः वेगज[illegible]ना विशेषाद्विभूतित्वे संभवत्येव झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो मत्स्यजातिविशेषोऽहमेवास्मि स्रोतसामतिवेगवज्जलानामतिपवित्रनीरवाहानां नदीनां मध्ये जाह्नवी जह्नुपुत्री गंगाहमेवास्मि ३१ ॥

मधुसूदनीटीका १०

पवतां पावयितॄणां वेगवतां मध्ये पवनो वायुरहमस्मि शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिलराक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोहमस्मि साक्षात्स्वस्वरूपस्याप्यनेन रूपेणाविनार्थ्यहसीनां वासुदेवोस्मीति वदन्नपाठ इति प्राग्युक्तं झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम जातिविशेषोस्मि स्रोतसां वेगेन वहज्जलानां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जाह्नवी गंगाहमस्मि ३१ ॥

सदानंदीटीका ११

पवनः पावयितॄणां सर्वप्राणिकलेश्वरः शस्त्रास्त्रधारिणांमध्येरा
मोदाशरथिर्विभुः १ सर्वरत्नः कुलश्रेष्ठो महावीरोहमीश्वरः नाना
द्विसुखस्वरूपस्यानेन रूपेणादेहिनां २ चिंतनार्थंदाशरथिः पावनेषो
विभूतिषु ३ धनुःपाणीरत्नः कुलवनदवाग्निर्द्विजगतिः प्रतापीसं
श्लिष्टोजनकतनयावाहुलतया शारंगेनाकारेस्मिनमधुरवक्त्रामृत
रुहृदयानोध्येयोसौरघुकुलरविर्लक्ष्मणसखः ४ कृतज्ञोमेधावी
स्मृतिधृतिनिधिः शांतिजलधिः कृपासिंधुर्वीरोनिरवधिसुखोगारप
ददः प्रभुलीवाणपाव्धिदशरथकुमारोऽभयदः सदाध्येयोहीसेयरघु
हृ१ कुलहिमांशुः सहृदये ५ अनेकमत्स्यजातीनांमकराख्योहमीश्वरः व
लजलानांवेगेनगंगाहंसरितांवरा ६ ३१ ॥

नीलकंठीटीका १२

पवतांपावयितॄणांवेगवतांवा रामोदाशरथिः रामादीनांपरमेश्वा
राणामपिविभूतिमध्येगणनंध्यानार्थं झषाणांमत्स्यादीनां मकरो
जातिभेदः स्रोतसांनदीनां ३१ ॥

आनन्दीटीका

पवतांवेगवतां ३१

रामकंठीटीका [illegible] ३१ स्पष्टार्थम्

लासिकी [illegible]टीका

पवतांपावयितॄणांवेगवतांवाश्रीरामोदाशरथिः झषाणां
मत्स्यानांमकरोमत्स्यविशेषः स्रोतसांप्रवहज्जलानाम् ३१

पंचोलीटीका

पवतांपावयितॄणांवेगवतांमध्येपवनोवायुरहंशस्त्रभृतां
मध्येरामोदाशरथीरहंचझषाःझषाणांमकरोहंस्रोतसांनदी
नांमध्येगंगाहं ३१

पवनः पावयितॄणां सर्वप्राणिकलेश्वरः शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये रा
मो दाशरथिर्विभुः १ सर्वैरत्नैः कुलधुरीमहावीरोहमीश्वरः साहा
हित्नहुम्रूपस्थानेन रूपेणादेहिनां २ चिंतनार्थे दाशरथिः पावेतेषा
विभूतिषु ३ यत्नः पाणीरत्नैः कुलवनदवाग्निर्हिजगतिः प्रतापीसं
श्लिष्टोजनकतनयावाकुलतया शरच्चंद्राकारेस्मिन मधुरवक्राम्रत
रुहृदयानोध्येयोसौ रघुकुलरविर्लक्ष्मणसखः ४ कृतज्ञो मेधावी
स्मृतिधृतिनिधिः शांतिजलधिः कृपासिंधुर्वीरो निरवधिसुखागारप
दवः प्रभुलीवण्याब्धिर्दशरथकुमारोभयदः सदाध्येयो होमेवरघु
कुलहिमांशुः स्वहृये ५ अनेकमत्स्यजातीनां मकराख्योहमीश्वरः च
लजलानां वेगेन गंगाहं सरितां वरा ६ ३१ ॥

नीलकंठीटीका ११

पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा रामो दाशरथिः रामादीनां परमेश्वा
राणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो
जातिभेदः स्रोतसां नदीनां ३१ ॥

आनन्दीटीका

पवतां वेगवतां ३१

रामकंठीटीका [illegible] ३१ स्पष्टार्थमु

लासिकी [illegible]टीका

पवतां पावयितॄणां वेगवतां वाश्री रामो दाशरथिः झषाणां
मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेषः स्रोतसां प्रवहज्जलानाम् ३१

पंचोलीटीका

पवतां पावयितॄणां वेगवतां मध्ये पवनो वायुरहं शस्त्रभृतां
मध्ये रामो दाशरथिरहं च झषः झषाणां मकरोहं स्रोतसां नदी
नां मध्ये गंगाहं ३१

ह ^

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

पवनइति पवतांपावयितृणां पवनः पावयितास्मि जगत्प्रा
णत्वादिति तथा शस्त्रभृतांधनुष्मतांमध्ये रामः परशुरामो
स्मि महद्यशत्वादिति झषाणामिति जषास्तिमिंगिलादयस्ते
षांमध्येमकरोमकरनामामत्स्योस्मि प्रवतारमूर्तित्वादिति
तथास्रोतसांस्रवंतीनांमध्येजाह्नवीजह्नुकन्यागंगास्मिलो
कत्रयपावनत्वादिति ३१॥

मधुभाष्य

३१॥

औरपवित्र तथा वेगवानो मेपवन कहे वायु औशस्त्रधारियोमे रा
म दशरथके पुत्र हमको जानो तथा मछलियो मे मकर नाम मत्स्य
मैहौ और स्रोत कहे प्रवाहरूप नदियों मे जान्हवी गंगा भीमैहौ ३१

दोहा

पवन पवित्रन मांहिहौं रामहि शस्त्रीन मेंह झषनमांहि
में मकरहौं नदी महिं गंगा पह ३१॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यंचैवाहमर्जुन अध्या।
त्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहं ३२ ॥

शंकरभाष्यटीका १

सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदिरंतश्च मध्यंचैवाहमुत्प
त्तिस्थितिलयानां अहमर्जुन भूतानांजीवाधिष्ठितानामेवादिरंतश्च मा
ध्युक्तमुपक्रमेइह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्यावि
द्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि वादोर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रा।
धानमतः सोहमस्मि प्रवक्तृद्वारेणवदनभेदानामेव वादजल्पवित।
ण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ३२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ + अहमादिरित्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथाच पुनरुक्ति

[illegible] ३२ रित्याशंक्याह भूतानामिति सर्गशब्देनस्रज्यंते इति सर्वाणि कार्याणि गृह्यंते अध्यात्मविद्येति
आत्मन्यंतःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिकागृहीता प्रवदतां
संबंधी वादो वीतरागकथा तत्वनि
र्णयावसाना यदा प्रवदतामिति
लक्षणया कथाभेदोपादानं त
दा निर्धारणे षष्टीत्याह प्रवक्त्रि
ति ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

सर्गाणामिति सृज्यंत इति सर्गाः आकाशादयः तेषामादिरंतश्च
मध्यंचाहमस्मि अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्रभूतादिकर्तृत्वंपारमेश्वर्यमु
क्तं अत्रतु उत्पत्तिप्रलयस्थितयोमद्विभूतित्वेनध्येया इत्युच्यत इति विशे
षः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतां वादिनांसंबंधिनोवादजल्पवि
तंडाख्यास्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाःतासांमध्येवादोहं यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाण
तर्काभ्यांस्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षः छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्य
ते सजल्पोनाम यत्रत्वेकः स्वपक्षंस्थापयति अन्यस्तुछलजातिनिग्रह
स्थानैस्तंदूषयतिनतुस्वपक्षंसाधयतिसावितंडानाम अत्रज।
ल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोःशक्तिपरीक्षामात्रफलेवाद।
स्तुवीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वातत्वनिर्णयफलः अतो।
सौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ३२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्गाणांसृष्टीनामादिरंतश्च मध्यंचसृष्टिस्थितिसंहारः प्रवदतांसंबंधि
वादोहंप्रमाणतर्कसाधनोपालंभसिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः।
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः ३२ ॥

श्री· गी·टी· द·

107

रामानुजभाष्यटीका ५

सृज्यंतइतिसर्गाः तेषामादिःकारणंसर्वदासृज्यमानानांसर्वेषांस्रष्टा।
णांतानतश्चतमस्तहर्ताशेहमेवेत्यर्थः तथासर्वदासंह्रियमाणानांसंहर्तारो
हमेव मध्यंपालनंसर्वदापाल्यमानानांपालयितारक्षिताहमेवेत्यर्थः जल्प
वितंडादिकुर्वतांतत्वनिर्णयप्रवृत्तोवादोयः सोऽहं ॥ अध्यात्मविद्याश्रेयः
साधनभूतानांविद्यानांमध्ये परनिःश्रेयससाधनभूताविद्याहमस्मि ३२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३२ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

सर्गाणामिति सृज्यंत इतिसर्गा आकाशादयस्तेषामादिर्मूलमंतः पर्यं।
तः मध्यंस्थितिरहमेवविद्यानांचतुर्दशानांमध्येआत्मप्रतिपादिकाध्या।
त्मविद्याहं प्रवदतांस्वस्वमताभिनिवेशेनमत्सरादिजनककथानां तद्गुते
रेमत्सरजीववत्सरशांतयेन तथानिर्जितपाखंडाणामिदमूर्जितमपतत्वाव
हशाविक्लितये यस्मात्तत्तज्ञामपास्यवक्तृ्याः सर्वमाशुयात्मनमयाबीयंस्या
पषितमतपरमतछेदंकथंकुर्वते किंतु हंत्यतत्वानंतस्वरूपावरवमिवरवेच्छ
दंकंवायुरहंकामक्रोधादियस्मात्परमतिशनैर्ग्रीष्मकालातदीवहहिा
स्तोषप्रसाद तीमंसमयिपंपस्याकलानामिवेदोर्वकाम्रापस्यदाईजगति
विजयतेसेयमध्यात्मविद्येति प्रतपवाहवादःप्रवदतामितिप्रवदतांपर
स्परंविवादजल्पवितंडारूपाःकथाकुर्वतांमध्येतत्वबुभुत्सोःकथारूपो
वादोऽहं ३२ ॥

वनमालीटीका ८

सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरंतश्चमध्यंचोत्पत्तिस्थितिलयस्थानमहमि
त्यर्थः भूतानांजीवाविष्टानांचेतनसृष्टीनामेवादिरंतश्चमध्यंचेत्यु
क्तमुपक्रमे इहत्वचेतनवर्गाणामितिनपौनरुक्त्यं विद्यानांमध्येऽध्यात्म।
विद्यामोक्षहेतुरात्मतत्वविद्याहं प्रवदतांवादिनांकथाभेदानांवादजल्प।
वितंडात्मकानांमध्येवादोऽहं यद्वाप्रवदतांसंबंधीवादोहमित्यर्थः सेवा।
धीष्टहीनतत्वनिर्धारणोतोययाकृतमेवसाधु तत्वतत्वबुभुत्सोर्वीतरागयोः
सतीर्थयोर्गुरुशिष्ययोर्वाप्रमाणेनतर्केणचसाधनदूषणात्मापक्षप्रति
पक्षपरिग्रहस्तत्वनिर्णयपर्यंतोवादः वादफलस्यतत्वनिर्णयस्यजे

रूढवादिति करणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथैव जल्पवितंडे जयपरा-
जयपर्यंते तदुक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितंडे बीजप्ररोहसं-
रक्षणार्थं कंटकशाखावरणवदिति छलजातिनिग्रहस्थानैः परप-
क्षो दूष्यत इति जल्पवितंडयोः समानं तत्र वितंडायामेकेन स्वपक्षः स्था-
प्यो न्येन दूष्यते जल्पे तूभाभ्यां स्वपक्षः स्थाप्य उभाभ्यां च परपक्षो दूष्य इति ।
विशेषः तदुक्तं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभो जल्पः सप्रति-
पक्षस्थापनाहीनो वितंडेति ३२ ॥

क्रसमवैजयंतीटीका ९

किंच सर्गाणामिति हेऽर्जुन सृज्यंत इति सर्गा महदादयोऽण्डपर्यंता अचे-
तनसृष्टिरूपास्तेषां सर्गाणामादिः कारणमहमेवास्मि मध्यं पालनं चा-
हमेवास्मि अंतः संहारश्च रूपश्चाहमेवास्मि तेषां सृष्टिस्थितिप्रलयरूपा
ममैव विभूतय इति ज्ञातव्या इत्यर्थः अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव
चेत्यादौ चेतनानां विशिष्टानामेव भूतानामादिर्मध्यांतत्वान्यहमेवेत्युक्तमत्र
त्वचेतनमात्राणामेव सृष्ट्यादिहेतुरहमित्युक्तमतो न पुनरुक्तिदोषः अं-
गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येता-
श्चतुर्दशेति स्मृत्युक्तानां चतुर्दशविद्यानां मध्ये ऽध्यात्मविद्या सपरिकरप-
रमात्मतत्त्वनिर्णायिवेदांतविद्या मोक्षसाधनरूपाऽहमेवास्मि प्रवदतां वा-
दजल्पवितंडाख्या लोकप्रसिद्धास्तिस्रः कथाः कुर्वतां मध्ये वादिनां सं-
बंधीयो वादः सोऽप्यहमेवास्मि तत्र वादो नाम विवदमानयोर्वीतरागयो-
र्गुरुशिष्ययोरन्ययोर्वा चेतनाचेतनतत्त्वस्वरूपनिर्णयात्मकः सिद्धांत-
कथारूपकः यत्र च विवदमानाभ्यामुभाभ्यामपि प्रमाणेन तर्कश्रुत्यादि-
ना च स्वपक्षः स्थाप्यते छलजातिनिग्रहस्थानैश्च परपक्षो दूष्यते सोऽभय-
साधनवती विजिगीषुकथा जल्पो यत्र तु स्वपक्षं न साधयति अन्यस्यापि
तु पक्षं छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूषयति सा स्वपक्षस्थापनहीना परप-
क्षदूषणावसाना कथा वितंडा तत्र प्रवृत्तो विजिगीषोर्जल्पवितंडारूपा-
योरुभयोरपि शक्तिपरीक्षामात्रफलत्वेन निष्फलत्वात्तद्विभूतित्वाभा-
वः वादस्य तत्त्वनिर्णयफलकत्वेन तच्छ्रेष्ठत्वात्तद्विभूतित्वमुपपन्न-
मित्यर्थः ३२ ॥

सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरंतश्च मध्यं चोत्पत्तिस्थितिलया अहमेवा।
हे अर्जुन अहमादिश्च मध्यं च भूतानामित्यत्र भूतानां जीवाविष्टानां चेत-
नानां प्रसिद्धानामेवादिरंतश्च मध्यं चोक्तमुपक्रमे इह त्वचेतनसर्गाणा-
मिति न पौनरुक्त्यं विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या मोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहं
प्रवदतां प्रवदनसंबंधिनां कथाभेदानां वादजल्पवितंडात्मकानां मध्ये वा-
दोहं भूतानामस्मि चेतनेनेमत्व यथा भूतशब्देन तत्संबंधिनः परिणामलक्षि-
ताः तथैव प्रवदच्छब्देन तत्संबंधिनः कथाभेदा लक्ष्यंते अतो न निर्धारणानुपप-
त्तिः यथाशक्ति उभयत्रापि संबंधी षष्ठी तत्र तत्त्वबुभुत्सोः वीतरागयोः
सब्रह्मचारिणोः गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणात्मा प-
रप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यंतो वादः तदुक्तं प्रमाणतर्कसाधनोपा-
लंभः सिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इ-
ति वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुरूढवादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं वि-
जिगीषुकथे जल्पवितंडे जयपराजयमात्रपर्यंते तदुक्तं तत्त्वाध्यवसाय-
संरक्षणार्थं जल्पवितंडे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कंटकशाखावरण-
वदिति छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यते इति इति जल्पवितंड-
योश्च समानेन तत्र वितंडयामेकेन स्वपक्षः स्थापितएव परेण च स दूष्यत।
एव जल्पे तु उभाभ्यामपि स्वपक्षः स्थाप्यते उभाभ्यामपि परपक्षो दूष्य।
त इति विशेषः तदुक्तं यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपा-
लंभो जल्पः स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितंडा इति अतो वितंडाद्वयशा-
रीरत्वाज्जल्पो नामैककथा किंतु शक्त्यतिशयज्ञानार्थसमयबंधमा-
त्रेण प्रवर्तत इति वितंडनकारः तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वाद-
स्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ३२ ॥

सदानंदी टीका ११

जन्मस्थितिलयाः सर्वसृष्टीनामहमर्जुन जीवाधिष्ठितभूतानां पूर्व-
मुक्तमुपक्रमे १ अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षहेतुर्वदहरिः वादजल्प-
वितंडनाम्नां मध्ये वादोहमीश्वरः २ तत्र तत्त्वबुभुत्सोर्वा शिष्यदेशिकयोः।

स्तथा प्रमाणेन च तर्केण साधनैर्दूषणैस्तथा तत्त्वनिर्णयपर्यंतः पक्ष
द्वयपरिग्रहः वादः स्याच्छास्त्रसिद्धान्तनिर्णये हेतुरुत्तमः ४ विजिगीषु
कथे जल्पवितण्डे भ्रांतिशालिनी जयाजयफले लोकप्रतिष्ठा ... हेतु
के ५ यत्रैकेन स्वकः पक्षः स्थाप्यते दूष्यतेऽपरः सा वितण्डाकथा ...या
लौकिकी चान्तरीफला ६ स्वपक्षः स्थाप्यते जल्पे उभाभ्यामेव युक्तिभिः
दूष्यते परपक्षश्च विशेषोयं तयोर्द्वयोः ७ ३२॥

नीलकंठी टीका ॥

सर्गाणां भौतिकानां भूतानामादिरंतश्चेति प्रागेवोक्तत्वात् विद्यानां वा
तः ईशसंख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्यावंधच्छेदहेतुत्वात् ... प्रव
दतां प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदाश्च वादजल्पवितण्डा इत्युच्यन्ते तेषां मध्ये
वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहं ३२ ॥

आनंदीटीका

सर्गाणां सृष्टिक्रमागतानाम् यत्र ब्रह्मादि विन्यादिशाश्चक्रे तन्मतेनानां ...
षाणामपेक्षया ईश्वरतत्त्वं ... क्रियासत्त्वेन नामपेक्षया पौनरुक्त्यम् प्रव
दतां वादप्रकर्षं प्रतिपादयतां वा वक्तॄणां वादजल्पवितण्डारूपाणां मध्ये
वादो वादलक्षणां वाक्यमस्मि तथा च शास्त्रम् वादो नाम वीतरागयोः प
त्प्रतिपक्षपरिग्रहपूर्वकः प्रमाणतर्कपूर्वकसाधनोपालंभप्रयोगक्रि
यमाणो एकतरपक्षनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः ३२॥

रामकंठी टीका उपक्रमे ३२ स्पष्टार्थम्

लासिकी ... टीका

सर्गाणां स्थूलदेहपरिग्रहाणामादिः संकुचितरूपा प्रागवस्था अ
न्तः संकुचद्रूपा मरणावस्था मध्यं प्रसरद्रूपा जीवदवस्थाहमेव स्वेश्वरे
हेतालक्षणविभूतित्वेन स्थितः अध्यात्मविद्यात्मनिर्णयाधिकारि
णी विद्या प्रवदतां जल्पवितण्डादिप्रयोक्तॄणां वादस्तत्त्वनिर्णयमात्र
फलः ३२

पंचोलीटी का

हे अर्जुन सर्गाणां सृष्टीनां आदिरंतेमध्य उत्पतिनाशस्थितयः
अहे विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या अहं प्रवदतो वचनानां कथानां
मध्ये वादो हं वीतरागकथावादः विजिगीषुकथाजल्पः सजल्प
पवस्वपक्षस्थापनाहीनो वितंडा ३२

रणवीरसमिद्धोधिनी।।

सर्गानामिति सर्गाणां भूतभौतिकादीनामादिमध्यमंतश्चास्मि
विश्वंभरत्वादिति अध्यात्मविद्येति विद्याश्चतुर्दश तासां मध्ये
अध्यात्मविद्या तेरक्तविवेकोऽस्मि मोक्षसिद्धेः साधनत्वादिति त
या प्रवदतां प्रकर्षेणान्योन्यवितर्कोत्थापनकृतप्रयासानां
वितर्कवादिनां वादः प्रधानभूतनिश्चितार्थनिर्णीतोऽस्मि मुक्तोऽह
मिति निश्चयादिति ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

सर्ग कहे आकाशादि पदार्थोंमे आकाश जो आदि मध्य अंतमे स
दा वर्तमान सो मै हो अथवा सृष्टिमे आदि मध्य अंत मै हूं तथा हे
अर्जुन विद्या मे अध्यात्म विद्या औ प्रवाद करने वालो के बीच वादरू
पमै हो जिससे सिद्धांत पदा थिर होता है ३२ ॥

दोहा

आदित्य मध्यऔ अंत यह सृष्ट मांहि नरहौं हु विद्यामांहि
अध्यात्म हौं वादहि वादिन कोंहु ३२॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ३३

शंकरभाष्यटीका १

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य किं च अहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ स्पष्टार्थं ३३

स्वामिकृतटीका ३

अक्षराणामिति अक्षराणां मध्ये अकारोऽस्मि तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथा च श्रुतिः अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवतीति सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वंद्वः समासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्र त्वायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यात्मकरूपः काल उक्तः स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति तद्दिने अत्र प्रवाहात्मकः अक्षयः काल उच्यते इति विशेषः कर्मविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलधाताहमित्यर्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

समासे भवः सामासिकः द्वंद्वः धाता कर्मफलभावनादेः ईश्वरो विश्वतोमुखः विश्वरूपः ३३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्री·
गी·टी·
द·

अक्षराणांचमध्येअकारः अकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः सर्ववर्णानांप्रकृति
रकारश्चाहंसमासानांसमूहः सामासिकः तस्यमध्येद्वंद्वसमासोहं सउभ
यपदप्रधानत्वेनोत्कृष्टः कालः कलामुहूर्तादिमयोयः सोहंसर्वस्यप्राणि
मात्रस्यधाताभर्ताहमेव ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टोर्थः ३३ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अक्षराणामक्षरवर्णानां मध्येअकारः प्रथमस्वरत्वस्यसर्ववागनुस्यूतत्वा
त् सचाहं सामासिकस्यतत्पुरुषादिसमाससमूहस्य द्वंद्वोनामकस्सावि
प७ सुभयपदप्रधानोहं अक्षयोऽनाद्यनंतआदित्यपरिस्पंदोन्यत्रमहत्त्वादिमहाप्रा
लयांतेपिकालोहमेव विश्वतोमुखो विराड्धाताकर्मफलदाता ३३

वनमाली टीका ८

अक्षराणांअकारोहं अकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः सामासिकस्यसमास
समूहस्यमध्येद्वंद्वःउभयपदप्रधानोहं सर्वकालाभिमानी अक्षयः
परमेश्वराख्यःकालोंतःकालोसगुणीसर्वविद्यइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो
कालः हंकाल यताभिव्यक्तयोकालउक्तःकर्मफल विधातॄणांमध्येवि
श्वतोमुखःसर्वतोमुखोधातासर्वकर्मफलदानेश्वरोहं ३३ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

किंच अक्षराणामिति अक्षराणांसर्वेषांवर्णानांमध्येसर्ववर्णात्मको
२ योऽकारःसोऽहमेवास्मितस्यसर्ववाङ्मयत्वात्तथाच अकारोवैसर्वावाकसै
षास्पर्शोष्माभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीति समासानांसमूहस्सा
स७ मासिकस्तस्यसामासिकस्यसमाससमूहस्यमध्येयोद्वंद्वसमासःसोऽह
मेवास्मि अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिषूभयपदप्रधानाद्वंद्वस्तेषुमध्येना
स्येवोभयप्रदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयोविनाशरहितः कालामुहूर्ता
दिमयोयःसर्वेषांसंहर्तॄणांमध्येकालःसमयःसोऽहमेवास्मिकालःकल म४
यतामहमित्यत्रयुगसंवत्सरादिपरिमितःकालउक्तःतत्त्वपेसतितस्या
पिक्षयस्यात् इहतुप्रवाहात्मकोऽखंडदंडायमानरूपउक्तोतोक्षयत्वावि।

शेषणादनेनाशुत्रकृक्तिदोषः यद्वा सर्वसंहर्तॄणांमध्येयःसंकर्षणा
ख्योब्रह्मणोलयोनिवासोयस्यासावलयः नास्तिलयोयस्येतिवाऽलय
रूपसंकर्षणोस्थितत्वेनतस्याप्यलयत्वंसंभवत्येवसर्वेषांसंहर्तॄणांमध्ये
विश्वतोमुखोविश्वतस्मुखोयोधाताब्रह्मासोप्यहमेवास्मि अन्योयःकश्चि
द्धातानामातस्याप्यहमर्थेविश्वतोमुखइतिविशेषणं ३३ ॥

मधुसूदनी टीका ९

अक्षराणांसर्वेषांवर्णानांमध्येअकारोहमस्मि अकारोवैसर्वावागिति
श्रुतेः तस्यचैवंप्रसिद्धं द्वंद्वःसमासउभयपदार्थप्रधानःसामासिक
स्यसमाससमूहस्यमध्येहमस्मिपूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरप
१८ दार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिरितितेषामुभयपदा
र्थसामर्थ्यभावेनाप्रकृष्टत्वात् त्रुटीकालाभिमानीअक्षयःपरमेश्वराख्यः
[illegible] कालोज्ञःकालकालोगुणीसर्वविद्यादिश्रुतिप्रसि विद्य
द्धोहमेवकालःकलयितामित्यत्रत्रुटीकालउक्तइतिभेदः कर्मफलवि
धातॄणांमध्येविश्वतोमुखः धातासर्वकर्मफलदातेश्वरःसर्वतोमुखोह
मित्यर्थः ३३॥

सदानंदी टीका ९

वर्णानांसर्ववाङ्रूपत्वादकारः श्रुतेर्मतः समासस्यसमूहेद्वंद्वोस्मि
उभयतोवरः १ कालोहंपरमेशाख्यःकालेकालोक्षयःपरः त्रुटीकाला
भिमानीयःपूर्वोक्तःसविलक्षणः २ धाताहंसर्वतःसुखःप्राणिनांकर्म
फलप्रदः ३३ ॥

नीलकंठी टीका १२

अक्षराणांमध्येअकारः अकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः सामासिकस्यस
मासस्समुदायस्यमध्येः द्वंद्वोस्मि उभयपदार्थप्रधानत्वादितिप्राचः सम
नं१ एकवाससमासोविशेषणवागुरुशिष्याणांवामहार्थकथनार्थंवाएकत्रा
वस्थानंतत्रविदितमर्थज्ञानंसामासिकं चानुरर्थिकःप्रकृतस्यैकत्वं नेकाद
शः यस्येतिचेत्यलोपः तस्यमध्येद्वंद्वोहमस्मीत्यर्थोद्द्वंद्वंरहस्यतिसूत्रे
द्व१ द्वंद्वशब्दस्यरहस्यवाचित्वंशाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयःक्षयहीनःकालःत्व

श्री· गी·टी· ८·

णादिः परोवा ईश्वरः कालस्यापिकालोस्मि धाता कर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः
सर्वत्रागीतत्वात्सर्वत्राप्यामीत्यर्थः ३३ ॥

ज्ञानेंद्रीटीका

सर्वेषामक्षराणामकार एव प्रथमाप्रकृतिरकारएव व्यंजनानां तथाणा
प्रदः स्वरहीनानामनुच्चार्यत्वात् सामासिकस्य समासस्य मध्ये
द्वंद्वः उभयपदप्राधान्यात् अक्षयः कालसर्गप्रलययोर्गणयिताल
पि॰ वैंताद्याक धाता सर्वकर्मफलानां सर्वतोमुखो विधाता सर्वेषु कर्म
फलदाता अमरवेसो मरवेयस्येदृशः सर्वेषां कर्मफलदातॄणां मध्येऽहं
मुख्योधाता ३३

रामकंठीटीका अपकर्म ३३ स्पष्टार्थम्

लासिकी ... टीका

अकारस्य सर्ववर्णेषु व्यापकत्वमाह श्रुतिः अकारो वै सर्वा वाग् सा
स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति अक्षयः प्रवाहरूपे
ण कालो ग्रासूचकसूर्यचंद्राद्यनपेक्षकः अक्षयत्वप्राप्तिहेतुः कालो
ऽहम् अतीतानां भाविनां वा परमेष्ठिनां धाता तत्वप्राप्तिहेतुरहम् विश्व
तोमुखस्त्वसर्वतोद्योतनो धाता विभूतित्वेन स्थितः ३३

पंचोलीटीका

अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽहं चद्वन्द्वः सामासिकस्य समा
स समुदायस्य द्वंद्वोऽहं अक्षयः अक्षीणः कालः क्षणादिः परमे
श्वरो वा अहमेव विश्वतोमुखः सर्वतोमुखो धाता ब्रह्माहम् ३३

रणवीरमिश्रबोधिनी ॥

अक्षराणामिति अक्षराणि न क्षरं ते व्ययं ते स्वरूपादिति व्युत्पत्त्या
क्षराणि अक्षररूपाणि संज्ञानि तेषां मध्ये अकारसंज्ञोऽस्मि सर्वमं
त्रमूलत्वादिति द्वंद्व इति समासिकस्य समासकानां यस्य समुदा
यः समासिकं तस्य समासगणस्य मध्ये द्वंद्वो नाम समासोऽस्मि

तथैवसमुच्चयसिद्धेरिति अहमेवेति अहमेवाक्षयः कालोऽस्मिका
लातीतत्वात् संवत्सरात्मकोऽयं कलनात्मकोऽहं वा निष्कल इति भा
वः धातेति दधाति अदृष्टानेभ्यः फलं धारयति पोषयति तानि
ति वा धाता फलधाता सोऽस्मि यो हि विश्वतोमुखो विश्वतोऽस्मिन्
स्थावरजंगमात्मके लोके मुखं व्याप्तिरस्यास्तीति यावदिति वि
श्वतोमुखः सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्यामितया तत्तत्कर्मफलस्य
दातेत्यर्थः ३३॥

विश्व॰

मधुभाष्य

३३॥

और अक्षरो के मध्यमे अकार अक्षर मै हूं और समासो के विषे उभ
य पद प्रधान द्वंद्व समास और अक्षय प्रवाह रूप काल जो सो ह
मही और फल प्रदान करनेवालो मे विश्वतो मुख कहे सर्व फलवि
धान कर्ता मैं हौ ३३ ॥

दोहा

अक्षरमांहि अकारहौं द्वंद्व समासन मांहि मैं अविनाशी
कालहौं धाता सनमुख सबमांहि ३३॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४

शंकरभाष्यटीका १

मृत्युरिति मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च तत्र यः प्राणहरः सर्वहरः स उच्यते सोऽहमित्यर्थः अथवा परईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः सोऽहम् उद्भव उत्कर्षः अभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ + सर्वहरस्य शब्दस्य व्याख्यामर्थान्तरमाह अथवेति भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्कर्षेति कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः श्रीर्लक्ष्मीः कान्तिः शोभा वाक् वाणी सर्वस्य प्रकाशिका स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः मेधा ग्रंथधारणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति यासामिति ३४ ॥

[illegible]

स्वामिकृतटीका ३

मृत्युरिति संहारकाणां मध्ये सर्वसंहर्ता मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवोऽभ्युदयोऽहं नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवंति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतयः ३४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

परमेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते प्रलये सर्वहरणात् भविष्यतामुद्भूष्णूनामुद्भवश्चाभ्युदयोऽहं स्वरूपेण कथ्यते कीर्तिः श्रीः लक्ष्मीः वाक् सरस्वती स्मृतिः स्मरणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्षुत्पिपासादिसहनं क्षमा आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्नैव ताडयेत् अदुष्टो वाग्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता एता उत्तमाः स्त्रियोऽहं यासामाभासमात्रसंबंधेन लोकैः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

[illegible] सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहं उत्पद्यमानानामुद्भवाख्यं कर्म चाहं नारीणां कीर्तिश्च श्रीश्चाहं वाक्चाहं स्मृतिश्चाहं मेधा चाहं।

धृतिक्षमाहंतस्माहमेव ३४॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

समाप्तार्थे ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका १

मृत्युरितिसर्वहरः सर्वसंहारकोमृत्युरहं भविष्यतांभाविनांप्राणिनांउ।
द्भवः वर्तमानकल्याणेनरमा णामिकल्याणयुद्भवकर्ताहमेव नारी
णांस्त्रीलिंगवाचकानांपदार्थानांकीर्त्यादयः सप्तदेवताः यदर्जितेनलो
कः श्लाघ्योभवतितामद्विभूतयः तत्रकीर्तिर्नामसौंदर्यादि गीयतेननत्
विदादिभिः श्रीः शोभावाग्वाणीययासर्वप्राणिनांव्यवहारश्चलति साच।
त्रिविधा परा पश्यंतीमध्यमावैखरीच चत्वारिवाक्परिमितापदानीति
श्रुतेः तासांपृथक्स्वरूपंतु बृहस्पतेः प्रथमंवाचोअग्रमितिक्रमादर्शि
ते तथामंडलब्राह्मणेपिसैषात्रय्येवविद्यातपतीतिवाग्नेनत्स्वयंशीचवा
तीति एवंनालोदृष्टसंयोगाज्ञानावैखरी तदुक्तंशतश्लोके वैखर्यांवा
रहेतोर्वैदश्रुतिरसनामिति साहेधाराष्ट्रीमंडलाव तत्रराष्ट्रंसंवैथाज्ञाना।
प्राह्लादेशभाषेस्वर्णेगमेंडलमननगम्यावेदवाणी यद्धागवदंत्यविचेतना
नीतिश्रुतेः एवंसाम त्रिस्रास्वरूपताम्बुद्धिभूतिरित्यर्थः एताः श्रुतयः
शतशः शतश्लोकभाष्येऽस्माभिः सम्यग्व्याख्याताः इहतुविस्तरभ।
यान्नलिखिताः ३४ ॥

वनमालीटीका ८

संहर्तृणांमध्येमृत्युरहंभविष्यतांभाविकल्याणांयउद्भवउत्कर्षःसोहं
नारीणांमध्येकीर्त्याद्याः सप्तधर्मपत्न्योहं ३४ ॥

ऊत्समवैजयंती टीका ५

किंचमृत्युरिति अत्रापिचकारैःकुक्रमसमुच्चयार्थकस्तेनसर्वेषामंतका
नामितिसंगृह्यतेसर्वेषामंतकानांमध्येसर्वहरः सर्वेषांब्रह्मादिपिपी।
लिकांतानांप्राणिनांप्राणाहरोयोमृत्युः सर्वस्यापिहरणकर्तासोऽहमे।
वास्मिभविष्यतांभाविकल्याणानांजंतूनामुद्भवोऽभ्युदयस्तोऽप्यहमे
वास्मि यद्वाभविष्यतांभाविनांघस्मांजंतुनादिविकारांणांमध्येपउद्भ।
वोजन्माख्यः प्रथमविकारस्तोहमेवास्मियद्वाभविष्यतांमृत्यादिप्रमा

नानां प्राणिनामुद्भवाख्यं यत्कर्म तदप्यहमेव नारीणां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये
याः कीर्त्यादयः सप्त धर्मपत्न्यस्ता अप्यहमेवास्मि तत्र कीर्तिर्नाम नाना
दिग्देशीयजनेषु धार्मिकत्वौदार्यत्वैश्वर्यवत्त्वगुणवत्त्वज्ञानवत्त्ववैरा
ग्यवत्त्वादीनां ख्यातिः श्रीर्नाम संपद्देहद्युतिर्वा वाक् नाम सर्वार्थिका
संस्कृतवाणीरूपा सरस्वती स्मृतिर्नाम स्वीयानुभूतार्थस्मरणशक्तिः मेधा
नामानेकशास्त्रार्थधारणशक्तिः धृतिर्नाम निरतिशयक्लेशेऽपि देहेन्द्रि
यादिसंस्तम्भनशक्तिः केन विहितेनापराधेन निवर्तनशक्तिर्वा क्ष
मा नाम हर्षविषादेष्वपि निर्विकारचित्तता चकारात् सूर्यादयोऽपि ध
र्मपत्न्यो गृह्यन्ते एतासां लेशमात्रसंबंधेनापि स्त्रवनरादयः सर्वजनश्ला
घनीया भवंति एताभिर्विनात्वभाग्यहीना इत्यर्थः ३४ ॥

मधुसूदनीटीका १

संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहं भविष्यतां भा
विकल्याणानां च उद्भव उत्कर्षः स चाहमेव नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीर्वाक्
स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्तधर्मपत्न्योऽहमेव तत्र कीर्तिर्धार्मिकत्व
निमित्ता प्रशस्तत्वेन नानादेशीयलोकज्ञानविषयतारूपा ख्यातिः
श्रीर्धर्मार्थकामसंपत् शरीरशोभा वा कांतिर्वा वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थ
स्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी चकारात् सूर्यादयोऽपि धर्मपत्न्यो गृह्यं
ते स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः अनेकग्रंथार्थधारणशक्तिर्मे
धा धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसंघातोत्तंभनशक्तिः उच्छृंखलप्रवृत्ति
कारणे न वा पलायनान्निवर्तनमेव शक्तिर्वा क्षमा हर्षविषादयोरवि
कृतचित्तता यासामाभासमात्रसंबंधेनापि जनः सर्वलोकादरणीयो
भवति तासां सर्वस्त्रीषूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ३४ ॥

सदानंदीटीका १

संहारकारिणां मध्ये मृत्युः सर्वहरोऽहं भाविकल्याणरूपाणां समु
त्कर्षोऽहमेव च कीर्तिः सद्धर्मतः ख्यातिः श्रीर्धर्मार्थादिसंपदा वाग्वा
णी संस्कृता सर्वपदार्थानां प्रकाशिका २ स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणश
क्तिर्बहुना मेधा स्वनेकग्रंथार्थधारणशक्तिरांतरी अवसादेऽपि देहादिसं
घातोत्तंभिका धृतिः क्षमा हर्षविषादादिहेतौ धीनिर्विकारता ४ धर्म

श्री·
गी·टी·
द·

पत्न्यइमास्त्रियोनारीणामहमेवच यासामाभासमात्रस्यसंबंधेनापि
जनवः आदर्तव्याः समस्तेषुसंतिलोकेश्लाघ्यकः ३४ ॥

नीलकंठीटीका ९

सर्वहरः प्रलयकालिकोमृत्युरस्मि भविष्यतांभाविकल्याणानांउद्भवा-
भ्युदयोत्कर्षोहं कीर्त्यादिसप्तकमप्यहंयासांसंश्रयमात्रेणमनुष्योपि
कृतार्थतावुद्धिर्भवति ३४ ॥

आनंदीटीका

सर्वहरोमृत्युः प्रलयकर्ताकालः भविष्यतामुद्भवसर्गकर्ताकालोहं
नारीणांदक्षपुत्रीणांमध्येकीर्तिप्रभृतिरहम् ३४ ॥

रामकंठीटीका उपक्रमे ३४ स्पष्टार्थम्

लासिकी [illegible]टीका

भविष्यतांभाविकल्याणानामुद्भवोभ्युदयः स्मृतिरनुभूतार्थस्म
रणशक्तिः अनेकग्रंथार्थधारणाशक्तिर्मेधा धृतिर्दीप्तिम् ३४

पंचोलीटीका

चपुनः सर्वहरः मृत्युरहंमृत्युर्हिद्विविधः धनादिहरः प्राणहरश्चा
हंसर्वहरः धनप्राणहरश्चद्विविधोहंचपुनः भविष्यतांभावि-
कल्याणानांउत्कर्षप्राप्तियोग्यानामुद्भवोभ्युदयः तथाभिरहं
नारीणांमध्येकीर्तिःश्रीःवाक्सरस्वतीति स्त्रीउत्तमास्तथा-
स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमाहंयासामाभासमात्रेणापिनराआत्मानं
कृतार्थंमन्यंते ३४

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

मृत्युरिति सर्वहरो विश्वसंहारकत्वरूपोमृत्युसंज्ञकः सर्वप्रा
णिनांप्राणान्हरामीतिसोस्मि तथाभविष्यतांचभविष्यकाल
वर्तिनांचसर्वप्राणिनामुद्भवउत्पत्तिकारणमस्मि कीर्तीति
नारीणामितिस्त्रीलिंगपदानिगृह्यंतेइति तेषांमध्येकीर्त्यादिरूप
द्यात्मिकाविभूतिरस्मि मदात्मकत्वादिति ३४ ॥

भाषाअनुवाद टीका ३४

संहार कारियों के मध्ये मे सर्व संहार कारी मृत्युरूप हमको जानो औ
र होनेवाली वस्तवों मे उद्भव पदार्थ हम है और स्त्रियों मे समनारी
कहे कीर्त्ति श्री वाणी स्मृति मेधा धृति क्षमा ये रूप मेरे है ३४ ॥

दोहा

में हो मृत्युसमनाशाकर भविषतकी उत्पति गिराकीर्ति
श्री नारीमे मेधा क्षमा स्मृति धृति ३४

वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहं मासा
नां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः ३५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

वृहत्सामेति वृहत्साम तथा साम्नां मोक्षप्रतिपादकसामवेदविशेषः
प्रधानमस्मि गायत्री छंदसामहं गायत्र्यादिछंदोविशिष्टानामृचां गाय
त्री ऋगहमित्यर्थः मासानामिति मासानां मार्गशीर्षोहं ऋतूनां कुसुमा
करो वसन्तः ३५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

वेदानां सामवेदोस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह वृहदिति छंदसां म
ध्ये गायत्री नाम यच्छंदस्तदहमित्युक्तं छंदसामृगभ्यो तिरेकेण स्वरूपा
भावादित्याशंक्याह गायत्र्यादीति द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीत्वादित्यर्थः मा
र्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोहं
पक्वसस्या[illegible]त्वादित्याह मासानामिति वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ३५

स्वामिकृतटीका ३

वृहत्सामेति त्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचि गीयमानं वृहत्साम तेन चेंद्रः स
र्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठं छंदोविशिष्टानां मंत्राणां मध्ये गायत्री मंत्रोहं
द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात कुसुमाकरः वसंतः ३५

पिशाचभाष्यटीका ४

वृहत्साम नाम साम्नां प्रधानं साम गायत्री छंदोविशिष्टानामृचां गायत्री ऋग
हं कुसुमाकरो वसंतर्तुः ३५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

स्पष्टार्थः ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

वृहदिति साम्नां चतुर्दशादिकाष्टसहस्रसमितानां मध्ये ईश्वरस्तावका
निकानि विद्यां से मा[illegible]नि रथंतरादीनि संतीति वृहत्साममहिमभूतिः प

श्री·
गी·टी·
व·

तद्गीतिमाध्यायेसंग्रहं [illegible] निरूपयिष्यामः तथाछंदसामुष्णिगादीनांमध्ये
गायत्रीप्रथमागायंतंत्रायतेसागायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा ततश्चतुरक्षरवृद्ध्या
उष्णिगादिछंदसांनिष्पत्तिः सापिपरमेश्वरश्रुतिपादिकेति मद्विभूतिरु
क्ता तथाहि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्यधीमहि धियोयोनः प्रचोद
यात् श्रवकत्वसंहितामाध्यकारस्त तत्सवितुरितिविश्वामित्रः सावित्री
गायत्रीतिषष्ठापरिण [illegible] स्यतेनसूक्तसवितुः सर्वस्यप्रसवदातुरादित्यांतर्ग
तपुरुषस्ययोसावादित्येपुरुषइतिश्रुतेः दिवस्यद्योतमानस्यहिरण्यगर्भोपा
ध्यवच्छिन्नस्यविज्ञानानंदस्वभावस्यब्रह्मणः वरेण्यंसर्वैरुत्कृष्टंभर्गस्तेजःधी
महिध्येविनायांप्रकृत्यंदर्पसंप्रसारण्यध्यायाम चिंतयामः यद्वाकिंभूतं
भर्गः सवितुः सूर्यस्यापिवरेण्यंउपजीव्यंयदादित्यगतंतेजइत्युक्तत्वात्
तस्यकस्ययोनोऽस्माकंधियोधीः प्रचोदयात् बुद्धेः प्रेरकस्तत्प्रेरयतितस्य
सवितुः सर्वस्यवरेण्यंभर्गस्तेजोध्यायामइतिसंबंधः अत्रेतदुक्तंभवति सत्य
ज्ञानानंदात्मकः सविता सर्वजगदुपासनाप्रयत्नयाजगत्कर्त्तासर्वोपाधिवि
च्छिकोर्द्धेः ततदुपाधियर्मीविजिगीषुः सकमनीयत्वादिमहिमोद्दैश्य

नंदि४

षुः सर्ववशीकृतमायः सर्वात्मनामात्मभूतोंऽतर्यामीदेवोनोऽस्माकंधियो
धीः प्रचोदयात् ददामिबुद्धियोगंतमितिभगवदुक्तेः तस्यसवितुर्देवस्या
त्मभूतंवरेण्यंध्यानॄणांसंसारक्लेशमूलमर्गवांभर्गस्तेजः परंज्योतिः सत
तंध्यायामइत्यर्थः तथामासानांद्वादशानांमध्येमार्गशीर्षोऽहं मासास्ताव
चांद्रमानेनभवंति चंद्रनक्षत्रनामकास्तथा यस्यांपौर्णिमास्यांचित्रानक्ष
त्रंसचैत्रः तद्वद्विशाखायोगेवैशाखादयः प्रकृतेतुमृगशिरः संबंधान्मार्ग
शीर्षः एवंमृगशिरः स्वामीचंद्रस्तस्यासनामनक्षत्रसमानताध्यामासाइत्सु
कत्वान्मासेशोपिसएव पूर्णिमास्वामीचसएव एवंमासनक्षत्रतिथीनामेकदै
वतत्वेनतुण्यतमत्वमतोमद्विभूतिरित्यर्थः यद्वामृगशिरः पूर्णिमासंबंधे
वर्षा [illegible] भिहितः तस्मिन्नेवाग्रहायणीत्यभिधानात् अग्रेहायनोयस्याः सा
तथेत्यर्थः अतएवाग्रहायणिकइतिमार्गशीर्षनामअतोऽस्यमासस्यसुखो
त्वादिभूतित्वं तथाशिशिरादिषण्णामृतूनांमध्येकुसुमाकरोवसंतोऽस्मि स
र्वेषामानंदकरत्वाद्विश्वोयाश्रयत्वात् ३५ ॥

वेदानांसामवेदोस्मीत्युक्तंतत्रायमवांतरोविशेषःसाम्नामक्षरारूढानां
गीतिविशेषाणांमध्येत्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीतिविशेषोबृह
त्सामतच्चातिरात्रेपृष्ठस्तोत्रंसर्वेश्वरत्वेनेंद्रस्तुतिरूपमस्यतःश्रेष्ठत्वाद
हमेव छंदसांनियताक्षरपादत्वरूपछंदोविशिष्टानामृचांमध्येत्रिपदा त्रि॰
द्विजातीनांजन्महेतुर्गायत्र्यहंद्वादशमासानांमध्येभिनवशालिवा
स्तूकयाकादिशालीशीतातपशून्यत्वेनचसुखहेतुर्मार्गशीर्षोहंष
ण्णामृतूनांमध्येकुसुमाकरःसर्वसुगंधिकुसुमानामाकरोतिरमणी
योवसंतोहं ३५ ॥

क्रुस्मवैजयंतिटीका ९

किंचबृहत्सामेति साम्नामृगक्षरारूढानांगीतिविशेषाणांमध्येत्वामि
द्धिहवामहेइत्यस्यामृचिगीयमानंसर्वेश्वरत्वेनेंद्रस्तुतिरूपमतिरात्रेपृष्ठ
स्तोत्रंयद्बृहत्सामाख्यंगीतिविशेषरूपंसामोत्कृष्टंतदहमेवास्मिवेदा
नांसामवेदोस्मीत्यत्रसर्ववेदानांमध्येसाम्नःश्रैष्ठ्यमुक्तमिहतुसाम्नामपि
प्रधानमुच्यते ऽतोनपुनरुक्तिः छंदसांनियताक्षरपादत्वरूपछंदोविशि
ष्टानामृचांमध्येगायत्रीछंदविशिष्टायाऋगहंसाहमेवास्मिमासानांद्वादश
संख्यकानांमध्येमार्गशीर्षोमासोहमेवास्मितस्याभिनवधान्यादिसंपन्नत्वा न्या॰
त्वेभ्यःश्रेष्ठत्वात् ऋतूनांषण्णांमध्येकुसुमाकरोवसंतस्सोप्यहमेवास्मि
तस्यसमशीतातपत्वेनमनस्त्ववहेतुभूतनानाविधविचित्रनवमंजरीप
लाशपुष्पफलाढ्यत्वेननिखिलजलस्थलाम्बरचरजीवनिकराल्हादक
त्वेनचसर्वेभ्यःश्रेष्ठत्वात् ३५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

वेदानांसामवेदोस्मीत्युक्तंतत्रायमवांतरोविशेषःसाम्नामृगक्षरारूढा
नांगीतिविशेषाणांमध्येत्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीतिविशेषोबृह
त्सामतच्चातिरात्रेपृष्ठस्तोत्रंसर्वेश्वरत्वेनेंद्रस्तुतिरूपमस्यतःश्रेष्ठत्वाद
हं छंदसांनियताक्षरपादत्वरूपछंदोविशिष्टानामृचांमध्येद्विजातेर्द्वितीं
यजन्महेतुत्वेनप्रातःसवनादिसवनत्रयव्यापित्वेनचत्रिष्टुब्जगतीभ्यां

श्री·
गी· टी·
१०·

ञी एव तदक्षराणि हित्वा जगाम ततस्त्रिष्टुप् सोममच्छायत सैकमक्षरं हित्वाप्रत्ततो गायत्री सोममच्छायतत्सा

118

सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमे अनिष्ठुभ्रमणाभ्यां नलब्धो : अक्षराणि च हारि
तानि जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति निवर्तित्वा विनेवर्ततेः सहसोमस्याहरणे
नचसर्वश्रेष्ठा गायत्री गृहं चतुरक्षराणि हत्वाष्टाक्षरा सा सम्पन्ना अ
तो सोमस्मच्छादनत्वा [illegible] नानिवाक्षराणिहत्वाणगाच्छ
त् सोमं चतुरक्षरा गायत्री तपक्षस्यानदाहुः गायत्र्याक्षराणि वै सर्वा
णि सवनानि गायत्री हि वै तान्त्रयहरत्सभानेदितिश्रुतयत्वश्रुतेः गायत्री
वा इदं सर्वं भूतमित्यादि छांदोग्यश्रुते श्वद्वादशानां मासानां मध्ये अभि
नवशालिवास्तूकशाकादिशालीशीतातपशून्यत्वेन वसंतवद्धेतुर्मार्गी
शीर्षोहं ऋतूनां षण्णां मध्ये कुसुमाकरः सर्वसुगंधिकुसुमानामा
करोतिरमणीयोवसंतः वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत वसंते ज्योतिषा
यजेतेत्यत्र वसंते एवाध्वरमेनवसंतो वै ब्राह्मणोऽविस्मादि शास्त्रप्रसि
द्धोहमस्मि ३५ ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत

सदानंदीटीका ११

वेदानां सामवेदोस्मीत्युक्तं तत्र सामप्राभिधा सामकाम्यगानरूपं गीतिमे
दात्मनामह १ बृहत्सामाभितारात्रेनत्पृष्ठस्तोत्रेमहत्तरं सर्वेश्वरत्वे ज्ञप
त्तिरूपमितोप्यहं गायत्रीवाइदंसर्वमित्यादौब्रह्मरूपतः छांदोग
संस्तुतासम्यक्श्याशतयश्रुतौ २ मध्येछंदोविशिष्टानांनियताक्ष
रभागरूपा सर्वात्मत्वेननिर्णीतागायत्रीछंदसामहं ४ मासानांमार्गशी
र्षोहंसर्वशस्तेनयावरः नातिशीतेनचात्युष्णयस्मिन्याम्यादिशालिति पु
ष्पाणामाकरोयस्माद्ब्राह्मणानामृत्वर्थनः रमणीयवसंतोसाश्चऋतूनाम
हमस्मितः ३५ ॥

नीलकंठीटीका १२

बृहत्सामतामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानेसामबृहत्स्तोत्रेवि
शिष्टकेद्वंद्वदेवत्यं तत्सामूनांमध्येहमस्मिछंदसांमध्येगायत्रीद्विजत्वा
संपादनात्सोमाहरणाच्छ्रेष्ठाहमस्मि कुसुमाकरोवसंतः ३५ ॥

आनंदीटीका

मासानां मध्ये मार्गशीर्षोऽहम् अग्रहायनत्वान्नवान्नसस्यारंभकालत्वात् ३५

रामकंठीटीका [illegible] ३५ स्पष्टार्थम्

लासिकी [illegible]टीका

तामिंद्रं हवामहे इत्यस्यामृचि गीयमाने बृहत्साम तेन चेंद्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयते छंदसां रहस्यमंत्राणां गायत्री मंत्रोऽहम् ऋतूनां कुसुमाकरो वसंतः ३५

पंचोलीटीका

तथा साम्नां मध्ये बृहत्सामाहं छंदसां मध्ये गायत्री छंदोऽहं मासानां मध्ये मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरोऽहं ३५

सणवीरसमिद्धोधिनी॥

बृहत्सामेति साम्नां सामवेदप्रधानभेदानां मध्ये बृहद्रथंतरं नाम सामप्रधानभेदोऽस्मि प्रथममेधाद्युपयोग्यत्वादिति तथा छंदसां छंदोमंत्राणां मध्ये गायत्री मंत्रोऽस्मि ब्राह्मण्यप्रतिपादने मुख्यसाधनत्वादिति मासानामिति मासानां मार्गादीनां द्वादशानां मध्ये मार्गशीर्षमासोऽस्मि तस्यैवाग्रहायणिकत्वादिति ऋतूनामिति मार्गादीनां युगैः क्रमात् षण्णाम् ऋतूनां मध्यात् कुसुमाकरोऽस्मि जीवनादिबीजभूतत्वादिति ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

119

115

भाषाअनुवादटीका ३५

और साम वेद मे मंत्र ब्राह्मण गद्य पद्य भूत श्रुतियों के मध्य मे बृहत्साम नाम हम को जानो जिससे इंद्र गाये जाते है और छंद बंध युक्त मंत्रो के मध्य गायत्री हम है और मास महीनों मे मार्गशीर्ष कहे अग्रहन मास हम है औ ऋतवों मे वसंत ऋतु मे हो ३५ ॥

दोहा

बृहतसाम त्यों साम मेहिं गायत्री छंदन मेंह मार्गशीर्ष हों
मासन मेंहिं ऋतुन मांहि मधुराह ३५

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जः ।
योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्वं सत्ववतामहं ३६

शंकरभाष्यटीका १

द्यूतमिति द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि तेजस्विनां तेजोऽहं जयोऽस्मि जेतॄणां व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां सत्वं सत्ववतां सात्विकानामहं ३६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

द्यूतमक्षलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन पराभिप्रेते निमित्ते स्वाभिप्रेते वा संपादयतामित्याह छलस्येति तेजोऽप्रतिहताज्ञा उत्कर्षो जयः व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्वकार्यं सत्वं उशनाः शुक्रः कविश्चात्र यौगिको नरूढः पौनरुक्त्यात् ३६

स्वामिकृतटीका ३

द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवंचनपराणां संबंधि द्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि जेतॄणां जयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसायोऽस्मि सत्ववतां सात्विकानां च सत्वमहं ३६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

छलयतां छद्मगतिनां द्यूतमस्मि जेतॄणां जयोऽस्मि व्यवसायानां व्यवसायोऽस्मि सत्ववतां सात्विकानां सत्वमहमस्मि ३६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

छलं कुर्वतां छलास्पदेषु देवनादिलक्षणेषु द्यूतमहं जेतॄणां जयोऽस्मि व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि सत्ववतां सत्वमहं ३६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवंचनपराणां स्वकृष्टमोहनशक्तिरूपं द्यूतं येन धर्मादयोऽपि मोहिताः संतः किंचित्र विदुः साम्राज्यभूतिः जेतॄणां ।

जयोस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसायोहं सात्विकानां सत्वगुणोहं ॥ ३६

वनमाली टीका ८

छलयतां परवंचकानां संबंधि द्यूतमक्षदेवनादिरूपं सर्वस्वापहारकमहं तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबंधितेजोहं जेतॄणां पराजितापेक्षयोत्कर्षरूपो जयोहं व्यवसायिनां व्यवसायसफलोद्यमोहं सत्ववतां सात्विकानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपं सत्वमेवाय सत्वमहं ३६ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच द्यूतमिति छलयतां मिथो वंचनकर्तॄणां मध्ये पराभूय स्वजयमिच्छतां स्वापराणां संबंधि द्यूतं सर्वस्वहरमक्षदेवनादिरूपमहमेवास्मि तेजस्विनां प्रभाववतां संबंधि तेजः प्रभावोऽहमेवास्मि जेतॄणामपराजितानां संबंधी पराजयापेक्षयोत्कृष्टो जयोऽपराजयरूपः सोहमेवास्मि व्यवसायिनामुद्यमकर्तॄणां संबंधी यो व्यवसायः फलवानुद्यमः सोप्यहमेवास्मि सत्ववतां बलवतां संबंधि यत्सत्वं बलं तदप्यहमेवास्मि ३६ ॥

मधुसूदनी टीका १०

छलयतां छलस्य परवंचनस्य कर्तॄणां संबंधि द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमस्मि तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबंधितेजोऽप्रतिहतात्रमहमस्मि जेतॄणां पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणो जयोस्मि व्यवसायिनां व्यवसायः फलाव्यभिचारी उद्यमो ऽहमस्मि सत्ववतां सात्विकानां धार्मिकानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यलक्षणं सत्वं सत्वकार्यमेवाय सत्वमहं ३६

सदानंदी टीका ११

द्यूतं छलस्य कर्तॄणां यत्सर्वस्वापहारकं तत् अतीवोग्रप्रभावाणां तेजस्विनामहं १ जेतॄणामहमुत्कर्षलक्षणो जय एवं च व्यवसायः फलोद्यमो ऽहं वजनतानां व्यवसायिनां २ सात्विकानामहं सत्वं धर्मज्ञानादिलक्षणं ३६ ॥

नीलकंठी टीका १२

व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा ३६ ॥

आनंदीटीका

छलयतांपरवंचनप्रकाराणांमध्येद्यूतमस्मितेजस्विनांपरप्रकाशकाराणा नांसूर्यादीनामध्येतेजोस्मिसूर्यादीनामपिप्रकाशकारणमहमेवेत्यर्थः एवंजयकारणानांमध्येजयोस्मिउद्योगकारणानांमध्येउद्योगोस्मिसत्वंधैर्यं धैर्यकारणानांमध्येधैर्यमस्मि ३६ ॥

रामकंठीटीका उपक्रमे ३६ सष्टार्थम्

लाषिकी ... टीका

तेजस्विनांप्रभाववतांतेजःप्रभावः जेतॄणांजयोस्मि उद्यमवतांव्यवसायोस्मि सत्ववतांधैर्ययुक्तानांसत्वंधैर्यम् ३६ ॥

पंचोलीटीका

छलयतांछलकर्तॄणांमध्येद्यूतोहंतेजस्विनांप्रभूतानांमध्येप्रभावोहंजेतॄणांमध्येजयोस्मि व्यवसायवतांउद्यमवतांउद्यमोहंसत्ववतांसात्विकानांसत्वमहं ३६

रामवीरसमिहोधिनी ॥

द्यूतमिति छलयतांपरवंचकानांमध्येद्यूतमस्मि नहुनंदिक्षाहृदिषुप्रपाशमिति प्राप्तेस्थूलकत्वादिति तेजइति तेजस्विनांराज्ञांयत्तेजःकोपादंडजं तस्मतापःप्रभावश्चास्मि जयोस्मीति सत्ववतांसत्वंनामधीरत्वंमंत्रश्चतद्वतांयोजयःप्रभावोयश्चव्यवसायउत्साहोयश्चसत्वंमंत्रस्तत्तदात्मिकाशक्तिरहमेवास्मीत्यर्थः ३६ ॥

मधुभाष्य

३६ ॥

छल वञ्चकों मे द्यूत कहे जुआ मै ही और तेजस्वियोंमे तेज जो प्रताप सो मै तथा जय और व्यवसाय कहे उद्यम भीमै और सतो गुणी जितने है उन मे सतो गुण हम है ३६ ॥

दोहा

वंचकके मांहि द्यूत हौं तेजवंतमांहि तेज उद्यम जय अरु सत
हौं सतवंतमे मेंज ३६

123

वृष्णीनांवासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः मु
नीनामप्यहंव्यासः कवीनामुशनाकविः ३७

शंकरभाष्यटीका १

वृष्णीनामिति वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोस्मि अयमेवाहं त्वत्सखा पांड
वानां धनंजयस्त्वमेव मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहंव्या
सः कवीनां क्रांतदर्शिनामुशनाः कविरस्मि ३७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं ३७ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

वृष्णीनामिति वासुदेवोयोहंत्वामुपदिशामिधनंजयस्त्वमेवमद्विभूतिः
मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्यासोहमस्मि कवीनांक्रांतदर्शिनामम
ध्येउशनानामकविः शुक्रः ३७ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

वृष्णीनांवासुदेवोस्मि मुनीनांमननशीलानांसकलपदार्थतत्वज्ञानीनां
कवीनांक्रांतदर्शीनां ३७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

वृष्णीनांवासुदेवसूनुरहमेवतत्रविभूतिरर्थांतराभावादेवंसूनुत्वाका
रेणआविर्भावानुगुण्यत्वामर्थ्यंतत्सदाविनाभूतमित्यर्थः पांडवानांम
ध्येतमेवास्मिमुनयोमननेनात्मयाथात्म्यदर्शिनः तेषांमध्येव्यासोहं कव
योविपश्चितः तेषांमध्येउशनाभार्गवोहं ३७ ॥

वसुदेव

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

वृष्णीनामिति यथारुद्राणांशंकरश्चाहंरामः शस्त्रभृतामहमितिनीयेन
वृष्णीनांयादवानांमध्येवसुदेवस्यापत्यंवासुदेवःवलभद्रोस्मि भगवतोहि
देवक्यामाविर्भाविमावेनतत्पत्नां धर्मेणानुत्पन्नमात्रस्यबालचक्राद्युपेत
त्वंसंभवति किंच कस्यैवभगवतोनेकविभूतित्वंचनोपपद्यते पांडवानांमध्ये

धनंजयस्त्वं मद्विभूतिः मुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये वेदव्यासोऽस्मि
कवीनां क्रांतदर्शिनां मध्ये उशना भृगुपुत्रः कविः शुक्रः ३७ ॥

वनमालीटीका ८

साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन तद्रूपेणाचिंतनार्थः वृष्णीनां
मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रोऽहं पाण्डवानां धनंजयस्त्वमहं मुनीनां मनन
शीलानां मध्ये व्यासोऽहं कवीनां क्रांतदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उ
शना कविरिति विख्यातः शुक्रोऽहं ३७ ॥

श्रीमद्वैजयंतीटीका ९

किंच वृष्णीनामिति वृष्णीनां वृष्णिवंश्यानां वासुदेवो वसुदेवपुत्रस्त्वदुप
देष्टाऽहमेवास्मि ग्रंथाद्यर्थीतराभावान्मद्विभूतिः किंतु साक्षाद्विभू
तिर्वा न स्मे वस्तोऽहमेव वसुदेवपुत्राकारत्वेनाविर्भूतस्तेनानंदज्ञानबला
बुद्धिवलपौरुषसौंदर्यादिकं मद्विनाभूतेन्न मम विभूतिरूपमित्यर्थः
 यद्वा वृष्णीनां वासुदेवो बलभद्रोऽहमेव तस्य शेषावतारत्वेन जीवत्वावि
शेषान्मद्विभूतित्वं घटते एवं पाण्डवानां पाण्डुतनयानां मध्ये धनंजयस्त्वम
 हमेवास्मि नरावतारत्वेन विशेषान्मद्विभूतित्वं घटते सर्वेभ्यः
पाण्डुपुत्रेभ्यः श्रेष्ठत्वान् मुनीनां वेदार्थमननशीलानां व्यासो वेदविभाग
कर्ता कृष्णद्वैपायनोऽहमेवास्मि तस्य मदवतारत्वेन सर्वेभ्यो मुनिभ्यः श्रे
ष्ठत्वात् कवीनां सूक्ष्मार्थविवेचनपराणां विपश्चितां मध्ये उशना शुक्रा
चार्योऽहमेवास्मि ३७ ॥

मधुसूदनीटीका १०

साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन रूपेण चिंतनार्थ इति प्रागेवो
क्तं वृष्णीनां वासुदेवः वसुदेवपुत्रस्त्वेन प्रसिद्धस्त्वदुपदेष्टायमहं तथा पांड
वानां मध्ये धनंजयस्त्वमेवाहं मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्या
सोऽहं कवीनां क्रांतदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उशना कविरिति
ख्यातः शुक्रोऽहं ३७ ॥

सदानंदीटीकाः ११

वृष्णीनां तन्नामख्यातो साक्षाद्वासुदेवोऽहमव्ययः साक्षाज्जीवासुदेवस्य महामाया
विनोदतः विभूतिमध्ये श्रीशस्य पाठो ध्यानार्थ इष्यते वसुदेवसुतत्वेन

विदानंदघनात्मनः २ स्वरसार्थोऽभूनिर्यदुकुलपयोधेः रसमयः समाह्ला
दाह्लादो भ्रमतिमिरविध्वंसिकारजः भूभृंगाराद्धौ परिमितगतिः स्वच्छ
वलयोऽव्यदाकाशे ध्येयोऽङ्गनवपुरयंकुलउडुपः ३ पांडवानां त्वमेवास्मि
द्विभूतिर्धनंजयः मुनीनां सर्ववेदार्थाभिज्ञानां वादरायणः कवीनाम
स्म्यहं शुक्रः सम्यक्कार्याविवेकिनां ३७ ॥

नीलकंठीटीका ९

वृष्णीनां यादवानां उशना शुक्रः ३७ ॥

आनंदीटीका

कवीनां सूक्ष्मार्थोल्लेखिनाम् ३७ ॥

रामकंठीटीका उपक्रमं ३७ स्पष्टार्थम्

लासिकी [illegible] टीका

मुनीनामात्ममननशीलानाम् कवीनां क्रांतदर्शिनां शुक्रः ३७

पंचोलीटीका

वृष्णीनां वृष्णिकुलोत्पन्नानां मध्ये वासुदेवोस्मि पांडवानां युधि
ष्ठिरादीनां मध्ये धनंजयः अर्जुनोहं मुनीनां मध्ये व्यासवेदव्यासो
हं कवीनां मध्ये उशनाः शुक्राचार्यः कविरहं ३७

रणवीरसंसिद्धोधिनी ॥

वृष्णीनामिति वृष्णयो यादवविशेषास्तेषां एव तत्कुले भवास्ते
षां मध्ये वासुदेवो वसुदेवस्य पुत्रः सोस्मि तत्कुले देवत्वादि
ति पांडवानामिति पांडवाः पांडुसुता युधिष्ठिरादयो भगव
त्कास्तेषां मध्याद्धनंजयोऽर्जुनस्त्वमेवाहमस्मि मदुपदिष्टत्वा
दिति मुनीनामिति मननेनात्मस्वोपास्योपासनं तेदेव प्रीत्यभ
भ्यसनं येषां ते मुनयस्तेषामपि व्यासोऽस्मि सकलवेदवेदांगादि
पारंगमत्वादिति कवीनामिति कवयः क्रांतदर्शिनः संतस्तेषां
व मध्यादुशना नाम कविरस्मि दैत्यगुरुत्वादिति भावः ३७

और वृष्णि वंशियो मे वासुदेव कृष्ण हम है जो तुम को उपदेश कर ते है और पांडवो मे अर्जुन जो तुम सो मै हूं औ मुनियो मे व्यासदेव त था कवियो मे उशना शुक्र हम है ३७ ॥

दोहा

वासुदेव हो वृष्णिमांहि अर्जुन पांडवमांहि मुनिनं मांहि हों
व्यास हों कविन मांहि कविआदि ३७ ॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मौ
नं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ ॥

शंकरभाष्यटीका १

दंड इति दंडो दमयतां दमयितॄणामस्मि अदांतानां दमनकारणं
नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्या
नां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अदांतानुत्पथान् पथि प्रवर्तयतां दंडोनुग्रहनिग्रहहेतुरि
त्यर्थः नीतिर्न्यायो यमीस्य जयःपायस्य प्रकाशकः मौनं वाचः संय
मनमननमा वा तन्मध्ये अहमस्मि श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधि
जन्यसम्यग्ज्ञानं ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

दंड इति दमयतां दमकर्तॄणां संबंधी दंडोस्मि येनासंयता अपि संयता
भवंति स दंडो मद्विभूतिः जेतुमिच्छतां संबंधिनी सामाद्युपायरूपा नी
तिरस्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि नहि तूष्णीं स्थि
तस्याभिप्रायो ज्ञायते ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यत् ज्ञानं तदहं ३८ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

दमयितॄणां संबंधि दंडोस्मि अदांतानां दमनकारणं जिगीषतां जिगी
षतां जिगीषूणां नीतिरस्मि नीतिः धर्मरूपं गुह्यानां गोप्यानां अहमहं मौ
नमस्मि ३८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नियमातिक्रमे दंडकर्तॄणां दंडोहं विजिगीषूणां जयोपायो नीतिर
स्मि गुह्यानां संबंधि गोपके मौनमस्मि ज्ञानवतां ज्ञानं चाहं ३८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥:

परमार्थप्रपा टीका ७

दंड इति दमनकर्तॄणां संबंधी दंडोस्मि येनासंयता संयता भवंति।
जेतुमिच्छतां संबंधिनी नीतिरस्मि गुह्यानां गोपनीयानां मौनमवच।

नमस्मि तथा ज्ञानवतां ज्ञानमस्मि ३८ ॥

श्री· गी·टी· ८·

तेः

वनमालीटीका ८

दमयतामदांतानुत्पथात्पथि प्रवर्तयितां सत्पथप्रहतो निग्रहहेतुर्दंडो
ऽहं जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायोऽहं गुह्यानां गोप्यानां गोपनहे
तुर्मौनमहं नहि तूष्णीं स्थितस्याशयो ज्ञायते गोप्यानां मध्ये श्रवणम
ननपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनरूपं मौनं वाहं ज्ञानवतां श्रवणम

ज्ञानं १

नननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवं सर्वेश्वरस्य साक्षात्काररूपमविद्या
निवर्तकमहं ३८ ॥

ऊरुसमवेनयंतीटीका ९

किंच हेतुश्रुति दमयतां मर्यादाऽतिक्रमे सति दंडकर्तॄणां संबंधी यो
दंडोऽतिपीडाविशेषः येनान्यथागास्तन्मार्गवर्तिनः सोऽप्यहमेवास्मि जि
गीषतां जेतुमिच्छतां संबंधिनी नीतिर्न्यायोपायतत्त्वस्य प्रकाशकरूपो मा
योऽहमेवास्मि च पुनः गुह्यानां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपाणां गोप्यानां
मध्ये मौनं निदिध्यासनाख्यमहमेवास्मि तस्य श्रवणमननाभ्यामुत्कृष्ट
त्वात् ज्ञानवतां परापरस्वरूपविदां यथार्थज्ञानानां संबंधि यत्
ज्ञानं यथार्थात्मानात्मनवेदनं तदहमेवास्मि ३८ ॥

मधुसूदनीटीका १०

दमयतामदांतानामुत्पथान्निवार्य प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तानां निग्रहहेतुर्दंडो
स्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिः न्यायो जयोपायस्य प्रकाशकोऽहमा १रि
स्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुः मौनं वाचंयमत्वमहमस्मि नहि तूष्णीं १म
स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते गुह्यानां गोप्यानां मध्ये संन्यासश्रवणमनना
नपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनलक्षणं मौनं वाहमस्मि ज्ञानवतां ज्ञा
निनां यत् श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवमद्वितीयात्मसा
क्षात्काररूपं सर्वज्ञानविरोधि ज्ञानं तदहमस्मि ३८ ॥

सदानंदीटीका ११

दांतिहेतवः दांतानां दंडो दमयितामहं नीतिरस्मि जयेच्छूनां जयोपायप्र
काशकः वाचंयमत्वं गोप्यानामभिप्रायस्य गूहना निदिध्यासनमेवाथ
मौनं वा गुह्यमस्म्यहं प्रज्ञा मनाशकं ब्रह्मज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ ॥

नीलकंठीटीका १२

दमयतांराज्ञादीनांदमनसाधनंदंडोहमस्मि जिगीषतांजेतु
मिच्छतां जयसाधनंनीतिरस्मि मौनंवाचोनिग्रहः ३८ ॥

आनंदी टीका

दमयतांदमनकारणानांमध्येदंडोस्मिजिगीषतामितिधर्मधा
र्मिणोरभेदत्वात् जिगीषाकारणानांमध्येनीतिरस्मिज्ञानवतोम
कस्मिन्नेवविषयेनानाप्रकाराणिहिताहितादिग्रहणानिज्ञाना
निविद्यंते इतिनानाज्ञानानांमध्येज्ञानंपरमार्थतमस्मिगुह्यानां
गोपनाप्रकाराणांमौनंचैवास्मि ३८ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थम् ३८ ॥

लासिकी टीका ॥

दमयतांदमकर्तॄणांदंडोयेनासंयताअपिसंयताभवंतिनीति
सामाद्युपायरूपा गुह्यानांरहस्यानांगोप्यानांमौनमात्ममननं
ज्ञानवतामहंतत्ज्ञानसंपन्नानांज्ञानमहंतत्ज्ञानम् ३८ ॥

पंचोली टीका

दमयितांदमयितॄणांदंडीनांदमनकारणानांदंडः अहंजि
गीषतांजेतुमिच्छतांनीतिरहंचपुनःगुह्यानांगोप्यानांमौनम
स्मिज्ञानवतांज्ञानमहं ३८ ॥

रसवीरसमिद्धोधिनी ॥

दमयतामिति दमोदंडस्तंकुर्वतां दमयितां दंडयितॄणांराज्ञांदंडोदं
डशक्तिरस्मि साधनवर्गस्यमध्ये दंडस्यैवप्राधान्यादिति नीतिरिति
जिगीषतां जेतुमिच्छतांनीतिरस्मि नीत्यैवजयलाभादिति तथा गुह्या
नांगुह्यमंत्राणांमध्ये मौनंचैवास्मि स्वमंत्रमूलत्वादिति ज्ञानमिति
ज्ञानेनात्मस्वरूपंलाभस्तद्वतांलब्धस्वरूपलाभानांज्ञानंस्वरूपस्थिति
रस्मिस्वरूपस्थित्यैवतत्परसिद्धेरितिभावः ३८ ॥

ਸਪੁਮਾਣ

੩੮॥

128

125

दम करने वालोमे दंडरूप हम तथा जीतने वालों की नीति हमै मानो गुह्य पदार्थी मे मौन जो सो हम और ज्ञान वानो मे ज्ञानरूपभी हमीहे ३८ ॥

दोहा

दमनशील महिं दंड हों जयइच्छा नयजान गुह्यन मां
हि मौन हों ज्ञानवानमें ज्ञान ३८ ॥

यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन नत
दस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं ३९ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यच्चापीति यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन प्रकर
णोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह नतदस्ति भूतं चराचरं चरमचरंवा
मया विनायत् स्याद्भवेत्मयापकृष्ट परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हितत्स्या
दतोमदात्मकं सर्वमित्यर्थः ३९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

जायमानप्रतिविम्बितं चैतन्यं बीजं किमिति स्थावरं जंगमं वात्वदति
रेकेण नभवति नवाहमयेति नस्यापि स्वरूपेण सत्वमाशंक्योक्तं शून्यं
हीति आत्मनोपकर्षादित्यर्थः मयैव सच्चिदानंदस्वरूपेण सर्वस्य स्वा
त्मत्वेस्थितः पाठार्थः ३९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यच्चापीतियदपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहंतत्रहेतुः मया
विनायत्स्यात् भवेत् तत्चर मचरंवाभूतंनास्त्येवेति ३९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यच्चापीति बीजंप्ररोहकारणं नतदितिसंक्षेपमाह मयाविनायस्याच्चरा
चरंचरमचरंवानतदस्ति ३९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वभूतानांसर्वावस्थावस्थितानांतदवस्थाबीजमहं प्रतीयमानंम
प्रतीयमानंचयत्तदहमेवचराचरसर्वभूतजातंमयात्मनयावस्थि
तेनविनायत्स्यात्तन्नास्ति अहमात्मागुडाकेशेतिप्रक्रमात् नतदस्ति
विनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरमितितत्तदवस्थानमेवविवक्षितंस
र्ववस्तुजातंसर्ववस्तुमयात्मभूतेनयुक्तमेवस्यादित्यर्थः ३९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमस्मि तदेव द्रढयति चराचरं
न तदस्ति यन्मया विना स्यात् मद्व्यतिरेकेण भवति यतो मद्रूपो हमर्जुना।
द्वैतो रेनसः सर्वं [illegible] ॥

वनमालीटीका ८

यदपि सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं सर्वेषां च लौकिकानां न गुणविशि।
ष्टमेवाहमेव चरमचरं च यद्भूतजातं तन्मया सर्वं स्वरेण विना नास्ति किं
तु मया सर्वं स्वरेण चिंत्यशक्तिना सर्वं मत्तं वर्द्धितमस्य सर्वमिति भावः ३९

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

किंच यच्चापीति सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां चेतनाचेतनरूपाणां
सर्वपि यच्चापि यत्किंचिदपि बीजमनुत्पादिकारणं तत्सर्वमहमेवास्मि।
तत्र हेतुमाह नतदिति हेऽर्जुन मया सर्वकारणेन सर्वात्मना सर्वेश्वरे।
ण विना व्यतिरिक्तेन चराचरं स्थावरजंगमरूपं भूतं चेतनाचेतनरूपं या।
त्किंचित्स्यात्तत्सर्वं वस्तुमात्रं मत्पृथक्तया स्यात्किंतु मद्युक्तमेव स्यात् य
द्वा मया युक्तं विना यद्वस्तु स्थितं तद्वस्तु वस्तु न स्यादित्यर्थः ३९ ॥

मधुसूदनीटीका १०

यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायोपाधिकं चैतन्यमहा
मेव हेऽर्जुन मया विना यत्स्यात् भवेत् चराचरं वा भूतं वस्तु तन्नास्त्येव।
यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः [illegible]
[illegible] ३९ ॥

मरानंदीटीका ११

मायोपाधिकचैतन्यं बीजं यत्सर्वदेहिनां तदहं न पृथगर्जुन मत्तः किंचिद
स्ति चराचरं १ महात्मनानंतं सर्वं चराचरमिदं जगत् २ ३९ ॥

नीलकंठीटीका १२

सर्वभूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि मद्विभूतिरिति निदर्शितं तदेवो
पपादयति न तदस्तीति मया विना भूतं किमपि नास्ति उपादेयस्य
उपादानमंतरेण स्थित्यसंभवात् ३९ ॥

आनंदीटीका

एतदुपसंहरति ॥
सर्वेषां भूतानां बीजं यत्किंचिदस्ति तदहमेव चराचरं भूतं मम विना य
त्स्यात्तन्नास्त्येव ३९

ततो नानाज्ञानमध्ये एकस्वज्ञा

रामकंठीटीका

नस्य यथोक्तस्य प्राधान्येन प्रतिपादितं विभूतिप्रतिपादनमुपसंहरन्नाह ॥

किं बहुना विभूतिविस्तरकथनेन संग्रहादियं मम परा विभूतिर्यतः सर्वभूतानां शाकप्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसूतानां यद्बीजमुत्पत्तिकारणं सोऽहमेव नहि वाच्यं कारणं जगतां किंचित्संभवति मन्मायाशक्तिमात्रमेकं वर्जयित्वा ऽयमर्थः यतस्तादृशं चेतनमचेतनं वा नास्ति न सत्त्वं भजते यन्मया विनोत्पद्यते चराचरमतः सकलकारणाभासव्यतिरेकेण पारमार्थिकमहमेव कारणं सर्वभूतानामिति ३९ ॥

अथवा किं एयगप्युक्तिर्दैघो॥

लक्ष्मी टीका

न- सर्वेषां भूतानां यदपि च बीजं भूतत्वसमवायिकारणं तदहम् तत्र हेतुः । न तदस्तीति मया हेतौ प्रत्ययेन विना यच्चराचरात्मकं भूतजातं स्याद्भवतीति संभाव्यते तत्रास्त्येव तदुक्तम् न सा जीवकला काचित्संतानहृदयवर्तिनी व्याप्नोति शिवकला यस्या अपि ष्टात्रीन विद्यत इति

पंचोलीटीका

हे अर्जुन वचनः सर्वभूतानां यदपि बीजं प्ररोहकारणं तदहं यच्च चराचरं भूतं मया विना मया परित्यक्तं स्यात् भवेत् नास्ति ३९

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति यच्चापीति स्पष्टार्थमेतच्छ्लोकद्वयं ३९

मधुभाष्य

३९ ॥

और यावत जीवो मे जो बीज सो हे अर्जुन हम है और जो मेरे विना
हे सो कुछ नही है अर्थात् चराचरमेरे विना कुछ बाकी नही है ३९

दोहा

अर्जुन जो सभ भूतमें निश्चयबीज समेह मोविन होय सो ह
यनहि जीव चराचर पद ३९ ॥

132

नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप एष।
तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० ॥

शांकरभाष्यटीका १

नांतोस्तीति नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप न। हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् एषतूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशंका वारयति नांतोस्तीति [illegible] नदेवोपपादयति नहीति कथं तर्हि विभूतिविस्तरो दर्शितस्तत्राह एषत्विति ४०

स्वामिकृतटीका ३

प्रकरणार्थमुपसंहरति नांतइति अनंतत्वाद्विभूतीनां तासां साकल्येनवक्तुमशक्यत्वात् एषतुविभूतेर्विस्तरउद्देशतः संक्षेपतउक्तः ४० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थं ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनेनसर्वस्यास्यसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयावस्थितिरेवहेतुरितिप्रकटितंनांतोस्तीतिममदिव्यानांविभूतीनामंतोनास्तिएषतुविभूतेर्विस्तरोमयाकैश्चिदुपाधिभिः संक्षेपतःप्रोक्तः ४० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ४० ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

भोपरंतपममदिव्यानांविभूतीनामंतोनास्तिकिंतुएषविभूतीनांविस्तरोमयाउद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः [illegible] [illegible] ४० ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
८॰

वनमालीटीका ८

प्रकरणार्थमुपसंहरन्नुविभूतीः संक्षेपेणाह नांतइति मम दिव्यानां विभू-
तीनामंतः इयत्ता नास्ति यतः सर्वज्ञेनापि मातुं शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा समस्ता-
त्रविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः एषतु त्वया प्रस्तुदेशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्
विस्तरो विस्तारो मया ४०॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

एवं यद्यप्यनेन सर्वस्य स्वसमर्थनाधिकरणनिर्देशस्य चेतनाचेतनात्मक-
स्य विश्वस्यात्मतयावस्थानमुक्तमिदानीं प्रकरणमुपसंहरन्स्वविभूतीनामसं-
ख्यापरिच्छेदं दर्शयति नांतोस्तीति हे परंतप अज्ञानशत्रुतापन मम अनं-
तशक्तेरनंतविभूतिमतः सर्वेश्वरस्य हि दिव्यानामनंतानां विभूतीनामंत-
संख्यापरिच्छेदो नास्ति यतोऽनंता अतस्तेषां उद्देशतः संक्षेपतः एकदेशेन।
अयमर्थः मया सर्वेश्वरेणापि विभूतेर्महद्विभूतेर्विस्तरो विस्तारः प्रोक्तः प्रक-
र्षेण कथितः तथाहेन यदि मयापि महद्विभूतेर्न वक्तुं न शक्यते तर्हि ^^का। नेऽन्येषां^^
वेनेति सूचितं ४० ॥

मधुसूदनीटीका १०

प्रकरणार्थमुपसंहरन्विभूतिं संक्षिपति॥ हे परंतप मम दिव्यानां विभूतीनामंतः इयत्ता नास्ति यतः सर्वज्ञेनापि मातुं शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा स-
मस्तविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः एषतु प्रस्तुदेशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो
विस्तारो मया ४० ॥

सदानंदीटीका ११

इयत्ता नास्ति दिव्यानां विभूतीनां ममेशितुः सर्वज्ञेनापि वक्तुं वा ज्ञातुं वा नै-
व शक्यते १ इयत्ता महद्विभूतीनामनंतानां कथंचन विभूतेरेष विस्ता-
रः प्रोक्तस्त्वेकदेशतः २ ४० ॥

नीलकंठीटीका १२

नांतोस्तीति उद्देशतः एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ४०

धनपतिटीका

अंतः इयत्तावधिर्नास्ति उद्देशतः किंचिन्मात्रनामकीर्तनात् [illegible]
[illegible] ४०

रामकंठीटीका

मयाचपुरमकारणेनसतापूरमा ... यामहिमोद्भाविताभेदभावाश्रितायाविभूतयोममसंभवंति

तासां॥ममसंबंधिनीनांदिव्यानांद्युलोकाकाशाद्युद्भूतानामपर्यंतसर्वपदार्थ
व्यवस्थितानांविभूतीनांनिजशक्तिविजृंभमाणानामंतोऽवधिर्नवि
द्यते एषतुविस्तरप्रकरणोद्देशतः कस्यचिद्धर्मस्यकीर्तनाद्विभूतेः स्ववि
भवस्यविस्तरःकस्यचिदेवभागस्यप्रसरःकथितः [illegible]
[illegible] ४० ॥

लाक्ष्मी [illegible] टीका

प्रकरणार्थमुपसंहरति॥ ४०

यतोममविभूतीनांदिव्यानांलोकोत्तराणामंतोनास्ति [illegible]
[illegible] ४०

पंचोलीटीका

प्रकरणार्थमुपसंहरतिनांनइतिहेपरंतपममदिव्यानांविभूतीनां
विस्ताराणामंतः इयत्तानास्तियतःईश्वरस्यसर्वात्मनः दिव्यानां
विभूतीनांइयत्ताकेनचित्वक्तुंज्ञातुंनशक्या एषतुनः मयाएषवि
भूतिविस्तारउद्देशतःएकदेशेनप्रोक्तः ४०

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

स्पष्टार्थम् ४०॥

मधुभाष्य

४०।

134

भाषाअनुवाद टीका ४०

जिस हेतु हे परंतप अर्जुन मेरी दिव्य विभूतियों का अंत नही है २
स से सम्पूर्ण कही नही जायसकती है इतनी जो कहा सो उद्देश
कहे संक्षेप से मैने लक्षित कराया है ४० ॥

दोहा

अंत न दिव्य विभूतिको मोरि परंतप यह कह्यो संक्षेपहि
सें यह विस्तार विभूतिको भेद ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेववा तत्त
देवावगछत्वं ममतेजोंशसंभवं ४१ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यद्यदिति यत् यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्वं वस्तुजातं श्री मदूर्जितमेववा श्रीः लक्ष्मीः तया सहितं उत्साहोपेतंवा तत्तदेवावग छत्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंशसंभवं तेजसोंशः एकदेशः संभ वोयस्य तत्तेजोंशसंभवमित्यवगछत्वं जानीहि ४१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अनुक्ताअपि परस्य विभूतीः संगृह्णीत लक्षणमाह यद्यदिति व स्तु प्राणिजातं श्रीमत् समृद्धिमद्वा शोभावद्वा कांतिमद्वा सप्राणं व लवदूर्जितं तदाह उत्साहेति संभवत्यस्मादिति संभवः तेजसश्चैतन्यस्ये श्वरशक्तेर्वांशस्तेजोंशः संभवोस्येति तेजोंशसंभवं तदाह तेजसइति ४१

स्वामिकृतटीका ३

क्तं

अनंत्यसांत्वंप्रतिकथंचितसाकल्येनकथयति यद्यदिति विभूतिमा दैश्वर्ययुक्तं श्रीमत्संपत्तियुक्तंऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागु णेनातिशयितंयद्यत्सत्ववस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजसः प्रभावस्यांशेन संभूतंजानीहि ४१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तेजसोंशस्तेजोंशः संभवःकारणंयस्यतत्तेजोंशसंभवं ४१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

यद्यद्विभूतिमत्ईशितव्यसंपन्नंभूतजातंश्रीमत्कांतिमद्धनधान्यसमृद्धं वाऊर्जितंकल्याणारंभेषूद्युक्तंतत्तन्ममतेजोंशसंभवमिति अवगछतेजः पराभिभवसामर्थ्यंममाचिंत्यशक्तेर्नियमनशक्त्येकदेशसंभवमित्यर्थः ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

श्री·
गी·टी·
दः

136

अथ विभूतीनां साधारणलक्षणमाह यद्यदिति यद्यद्विभूतिमदैश्वर्ययु
क्तं सत्वं प्राणिविशेषः श्रीमच्छोभासंपद्युक्तमूर्जितं केनापि भावेनाति
शयितं तत्तन्ममैव तेजोंशसंभवं अवगच्छ [illegible]
[illegible] ॥

वनमालीटीका ८

अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संगृहीतुं सामान्यलक्षणमिदमुच्यते य
द्यत्सत्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमच्छ्रीर्लक्ष्मीः संपत्शोभा
कीर्तिर्वा तया युक्तं तथोर्जितं बलातिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शा
केरंशेन संभूतं त्वमनुगच्छ जानीहि ४१ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

अनुक्तानां विभूतीनां ग्रहणार्थमाह यद्यदिति विभूतिमत् नियम्यत्वसं
पन्नमैश्वर्ययुक्तं वा श्रीमत् धनादिसंपत्या लावण्यसौंदर्यादिदेहकांत्या
वा युक्तं वा अथवा ऊर्जितं तेजःसंभवमेव तेजसोंऽशः शक्तिलेशस्तेनैव सं
भवसिद्धं त्वमवगच्छ जानीहि अन्यैः कालकर्मादिभिरेतत्सर्वं भवतीति
त्वं मा जानीहीत्येवकारेण सूचितं ४१ ॥

मधुसूदनीटीका १०

अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संगृहीतुं सामान्यलक्षणमिदमुच्यते य
द्यत्सत्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीः लक्ष्मीः शोभा कां
तिः वा तया युक्तं तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः
शक्तेरंशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि [illegible]
[illegible] ४१ ॥ ॥ ॥

संपत्

सदानंदीटीका ११

संगृहीतुमनुक्ता हि विभूतीर्गीशितुर्हरेः सामान्यबोधाय तदिदमुपल
क्षणमुच्यते १ लोके विभूतियुक्तं यद्यत्प्राणिश्रीयुतं भवेत् बलाद्यैः
सर्वयुक्तं वा तत्तत्सर्वं मदंशजं २ जानीहि त्वं नमत्तोन्यत्किंचिदस्ति
जगत्ते ४१ ॥

नीलकंठीटीका १२

सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्तं तस्य स्पष्टीकरणाय श्लोकैः सर्वं सविभूतिरिति

क्तमेवतथापितत्त्वहणाशंक्यप्रतिशाह यद्यदिति यद्यत्सत्वंप्राणिविभू
तिमत्ऐश्वर्ययुक्तं श्रीर्लक्ष्मीःशोभावातद्युक्तं ऊर्जितंबलाद्यतिशययुक्तं
तत्तत्वंममतेजसः विष्णोरंशसंभवंप्रशान्तभूतंत्वमवगच्छजानीहि
लोकेयदतिरमणीयंतद्भगवतोरूपमितिध्यायेदित्यर्थः ४१ ॥

आनंदीटीका

विशिष्टाभूतिर्जन्मैश्वर्यवातद्युक्तंविभूतिमत् ४१

संग्रहेणतत्रिदंसर्वविभूतिविज्ञानायब्रवीमि॥

रामकंठीटीका

इहसर्वलोकेषु यद्यत्सत्वंयत् किंचिद्वस्तुजातंचेतनमचेतनंवाविभू
तिमद्विभूतियुक्तमतएवश्रीमच्छोभातिशययुक्तमूर्जितंतत्तदर्थ
क्रियासामर्थ्ययुक्तंतत्तत्सर्वंममसंबंधिनस्तेजसः परस्यप्रकाशस्य
योलेशमात्रेणतत्संभवंतत्समद्भूतंत्वमवगच्छेरवजानीयाः [illegible]
[illegible] ४१

अतएवविभूतित्वेनभेदमभिधा[illegible]

[illegible]टीका

य पुनर्भेदयति ॥
यद्यत्सत्वंचेतनाचेतनात्मकंवस्तुविभूतिंकेनविद्गुणेनमाहा
त्म्ययुक्तं श्रीमच्छोभातिशययुक्तम् ऊर्जितंबलसंपन्नम् तत्तदे
वममेश्वरस्यतेजसः परप्रकाशस्यांशोलेशमात्रेतत्समद्भूतमवा
गच्छजानीहि [illegible]
[illegible] ४१

पंचोलीटीका

पुनश्चसाकांक्षांसाकल्येनकथयति यद्यदिति यद्यत्
लोकेविभूतिमदैश्वर्ययुक्तंश्रीमत्संपत्तियुक्तंऊर्जितंउत्सा
हादिगुणोपेतंवस्तुसत्वंतत्तत्ममतेजसःस्वभावस्यांशेन
संभवंसंभूतंजानीहि ४१

मणवीरसमिहोथिनी॥

किंच यद्यदि यद्यत्सत्वंप्राणिजातंश्रीमत्सम्यद्धि विशिष्ट
मूर्जितं प्राणबलयुतं तत्तदेववस्तुजातं चरमचरंवा ममते
जोंशसंभवमवगच्छजानीहीत्यर्थः ४१॥

ਸਪੁਮਾਬ

੫੨॥

137

136

भाषाअनुवादटीका ४१

यहसुनि अधिक श्रवण कांक्षी अर्जुन से भगवान संक्षेप रूप अ-
पनी सर्वरूपता कहै है कि ऐश्वर्ययुक्त अथवा बलयुक्त या प्रभा-
वयुक्त तथा विद्या बुद्धि रूप गुण युक्त जो वस्तु मात्र है सो मेरा
अंश औ प्रभावसे जानो अर्थात् उसमे मेरा विशेष अंशहै ४१ ॥

दोहा

जोजो जीव विभूतियुत अथवा श्रीयुत होय सोसो यह
सब जान तूं मोरि अंशसम्भव कोय ४१॥

अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन। विष्ट
भ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ४२
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगो
नामदशमोध्यायः १० ॥

शंकरभाष्यटीका १

अथवेति अथवा बहुनाएतेनैवमादिना किंज्ञातेन तवार्जुनस्यात्सा
वशेषेण। अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतस्तम्भ
ने दृढं कृत्वा इदंकृत्स्नं जगत् एकांशेन एकावयवेनैकपादेन सर्वभू
तस्वरूपेणेत्येतत्तथाच मंत्रवर्णः पादोस्य सर्वाभूतानीति स्थितोहं
इति ४२ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोध्यायः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सर्वेषां स्वगमत्वायावयवस्य विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साकल्येन
तामाह अथवेति। पक्षांतरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तं बहुना विस्तीर्णेनैते
न ग्रंथेन संज्ञातेन सावशेषेण तव शक्तस्य नकिंचित् फलंस्यादित्याह
बहुनेति नहि विभूतिप्रकारस्य ज्ञातारः सर्वं ज्ञायते कासांचिदेव वि
भूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः नहि केनोपदेशेनाल्पाक्षरेण सर्वार्थोज्ञातुं श
क्यते तत्राह अशेषतइति विशेषतस्तंभनं विधरणं सर्वभूतस्वरूपे।
ण सर्वप्रपंचोपादानशक्तमायिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगत् विधृत्य।
स्थितोस्मीतिसंबंधः तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथाचेति तदनेनभग
वता नानाविधविभूतीर्दर्शयतानेन ज्ञेयतत्त्वोपदिष्टाने सर्वप्रपंचात्मकं
ध्येयरूपं दर्शयित्वा त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रपंचाधिकं निरुपाधिकं
तत्त्वमुपदिष्टमतापरिहृतः सच्चिदानंदैकतानः तत्पदलक्ष्योऽर्थोनिर्द्धारि
तः ४२ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्री।

कृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोध्यायः १० ॥

स्वामिकृतटीका ३

अथवाकिमनेनपरिछिन्नदर्शनेनसर्वंसमस्तंदृष्टिमेवकुर्वित्याह अथवेति बहुनापृथक् पृथक्ज्ञातेनकिंकार्यंस्यात् इदंसर्वंजगत् एकांशेनैकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वाव्याप्यवास्थितोहं नमत्तोतिरिक्तंकिंचिदस्तीत्यर्थः पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः इंद्रियद्वारतः क्षिप्तेवबहिर्धावति सत्यपि ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेब्रवीत् ४२ इतिश्रीभगवद्गीतास्वामिकृतटीकासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोध्यायः १० ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

अथवाबहुनैतेनैवमादिनाकिंज्ञानेनतवार्जुनस्यात्सावशेषेणानन्त्यमिदं शृणु अहमेकेनसूक्ष्मांशेनइदंकृत्स्नंजगद्विष्टभ्यव्याप्यस्थितमितिमतवं ४२ इतिश्रीभगवद्गीतापैशाचभाष्यटीकासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोध्यायः १०

रामानुजभाष्यटीका ५

अथवेति बहुनैतेनोच्यमानेनज्ञानेनकिंप्रयोजनं इदंचिदचिदात्मकंकृत्स्नंजगत्कार्यावस्थंकारणावस्थंस्थूलंसूक्ष्मंचस्वरूपसद्भावेस्थितौप्रवृत्तिभेदेचयथामत्संकल्पंनातिवर्तेततथाममामहिम्नोऽयुतायुतांशेनविष्टभ्याहमवस्थितः यथोक्तंभगवतापराशरेणयस्यायुतायुतांशांशेविश्वशक्तिरियंस्थितेति ४२ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतारामानुजभाष्यटीकासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोध्यायः १० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अनन्योऽस्म्यहमात्मेत्यनेनव्यवच्छेदंनिवारयति अन्यथाव्यावरणांहिमालयइत्यादिवाक्येषुहिमालयएवभगवानात्मा इति व्यवच्छेदेननिर्विभागत्वाभावाद्भूतदर्शनंत्विडितमभविष्यत् यतोयस्यावडाकारव्याप्तिः तथाचेतस्तिनोपारोहतितांचजितासंततस्यायमुपदेशांशः तथाह्युपसंहारेभेदाभेदवाद यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वमित्यनेनाभिधा

यपयस्मादभेदमेवोपसंहरति अथवा किं बहुनैतेन विष्टभ्याहमेकांशेन ज
गत्स्थित इति उक्तं हि पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति अत्रा
नेनासृष्टिहेतुः सर्वमिदं भगवतस्त्वमेतेनैव विचित्ररूपेण भासमानेन सकलमस्य
विषयतोयातीति शिवं इच्छायामिदं येवापियेदेवायाति गोचरम् इत्या
दिना पर्यवसानस्थाने ब्रह्मभावयेत संग्रहोयं ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गी
यो॰ ताया अभिनवगुप्तकृतटीकासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
र्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

अथ किमनेन परिच्छिन्नदर्शने परमार्थप्रपाटीका २ नवनहूतत्न्यायेन समष्टिव्यष्ट्यात्मकोऽहमेवेत्याह ॥
अथवेति अथवा बहुनापार्थैकेन ज्ञातेन तव किं कार्यं किन्त्विदं कृत्स्नमग्र
जगत्सचराचरं एकांशेन एकदेशमात्रे विष्टभ्य अभिव्याप्य स्थितोऽहमेवास्मि पा
दोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः ऋग्वेदे च किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्या
वापृथिवी निष्टतक्षुः मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारय ८७ ८५
यन् भाष्य पूर्वस्यामृचुक्तं अनेन भूम्यादिकारणमिति तद्वानपाश्रक
पनव्याजेनोच्यते लोके हि प्रौढप्रासादं निर्मिमाणाः कस्मिंश्चित्प्रौढवने के
चिन्महान्तं वृक्षं छित्वा तस्य कारणादिना स्तम्भादिकं संपादयति इहतु परमे
य॰ श्वरः प्रेरितो जगत्कारणोपनोस्माद्वनाद्यं वृक्षमाराय द्यावापृथिवी निष्ट
तक्षुः द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तद्वनं किं स्वित् किं नामकं स्यात् तथा
उ इति निर्धारणे कः स वृक्ष आस कस्माद्देशो महान् वृक्षो भूत् मनीषिणो
मनसईश्वरास्तत् भयं मनसा हृत्तिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेतु पृच्छतैव किं वे
श्वरो भुवनानि धारयन् यदुतस्थानमध्यतिष्ठदपि पृच्छत तस्य सर्वस्या
प्युत्तरं ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्षः समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्मैवासीदित्यादिकं अनेना
ग्रिमाध्यायसंगतिरपि दर्शितः अथाध्यायतात्पर्यं अत्रत्येतोत्कर्षशालीनत्
वनमिहाऽत्र सर्वानमी तदेवैकैकोत्कर्षभाजः स्वरूपनिमनुजस्यापदा
यास्तपते व्यष्टिरूपामदंशा इति विज्ञेय भवता एजनीयाः क्रमेणानेन
त्स्य श्यामामिदमपि दशमे प्राह पार्थपरात्मा ४२ ॥ इति श्रीभगवा
द्गीतापरमार्थप्रपाटीकासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु
नसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

श्री·
गी· टी·
द·

140

वनमालीटीका ८

एवमवयवशो विभूतीरुक्त्वा थिकं विभूतेर्विस्तारमाह अथवेति अथवे।
तिपक्षांतरे बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन किं तव स्यात् इदं कृत्स्नं जगदेकां
शेन ममानंतांशेन सामर्थ्यविशेषेकेनेदं सर्वं जगद्विष्टभ्याधार्याहं स्थितः प
रिच्छिन्नत्वानादपरिच्छिन्नत्वेन ध्यानमिति ज्ञापयितुं किमित्याहो ननु प·८
नस्यनिष्फलत्वं त्वापनापनत उक्तिवैयर्थ्यापत्तेः तेन तमाधिकारी व्यापक
मनंतगुणालयं मां ज्ञातुं योग्य इति ज्ञापयितुं न वेति किमिति चेत्सूक्तं पादो
स्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतेः तस्मात्तत्रमाधिकारी स
र्वत्र भूतेषु मां द्रष्टुमर्हसीत्यभिप्रायः ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतावन
मालीटीकायां सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा।
दे विभूतियोगो नामदशमोध्यायः १० ॥

वैजयंतीटीका ९ ॥

ती·८ एवमेकैकत्वेन स्वविभूतीरुपदिश्येदानीं साकल्येन ता उपदिशति अथवे।
ति अथवा पक्षांतरे बहुना केन पृथक् पृथक् स्वरूपनामादिकथनरूपेण वि टू·८
भूतिविषयकेन ज्ञानेन वेदितव्येन तव प्रयोजनं किं स्यात् न किमपीत्यर्थः हे।
अर्जुनयतः इदं स्थूलसूक्ष्मरूपकार्यकारणावस्थं चेतनात्मकं कृत्स्नं सम
ग्रमखिलं विश्वरूपं जगत् एकांशेनैकेनैव चिदचिदंतर्यामिरूपेणांशेन स्वांशे।
न विष्टभ्य व्यापकत्वाद्धाप्यधारकत्वाद्वा स्वरूपत्वात्स्पृष्ट्या पालकत्वाद्वाल
यित्वाद्वाहमेव स्थितोस्मि व्यापकत्वादिमत्स्वरूपशक्तेरुत्तमायुतांशेनापि दुर्गा
ले जगद्विष्टभ्याहं स्थितोस्मीत्यर्थः यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं।
स्थितेति पराशरेणाप्युक्तं यदि यावतिमे चिनं वहिरिंद्रियमार्गतः नहि
यावत्को दोषः कृष्ण द्रष्टुमीहते ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीताकृष्णम
वैजयंतीटीकायां सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दे विभूतियोगो नामदशमोध्यायः १० ॥

एवमवयवशो विभूतिरुक्त्वा साक[...]टीका १० ल्येन तामाह ॥
अथवेति पक्षांतरे बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन किं तव स्यात् हे अर्जुन इ
दं कृत्स्नं सर्वं जगत् एकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य विधृत्य व्याप्य वा अहं।

मेंशेनैव स्थितो न मत्तोतिरिक्तं किंचिदस्ति पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्या
मृतं दिवीति श्रुतेः तस्मात् किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिमेव
कुर्वित्यभिप्रायः कुर्वंति केपि कृतिनः क्वचिदप्यनंते स्वांतं निधाय विष
यांतरशांतिमेव त्वत्पादपद्मविगलन्मकरंदबिंदुमास्वाद्य माद्यति मुहु
र्मधुभिन्मनो मे ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतामधुसूदनीटीका सूप
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम
दशमोध्यायः १० ॥

सदानंदीटीका ११

श्रीभगवद्विभूतिं स्वासुकावयववर्णोपमा साकल्येनैकतामाह करुणा
मृतसागरः १ तत्तेन सविशेषेण किं तेन स्यादेवमादिना व्याप्यैकदेशमा
त्रेण जगत्सर्वं मे हि स्थितः २ किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन तवार्जुन मद्
दृष्टिं कुरु सर्वत्र सर्वानर्थत्रयकरी ३ पादोस्य विश्वा भूतानीत्यादिश्रुत्याह
मीश्वरः एकपदविनिर्गीर्णनंतं तं मां विद्धि सर्वथा ४ यस्यैश्वर्यादिभावं
भूतिं दिविजगणा नैव जानंति सर्वे यस्येच्छामात्रसिद्धं चरमचरमिदं स्रष्ट
जालं सहेशैः यस्यांतो नास्ति भूतेरतिगहनगतेरंशतो येन सर्वं विष्टभ्या
भेतमीशं सकलसुरपतिं कृष्णमाद्यं नतोस्मि ५ यं योगिनो विगतभोग
भगाभिलाषाः शांताः समाधिनिरता विगतैषणाकाः ध्यानांतियमनाह
दिसौख्यपदं विशुद्धं ध्यायंति तं नयतमतिं हृदि चिंतयामि ६ ४२ ॥ इति
श्रीभगवद्गीतासदानंदीटीका सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोध्यायः १० ॥

नीलकंठीटीका १२

उक्तमाधिकारिणामुद्दिश्याह अथवेति पृथक्पृथगनेन उक्तेन ज्ञानेन
वदेव विभि एकांशेन एकदेशेन अहमिदं विश्वमाव्याप्य स्थितोस्मि पा
दोस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः तस्मात्परिच्छिन्नदर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मदृ
ष्टिमेव कुर्वित्याशयः ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतानीलकंठीटीकासू
पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियो
गो नाम दशमोध्यायः १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आनंदटीका

अथवा एतेन यथावद्विभूतिमदित्युक्तेन बहुना नानाभेदप्रतिपादकेन
ज्ञानेन तव किं स्यात् अहमेकांशेन कृत्स्नं जगद्विष्टभ्य व्याप्य विधृत्य
चस्थितस्त्वामम् ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतानंदटीकादशमोऽध्यायः १० ॥

प्रकारांतरापेक्षेण विभूतिनिर्देशं निपादयितुमाह ॥

रामकंठीटीका

अथैतेन तत्र तत्र वर्णितेन इत्थमद्विभूतिमत्त्वेन स्थितमवगच्छेरिति
पूर्वोक्तेन बहुना प्रभूतग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन तथा प्रतिपन्नेन स
ता किं ते प्रयोजनं नेन किं चित्तेन कृत्यं यत इदमनवधि विचित्रं विविक्तभा
वमयं कृत्स्नं समस्तं जगत्समस्तलोकीमिति विश्वमेकेन सर्वदा सर्वथा
सर्वत्र विविक्तसामान्यसंविदात्मना वेद्यांशव्यतिरेकिणांशेन भागेना
वष्टभ्याक्रम्य व्याप्याहं स्थितः तदिदमनेनोक्तं भवति तत्र तत्र दर्शने
तत्प्रकारभेदेन प्रतिपादितस्य विश्वस्यास्य ह्यावेशोऽमंलेपतः स्वरूप
एकोऽवेदकैकस्वभावः सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्रस्वरूपः ।
अपरो नानारूपतयापि वेद्यैकस्वभावः तत्र वेद्यांशपरिहारेणान्तरामा
त्मैककारणभूतवेदकांशविश्रान्ततत्संविदाभिव्यक्तेन भवितव्यं येन म
द्विभूतिः परमाधिगम्यते इत्योम् विभूतीरविस्तारिह सकलसर्गा
तिशयगाः परं ब्रह्मैश्वर्यावधि समधिगंतव्यवसिते ईश्वरात्
किं भवति तद्विष्णुदैवविद्धये निधानमानित्यमनसि दशमाध्यायवि
वृतिः ४२ इति श्रीभगवद्गीतारामकंठीटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥

अधुना महावाक्यादिदर्शनेन सर्वथाभेदमेवोपसंहरति ॥

लामिनी [illegible] टीका

अथवा किमनेन प्रभूतेन परिच्छिन्नदर्शिनेन एकस्य विभूतिज्ञाने
न तव कार्यं सर्वत्र समदृष्टिमेव कुर्वित्याह इदं कृत्स्नं चेतनाचेतनात्
मकं जगदेकांशेन निरंशोऽपि सन् मायाकल्पितेनैकदेशमात्रेण
विष्टभ्य अहं तया व्याप्याऽवष्टभ्य स्थितः स्वस्वभावादप्रच्युतत्वेन स
स्थितः तथा च श्रुतिः पादोऽस्य विश्वा भूतानीति ४२ वैश्वानरादिलक्षणः
सोपानभूतायाम्व विभूतयः तदात्मत्वेन परमेश्वरमीशं वेदिते
इति श्रीभगवद्गीतावसगोमीटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पंचोलीटीका

अथवा किमनेन परिच्छिन्नेन दर्शनेन सर्वत्रमपि हर्षिं कुर्वित्याह अ-
थवेति हे अर्जुन एतेन एवमादिना बहुना परिच्छिन्नेन ज्ञानेन किं अहं कृ-
त्स्नं इदं जगत् एकावयवेन अशेषतः अवष्टभ्य धृत्वा व्याप्यावस्थितो
ऽस्मि ४२ इति श्रीपंचोलीदशमोध्यायः १०

[illegible]वीरससिद्धोधिनी॥

अथवा पूर्वं बहुना बहुविस्तरेणोक्तेन विभूतिवाक्यैः प्रतिपादितेन ज्ञा
नेन किं तव प्रयोजनं भवतीत्यलं विस्तरेणेतीदानीं सिद्धांतं संग्रहेण प्र
तिपादयितुमाह भगवान् विष्टभ्येति श्लोकार्थेन इदं दृश्यं कृत्स्नं स
कलं जगद्धि स्वमेकांशेनांशमात्रेण विष्टभ्य व्याप्य स्थितो हमस्मि पा
दे स्य विश्वा भूतानीति वेदोक्तेरिति अत्र गच्छेति पूर्वेण सह संबंधादि
ति तदनेन विभूत्युपसंहारकवाक्येन विभूतिज्ञानप्रतिपादितं चानु
वर्ण्य विषयं स्वधर्मादनपेतत्वं बोधितमिति स्वविभूतिवाक्यैः प्रतिबो
धितोनएव संजातकुतूहलो भगवदनुगृहीतमन्यः प्रत्यक्षतः ऐश्वरं
रूपं साक्षात्जिज्ञासुरर्जुनो प्योवाच मदनुग्रहायेति ४२॥ इति श्रीभग
वद्गीताव्रजभाषाणवीरससिद्धोधिन्यां विभूतियोगोनामदशमोध्यायः १०॥

मध्वभाष्य

४२॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गी
ताभाष्ये दशमोध्यायः १०॥

अथवा हे अर्जुन इस सब बातें से तुमको क्या प्रयोजन है सक
ल वस्तु में हमको देखो यह कहते हैं कि यावत पदार्थ में मैं
व्यापक हो रहा हौं यह जगत मेरा रूप है मोहि छोड़ि कुछ मात्र भी न
हीं है ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीता भाषाअनुवाद दशमोध्यायः
१० समाप्तः ॥

दोहा

अर्जुन बहुत का कथन सें जानहि तव वाहि व्याप रहा
हों सब जगत एक हि अंश सें याहि ४२ ॥ इति श्री ॥